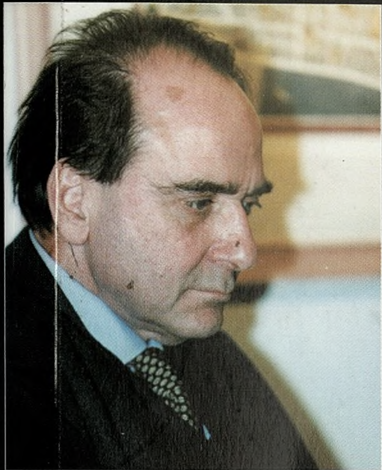
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ 9

Ο ΑΜΕΤΑΝΟΗΤΟΣ ΚΥΝΗΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΕΦΙΚΤΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ
ΚΩΣΤΗ ΜΟΣΚΩΦ

Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ • Α. ΔΑΓΚΑΣ
Β. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ • Ε. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΟΙ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ • Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

ΤΟ ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΣΤΟ ΖΕΪΤΕΝΛΙΚ

Α. KADIJEVIC

ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ – «ΤΑ ΟΜΙΛΗΤΑ»

Α. ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΗΣ

Ο ΥΠΕΡΟΧΟΣ 19ος ΑΙΩΝΑΣ

ΑΙΚ. ΓΕΩΡΓΟΥΔΑΚΗ • Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ • Ε. ΡΟΥΠΑ

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΑΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η υποθαλάσσια αρτηρία

Α. ΒΑΣΣΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 2310551754, 2310533026
Ομοιότυπο 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: peebe2@otenet.gr

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΑΤΟ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2002

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: € 6
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΤΗΣΙΩΣ: € 17
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: € 30

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ
ΤΗΛ. 2310288491

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ:
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ
ΤΗΛ. 2310551754

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ:
ΣΤΕΛΛΑ ΛΟΥΚΑ
ΤΗΛ. 2310533026

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310237463, 2310237515

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 208731, 209637, 209837
Fax 2310 216647
e-mail: univstud@spark.net.gr

EDITORIAL

Με αυτόν, τον ένατο κατά σειρά, τόμο συμπληρώνεται πλήρης τριετία από την έκδοση της «Θεσσαλονικέων Πόλεως» με την παρούσα μορφή της. Ίσως είναι ο ζωντανότερος τόμος. Νέοι και ώριμοι επιστήμονες προσέφεραν συμβολές, που ξεπερνούν το συνηθισμένο μέτρο, ενώ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το οπτικό υλικό.

Η προσωπική κατάθεση του Αλέκου Δάγκα για τον Κωστή Μοσκώφ θα αποτελέσει μοναδικό βοήθημα για τους ιστορικούς του μέλλοντος. Το αφιέρωμα για τον θεσσαλονικιό διανοητή εμπλουτίζεται με κείμενα της Βάνας Χαραλαμπίδου, του Γιώργου Αναστασιάδη και του Ευάγγελου Χεκίμογλου.

Η ευγενική συμβολή της Φωτεινής Ζαφειροπούλου, που ξεκίνησε τη θητεία της στην αρχαιολογική υπηρεσία το 1960 και καταθέτει εδώ τις προσωπικές μαρτυρίες της, θέτει με τον αμεσότερο δυνατό τρόπο ζητήματα που συνήθως αγνοούμε. Επιτέλους, με το κείμενο της Μαρίας Τσιμπίδου-Αυλωνίτη μαθαίνουμε τι είναι αυτός ο «μακεδονικός τάφος», την πινακίδα του οποίου βλέπουμε στο Φοίνικα. Η Αικατερίνη Γεωργουδάκη παρουσιάζει έναν άγνωστο στο ευρύ ελληνικό κοινό συγγραφέα, τον Χέρμαν Μέλβιλ, και πώς είδε τη Θεσσαλονίκη του 1856.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τη μελέτη του Γιάννη Καρατζόγλου, περί της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, η οποία βραβεύτηκε σε διεθνή διαγωνισμό και τη δημοσιεύουμε εδώ με υπερηφάνεια. Όχι μόνο γιατί βραβεύτηκε, αλλά γιατί καταπιάνεται με εκείνη την πλευρά της ιστορίας, που συνήθως αγνοούμε. Όχι με τους ηγεμόνες και τις μάχες, αλλά με ανθρώπους απλούς, που συναλλάχθηκαν στο κτίριο της οδού Φράγκων, όπου τώρα στεγάζεται το Ωδείο.

Ένα άλλο πρωτότυπο κείμενο είναι αυτό που ασχολείται με την εξέλιξη της ενδυμασίας. Μέσα από την εισαγωγή της ευρωπαϊκής ενδυμασίας στην Ελλάδα, τον 19ο αιώνα, εδραιώθηκαν τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η Ευφροσύνη Ρούπα αποκαλύπτει την κίνηση που εκδηλώθηκε στα τέλη του αιώνα εκείνου για να δημιουργηθεί ενδυμασία που να εκφράζει ελληνικές αξίες.

Με χαρά φιλοξενούμε τη μελέτη του σέρβου αρχιτέκτονα A. Kadijevic, με θέμα το μαυσωλείο στο σερβικό νεκροταφείο της Σταυρούπολης, του Ζέιτενλικ, όπως ονομαζόταν παλιά. Ευχαριστούμε θερμά την Βασιλική Τουρπτσόγλου, που μετέφρασε τη μελέτη στα ελληνικά και μεσολάβησε για τη δημοσίευσή της.

Ένας νέος θεολόγος, ο Αναστάσιος Πολυχρονιάδης, ασχολείται με φρέσκια, ζωντανή ματιά με το έργο του Ν. Γ. Πεντζίκη, που επιτέλους πρέπει να γνωρίσουμε. Ο δημοσιογράφος Άγγελος Βάσσος καταγράφει, συνοπτικά αλλά και ουσιαστικά, πώς έχει το ζήτημα της υποθαλάσσιας αρτηρίας της Θεσσαλονίκης, ενώ δύο νέες αρχιτεκτόνισσες, η Ζωή Μπάμπου και η Ναταλία Χρυσικού, προτείνουν λύσεις για την νέα παραλία. Τέλος, η αρχαιολόγος Ευτέρπη Μαρκή και ο συγγραφέας Χρίστος Ράστος παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες μελέτες.

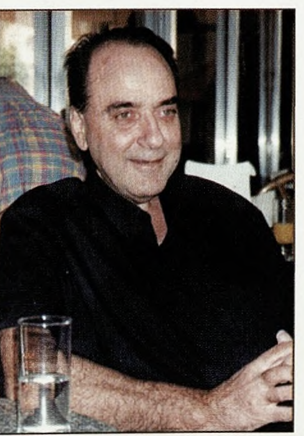
Οι σελίδες μας θέλουν να σας καθρεφτίζουν και να σας κοιτάζουν πάντοτε στα μάτια. Γι' αυτό είμαστε πάντοτε ανοιχτοί στις προτάσεις σας και, κυρίως, στην κριτική σας. Αυτήν πρωτίστως επιζητούμε. Η πόλη των Θεσσαλονικέων έχει ανάγκη το διάλογο των Θεσσαλονικέων. Διαφορετικά, γίνεται ολοένα και περισσότερο ερωτηματικό και ολοένα και λιγότερο πόλη.

Τι θα βρείτε σ' αυτό το τεύχος

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΣΤΗ ΜΟΣΚΩΦ: Ο «εκ γενετής Θεσσαλονικιός, επιπλέον και Αλεξανδρινός», άνθρωπος της δράσης και της κοινωνικής προσφοράς, πρωτοπόρος στην ιστοριογραφία της Θεσσαλονίκης, ο Κωστής Μοσκώφ πρωταγωνιστεί στο αφιέρωμα αυτό, που αφιερώνεται στη μνήμη του.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Στις ΗΠΑ κάνουν ανασκαφές σε παλιά σκηνικά του Χόλιγουντ. Εδώ δίνουμε μία συνεχή μάχη για τη διατήρηση και την ανάδειξη μνημείων ανυπολόγιστης αξίας, μάχη που συνεχίζεται εδώ και δεκαετίες.

Προς το τέλος του ίδιου αιώνα, στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν το θάνατο του Αλέξανδρου, ανοίχτηκε και πάλι για να ταφεί ένα ακόμη μέλος της ίδιας, προφανώς, οικογένειας. Επιτέλους, την 1η Ιουνίου 2002, ο αρχαιολογικός χώρος που κρύβει στα σπλάχνα του το πιο εντυπωσιακό δείγμα αυτού του τύπου μνημείων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης αποδόθηκε στο κοινό. Γράφει η αρχαιολόγος ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ - ΑΥΛΩΝΙΤΗ.

Ο ΥΠΕΡΟΧΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: Άραγε, οι ιστορικοί του μέλλοντος θα δώσουν τη σημασία που δίνουμε εμείς σήμερα στην ανάδειξη αυτής της υπέροχης εποχής των θαυμάτων, που ονομάζεται δέκατος ένατος αιώνας; Ή θα αναλωθούν στο να καταλάβουν την αναμφίβολα πιο τραχιά ασημαντότητά μας; Θα καταλάβουν άραγε ότι πολλοί από μας σύρανε την εποχή των θαυμάτων μέχρι τις μέρες μας, προσπαθώντας μάταια να κρύψουν το φορτίο τους;

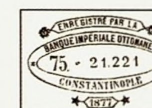
77 ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΧΕΡΜΑΝ ΜΕΛΒΙΛ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟ ΤΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1856-57: Η καθηγήτρια ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΓΕΩΡΓΟΥΔΑΚΗ παρουσιάζει τον άγνωστο στο ευρύ κοινό συγγραφέα (Herman Melville, 1819-1891), που επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη προ 150 ετών. Η περιγραφή του είναι λακωνική, γι' αυτό θαυμάσια: «Πήγαμε στους Άμποτ, τους πράκτορες του πλοίου. Μας υποδέχτηκαν με ευγένεια. Ένας από τους υπαλλήλους με πήγε βόλτα στην πόλη. Μπήκα στα τζαμιά. Τάφος ενός παλιού έλληνα αγίου σ' ένα υπόγειο. Πολλά τζαμιά ήταν πρώτα ελληνικές εκκλησίες, αλλά μετά από την τουρκική κατάκτηση απέκτησαν τον σημερινό τους χαρακτήρα. Ένα απ' αυτά κυκλικό & με τεράστια δύναμη. Η οροφή μωσαϊκό. Γυάλινο. Κομμάτια πέφτουν συνεχώς στο πάτωμα. Πήρα μαζί μου αρκετά. – Είδα τα ρωμαϊκά ερείπια μιας θριαμβικής αψίδας ένα δρόμο παρακάτω. Θαυμάσια γλυπτά στη βάση της που αναπαριστάνουν σκηνές μάχης. Ευδιάκριτος ο ρωμαϊκός αετός. Γύρω απ' την αψίδα, άθλια ξύλινα κτίρια. Ένα τουρκικό καφενείο κοντά σε μια αποβάθρα...».

91 Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1864-1890): Η βραβευμένη μελέτη του ιστορικού της οικονομίας ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ αποτελεί μία ενδιαφέρουσα απόπειρα να ανασυρθούν από το παρελθόν ζωές, ονόματα, τοποθεσίες και έγγραφα, σε μια άπελπι προσπάθεια αναπαράστασης της ατμόσφαιρας στην πρώτη τράπεζα που λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη και, συγκεκριμένα, στα πρώτα 25 χρόνια από την ίδρυση του υποκαταστήματος της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας στην πόλη. Η μελέτη αναφέρεται σε θέματα της καθημερινής ζωής και αποτελεί συνεισφορά στην οικονομική ιστορία της Θεσσαλονίκης, αφού δεν ασχολείται με αμιγώς ιστορικά γεγονότα, αιτίες και ημερομηνίες κηρύξεως πολέμων, μάχες, συνθήκες ειρήνης κ.λπ., αλλά με ορισμένες πλευρές μιας τραπεζικής, άρα οικονομικής δραστηριότητας. Τέλος, η μελέτη ενέχει το ανθρώπινο στοιχείο της διερεύνησης της σχέσης του χρόνου με τα πρόσωπα. *Γιατί βαθιά στον κόσμο των λειψάνων του παρελθόντος, που εξ ορισμού αποτελούν τα αρχεία, αναδύεται το άρωμα μιας τοπικής κοινωνίας τον καιρό που προσπαθούσε να ενταχθεί στον «πολιτισμένο» κόσμο.* Εξάλλου, όπως μας δίδαξε ο Braudel, «ο κοινωνικός χρόνος δεν κυλά μ' ένα μονοσήμαντο ρυθμό, αλλά προχωράει με χιλιάδες διαφορετικούς τρόπους, γρήγορα ή αργά, που δεν έχουν σχεδόν καμία σχέση με τον καθημερινό ρυθμό ενός χρονικού ή μιας παραδοσιακής ιστορίας». Η αφορμή συγγραφής της μελέτης δόθηκε στο συγγραφέα της όταν γνώρισε από κοντά τη σημαντική δουλειά καταγραφής και διατήρησης των αρχείων της Τράπεζας, που γίνονταν από το Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τραπεζικής και Οικονομικής Ιστορίας, με χρηματοδότηση της Οθωμανικής Τράπεζας και φυσικά ενδιαφέρθηκε να δει τι περιλαμβάνουν τα αρχεία αυτά για τη Θεσσαλονίκη. Έτσι, έλαβε μέρος στον διαγωνισμό που προκήρυξε αργότερα το Κέντρο, σε συνεργασία με τον Ευρωπαϊκό Σύνδεσμο Τραπεζικής Ιστορίας (ΕΑΒΗ) και το Τουρκικό Ίδρυμα Ιστορίας (HFT) με γενικό τίτλο «Αποκαλύπτοντας την Τραπεζική και Οικονομική Ιστορία της Τουρκίας». Συμμετείχε με την μελέτη αυτή, που γράφτηκε και υποβλήθηκε στα αγγλικά και βασίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στο αρχειακό υλικό της Τράπεζας για το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, τον 19ο αιώνα. Η κριτική επιτροπή που αποτελούνταν από διαπρεπείς πανεπιστημιακούς της Τουρκίας, με πρόεδρο τον καθ. Edhem Eldem (συνέγραψε την ιστορία της Τράπεζας), και μέλη τους καθηγητές της Οικονομικής Ιστορίας Sevket Pamuk και Murat Cizakca του Πανεπιστημίου του Βοσπόρου και τον Seyfettin Gursel του Πανεπιστημίου του Γαλατά Σαράι, αποφάσισε ομόφωνα να απονείμει στο Γιάννη Καρατζόγλου ένα από τα δύο βραβεία που απονεμήθηκαν σε μη τούρκους συμμετέχοντες. Η απονομή του βραβείου έγινε σε ειδική τελετή στο υπόγειο θησαυροφυλάκιο της Οθωμανικής Τράπεζας στις 11 Δεκεμβρίου 2001, στην Κωνσταντινούπολη. Το άλλο βραβείο απονεμήθηκε στο έργο του άγγλου καθηγητή του Πανεπιστημίου του Bristol, Dr Christopher Clay, με τίτλο «Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881».

137 ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η πολιτισμική ταυτότητα της χώρας ήταν απόλυτα ταυτισμένη με εκείνη της Ευρώπης. Η αστική τάξη εκφράστηκε μέσα από την κατοχή υλικών αγαθών, που ακολούθησαν, τόσο στην τυπολογία τους όσο και στην αισθητική τους, τα πρότυπα της Ευρώπης, με ταχύ ρυθμό προσαρμογής στις διεθνείς εξελίξεις. Η εξέλιξη της ενδυμασίας στην Ελλάδα αποτέλεσε τον τομέα των εφαρμοσμένων τεχνών, μέσα από τον οποίο η ελληνική αστική κοινωνία επέλεξε να δηλώσει τον εξευρωπαϊσμό της, απαξιώνοντας την τοπική ενδυμασία. Στα τέλη του 19ου αιώνα εντοπίζεται απόπειρα να δημιουργηθεί ενδυμασία, που να εκφράζει – ως προς την αισθητική της ή την λειτουργικότητά της – ελληνικές αξίες. Γράφει η ιστορικός εικαστικών και εφαρμοσμένων τεχνών ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΟΥΠΑ.

ΒΑΝΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΩΣΤΗΣ ΜΟΣΚΩΦ: Ο ΑΜΕΤΑΝΟΗΤΟΣ ΚΥΝΗΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΕΦΙΚΤΟΥ

Στα δέκα χρόνια που ήταν στο Κάιρο ο Κωστής Μοσκώφ ως μορφωτικός σύμβουλος της ελληνικής Πρεσβείας και ως εκπρόσωπος του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού στη Μέση Ανατολή, έκανε για τις ελληνοαιγυπτιακές σχέσεις περισσότερα απ' όσα είχαν γίνει γι' αυτές τα τελευταία εκατό χρόνια!

Οραματιστής ενός δικαιότερου κόσμου, αληθινός «ποιητής», έγκριτος ιστορικός, διανοούμενος με την ουσιαστική σημασία του όρου, γνήσιος και συνεπής αριστερός που δεν έπαψε ποτέ ν' αγωνίζεται, σταυροφόρος της ελληνικής υπόθεσης στη Μέση Ανατολή, δημιουργός της νέας πολιτιστικής άνοιξης του ελληνισμού στην Αίγυπτο, αριστοκράτης, μποέμ, ένας «τσιγγάνος διανοούμενος», με αδάμαστη θέληση να πετύχει, «κατ' επάγγελμα θαυματοποιός», με κακή υγεία που τον ταλαιπωρούσε σ' όλη του τη ζωή και παρ' όλα αυτά αμετανόητος κυνηγός του ανέφικτου, πρωτοπόρος στις επιδιώξεις του, ουμανιστής, άνθρωπος πυρπολημένος από αγάπη για τον «άλλο», ανοχύρωτος απέναντι στη μικροπρέπεια, προσωπικότητα αστραφτερή, πνεύμα ακατάβλητο, φορέας μιας σκέψης συμπαντικής, μοναχικός αλλά και πολίτης του κόσμου, δωρικός και διακριτικός, σεμνός και οδυνηρά ακραίος, μαχητικός πάντα, συγκινητικά παρορμητικός, απόλυτα ανθρώπινος στις αδυναμίες του, ονειροπόλος και αξιοπρεπής όσο κανείς, μέχρι το τέλος γενναίος και απόλυτα αθώος! Ο «εκ γενετής Θεσσαλονικιός, επιπλέον και Αλεξανδρινός», άνθρωπος της δράσης και της κοινωνικής προσφοράς, ο Κωστής Μοσκώφ!

Γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Παρισίων με θέμα σχετικό με την ιστορία των πολιτισμών, ήταν για τρεις τετραετίες ο πλειοψηφών δημοτικός σύμβουλος του Δήμου Θεσσαλονίκης και για ένα διάστημα δήμαρχος της

Φωτογραφία του γραφείου του Κωστή Μοσκώφ στο σπίτι του στον Πλαταμώνα.

μακεδονικής πρωτεύουσας. Σύμβουλος του υπουργείου Πολιτισμού επί υπουργίας Μελίνας Μερκούρη, τοποθετήθηκε από το 1989 ως μορφωτικός σύμβουλος της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Αίγυπτο και εκπρόσωπος του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού στη Μέση Ανατολή.

Έχει δημοσιεύσει πολλές εργασίες του και έχει εκδώσει τα δοκιμιακά βιβλία: «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα - Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου», «Η κοινωνική συνείδηση στην ποίηση της Θεσσαλονίκης», «Εισαγωγικά στο κίνημα της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», «Θεσσαλονίκη, Τομή της μεταπρατικής πόλης», Δοκίμια Ι, «Η πράξη και η σιωπή - Τα όρια του έρωτα της ιστορίας», Δοκίμια ΙΙ, «Λαϊκισμός και Πρωτοπορία», Δοκίμια ΙΙΙ, «Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης - Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα», «Ποιήματα», «Εβραϊκή ποίηση - επιλογή, πρόλογος, μετάφραση». «Αραβική ποίηση - επιλογή, πρόλογος, μετάφραση». «Στα όρια του έρωτα και της ιστορίας» -αυτοβιογραφία. «Η σάρκα σου όλη» -Πεζά.

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΟΥ

«Ναι, ζητώ το ανέφικτο. Αλλά είπαμε: το όνειρο πρέπει να υπάρχει. Δεν είναι κακό να ζητάς τ' όνειρο. Δεν είναι κακό να ζητάς το απόλυτο. Σημασία έχει να ψάχνεις να βρεις και τα νάματα που κάνουν τ' όνειρο πράξη. Ψάχνω να βρω και εγώ τρόπους το ανέφικτο να γίνει εφικτό. Και εν μέρει το καταφέρνω, εν μέρει δεν μπορώ να το καταφέρω. Ο άνθρωπος δεν είναι γραφτό να πετύχει. Μπορεί και ν' αποτύχει. Σημασία έχει την αποτυχία σου να την κάνεις, όπως κάνουμε εμείς, όπως κάνει πολλές φορές ο ελληνικός λαός, τραγωδία. Δηλαδή, υψηλού επιπέδου λόγο και τέχνη. Δηλαδή, πάλι πραγματικότητα σε ένα άλλο πεδίο κίνησης ζωής. Η τέχνη είναι μια πραγματικότητα σε ένα άλλο πεδίο κίνησης. Αυτό προσπαθώ. Το ανέφικτο!».

Τα τελευταία δέκα χρόνια, τα πιο γόνιμα και δημιουργικά της ζωής του, έκανε σκοπό του την ενδυνάμωση της παρουσίας του ελληνικού λόγου στην καθ' ημάς Ανατολή, και δι' αυτής την ακτινοβολία της Ελλάδας σ' όλο τον αραβικό κόσμο. Από το Κάιρο και την Αλεξάνδρεια, όπου ζούσε, με διαρκή ταξίδια σε όλη τη Μέση Ανατολή, με ανεξάντλητες πρωτοβουλίες, με τη διοργάνωση εκδηλώσεων, δεν έπαψε να αγωνίζεται για την οικοδόμηση ενός μετώπου ειρήνης και φιλίας σ' όλη τη ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και στις χώρες του αραβικού κόσμου. Το μόνο που του έλειπε στην Αίγυπτο ήταν το «πάθος», όπως είχε ο ίδιος εξομολογηθεί: «Υπάρχει μια τρυφερότητα, αλλά όχι πάθος. Οι Αιγύπτιοι, ας πούμε, ποτέ δε λένε «σ' αγαπώ». Εδώ, κανένας δε θα κόψει τις φλέβες του για κάποιον που ποθεί. Το βασικό ερωτικό στοιχείο λείπει, υπάρχει μόνο το παιχνίδι».

Έζησε έντονα, δυνατά, γνήσια, ενεργητικά! «Στα δέκα χρόνια που ήταν στο Κάιρο ο Μοσκώφ ως μορφωτικός σύμβουλος της ελληνικής Πρεσβείας και ως εκπρόσωπος του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού στη Μέση Ανατολή, έκανε για τις ελληνοαιγυπτιακές σχέσεις περισσότερα απ' όσα είχαν γίνει γι' αυτές τα τελευταία εκατό χρόνια», σημειώνεται με έμφαση σε εκτενή αναφορά που η αγγλόφωνη έκδοση της εφημερίδας *Al Ahram* έκανε στο πολύπλευρο έργο του, με σχόλια και απόψεις των μεγαλύτερων αιγυπτίων ποιητών γι' αυτόν τον αναντικατάστατο των ελληνοαιγυπτιακών σχέσεων. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι «η μετάφραση των αράβων ποιητών στα ελληνικά, που έκανε ο Μοσκώφ, ήταν ένα επίτευγμα, το οποίο ολόκληρα ινστιτούτα ήταν ανίκανα να πραγματώσουν. Κι εκείνος ανέλαβε αυτό το έργο μόνος του»!

Οι ελληνοαιγυπτιακές σχέσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτες στα τέλη της δεκαετίας του '80. Πρόκειται για μια συρρίκνωση που οφείλεται και στις εθνικοποιήσεις του 1960. Στην δουλειά του, ως μορφωτικός σύμβουλος, ο Μοσκώφ δεν αντιπροσώπευε μόνο τη σύγχρονη Ελλάδα, την στραμμένη προς την Ευρώπη, αλλά μια πολιτιστική ταυτότητα που αφορούσε στη «Μεσόγειο, το κοινό μας σώμα», για να αναφέρουμε τα δικά του λόγια. Πίστευε ακράδαντα πως η Ανατολή είναι «κομμάτι από το σώμα μας».

«Να κάνουμε το όραμα πράξη», συνήθιζε να λέει ο «μεγάλος ερωτικός» της Θεσσαλονίκης και της Αλεξάνδρειας, σαν να ήταν κάτι απλό και - απίστευτο!- κατόρθωσε να κάνει πράξη τα οράματά του, γεφυρώνοντας τον ελληνικό και αραβικό κόσμο, με δεκάδες πρωτοβουλίες, ανύπαρκτα μέσα και ανυπέρβλητες για όλους, αλλά όχι γι αυτόν τον πείσμονα Πόντιο, δυσκολίες και προβλήματα.

Με το θάνατό του οι ελληνοαιγυπτιακοί πολιτιστικοί δεσμοί στερήθηκαν έναν από τους κύριους και πιο ένθερμους υποστηρικτές τους.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Το πολιτιστικό πρόγραμμα της Ελλάδας στη Μέση Ανατολή, που οραματίστηκε και υλοποίησε ο Κωστής Μοσκώφ, συχνά με μεγάλες δυσκολίες και αντιμέτωπα «τα στελέχη της μεσαίας γραφειοκρατίας», αποτέλεσε μια ενότητα συντονισμένη τόσο από το μορφωτικό τμήμα της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Αίγυπτο, με υπεύθυνο τον ίδιο, όσο και από τους άλλους φορείς των οποίων ο Μοσκώφ ήταν εκπρόσωπος, τη Διεθνή Επιτροπή Καβάφη και το Γραφείο Μέσης Ανατολής του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού.

Κύριος στόχος του ήταν να πετύχει τη βαθύτερη αλληλογνωριμία των λαών των συνδεδεμένων με την Ελλάδα, τόσο από τη γεωγραφία όσο και από την ιστορία τους, για την συγκρότηση ενός «μετώπου φιλίας» που θα καλύπτει όλη την «καθ' ημάς Ανατολή, τον κόσμο που ενοποιήθηκε από την αλεξανδρινή εξόρμηση».

Ο Κωστής Μοσκώφ δεν έπαψε να πιστεύει ότι, προσεγγίζοντας τον κλασικό ελληνικό πολιτισμό με τον πολιτισμό των άλλων λαών της περιοχής, μπορούσε να βάλει τα θεμέλια για «την οικοδόμηση ενός άλλου κόσμου, όλο και πιο κοντά στους καημούς και στους πόθους του ανθρώπου, ενός κόσμου πιο δημοκρατικού, πιο ειρηνικού, πιο δίκαιου».

«Ο ελληνικός λόγος με την ανάπτυξή του μέσα στην ιστορία είναι ο βασικός παράγων στην πάλη αυτή», συνήθιζε να λέει. Έτσι, οραματίστηκε και σχεδίασε τα βασικά στοιχεία του προγράμματός του, ξεκινώντας από τις μεταφράσεις και τις εκδόσεις των πιο σημαντικών έργων της νεότερης παιδείας, τόσο της ελληνικής, όσο και των άλλων λαών της περιοχής. Από το 1992 προχώρησε στη μετάφραση στα αραβικά έργων του Καβάφη, του Ρίτσου, του Σολωμού,

ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
EMBASSY OF GREECE
IN EGYPT
THE CULTURAL SECTION
سفارة اليونان
بجمهورية مصر العربية
القسم الثقافى

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
FONDATION POUR
LA CULTURE HELLENIQUE
SECTION MOYEN ORIENT
مؤسسة الحضارة اليونانية
قسم الشرق الأوسط

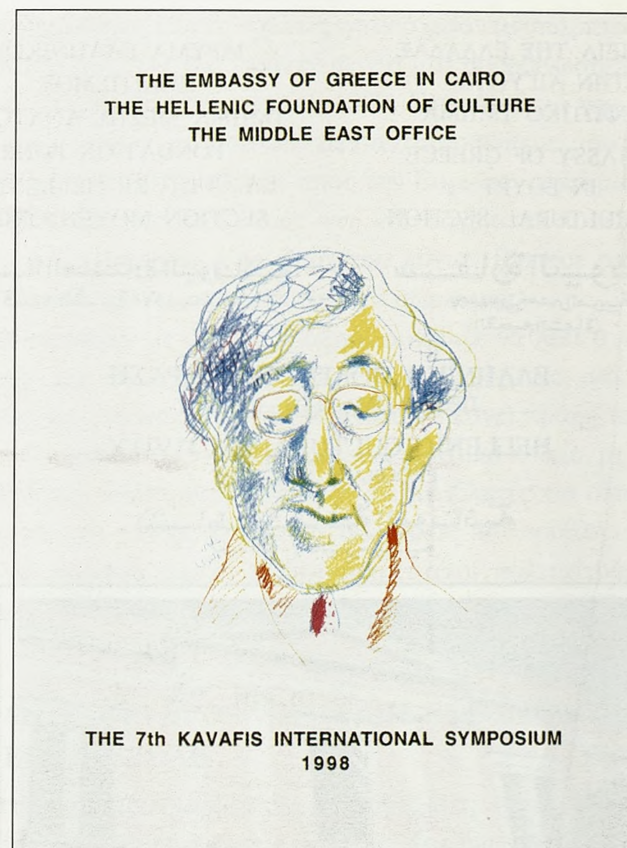
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΑΝ. –ΙΟΥΛΙΟΥ
HELLENIC CULTURAL ACTIVITY
PROGRAM JAN.-JULY
نشاط الثقافة اليونانية
برنامج - يناير - يوليو

18 Aissa al Taimuriya -Cairo Tel, Fax : 3544218
18 Sidi Metwali -Alexandria Tel, Fax : 4821598
١٨ عائشة التيمورية - القاهرة ت: ٣٥٤٤٢١٨
١٨ سيدى متولى - الاسكندرية ت: ٤٨٢١٥٩٨

Πρόγραμμα «ελληνικής πολιτιστικής δράσης» 1994.

του Σεφέρη, του Τσίρκα αλλά και στη μετάφραση από τον ίδιο και την έκδοση στα ελληνικά (το 1994) της πρώτης *Ανθολογίας Αραβικής Ποίησης*, καθώς και μιας *Ανθολογίας Εβραϊκής Ποίησης* (κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Καστανιώτη). Από τη θέση του και τις επαφές του με την Ελλάδα ο Μοσκώφ εισήγαγε την αιγυπτιακή και αραβική κουλτούρα στην Ελλάδα, η οποία μέχρι τότε από τους αιγυπτίους συγγραφείς και ποιητές γνώριζε μόνο τον Ναγκίμπ Μακφούζ. Η ανθολογία των 18 σύγχρονων αιγυπτίων ποιητών ήταν το πρώτο βήμα. Για να δώσει έμφαση σ' αυτή την ανθολογία ο Μοσκώφ προσκάλεσε αιγυπτίους και άραβες ποιητές στην Ελλάδα το

Πρόγραμμα Καβαφείων 1998.

1995 για να διαβάσουν ποιήματά τους σε ειδικές εκδηλώσεις στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

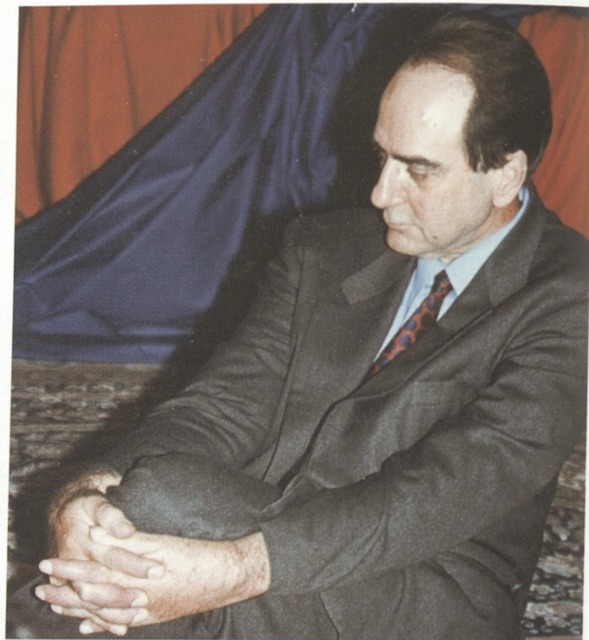
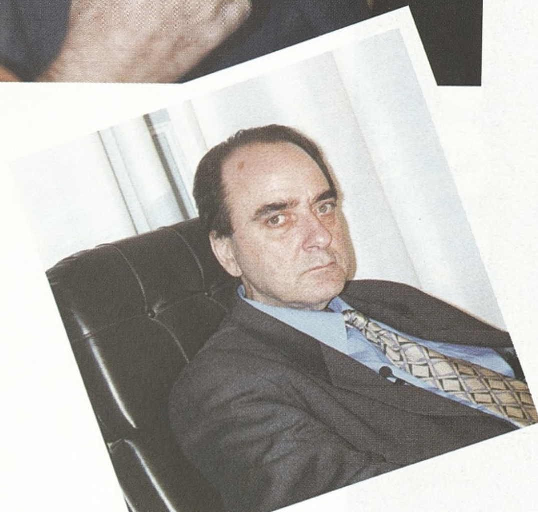
«Η μετάφραση των αράβων ποιητών στα ελληνικά, που έκανε ο Μοσκώφ, ήταν ένα επίτευγμα, το οποίο ολόκληρα ινστιτούτα ήταν ανίκανα να πραγματώσουν. Κι εκείνος ανέλαβε αυτό το έργο μόνος του», έχει πει σχετικά ο αιγύπτιος El Kharrat. Και ο ποιητής Hassan Telib προσθέτει χαρακτηριστικά: «Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να υπηρετήσει κανείς τον πολιτισμό και ειδικά την ποίηση. Συνήθως ο κόσμος ευχαριστιέται είτε γράφοντας ποίηση είτε μεταφράζοντας ή κριτικάροντάς την. Αλλά ο Μοσκώφ, όντας ποιητής ο ίδιος, τα συνδύασε όλα αυτά. Μονάχος του αποτελούσε ο ίδιος ένα πλήρες ινστιτούτο... Είχε συλλάβει ένα αρμονικό πολιτιστικό πρόγραμμα, που δεν ενίσχυε την άποψη που θέλει την Ανατολή ως Ανατολή και τη Δύση ως Δύση. Πίστευε πως ο πολιτισμός της Μεσογείου είναι ενιαίος και οι διαφοροποιήσεις του πηγάζουν από την ίδια ρίζα και τον επαναπροσδιορίζουν, όπως δήλωνε και με το έργο του».

Όλες αυτές οι εκδόσεις παρουσιάζονταν στο ετήσιο Διεθνές Συμπόσιο Καβάφη, που καθιερώνει ως θεσμό στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια με μεγάλη δημοσιότητα σε όλο τον Τύπο του αραβι-

Αφισέτα Καβαφείων 1998.

κού κόσμου αλλά και της Ελλάδας. Τα ετήσια «Καβάφεια» διαμορφώθηκαν απ' τον Μοσκώφ σ' ένα διεθνές συνέδριο για τον Καβάφη. Οι εισηγήσεις σ' αυτά προχωρούσαν πολύ πιο πέρα από την απλή μελέτη του Καβάφη, σε ζητήματα από τα οποία ξεκινούσαν ποικίλες θεματικές με αφορμή το ποιητικό έργο. Το γεγονός ήταν μια ευκαιρία για έναν ελληνοαιγυπτιακό και ελληνοαραβικό διάλογο, με ακαδημαϊκούς, διανοούμενους, συγγραφείς και ποιητές από τη Μέση Ανατολή, που προσκαλούνταν να συμμετέχουν ως εισηγητές. Μια σειρά από βραβεία που επιδίδονται ετησίως, συμπεριλαμβάνονται διακρίσεις για αιγυπτίους ποιητές, για άραβες μη αιγυπτίους ποιητές, για ελληνική ποίηση, καθώς και ελληνοαιγυπτιακές υποτροφίες.

Ο φίλος και μεταφραστής του Μοσκώφ Nahim Attia αποκάλυψε ότι στην πραγματικότητα τα λεφτά γι' αυτά τα βραβεία «προέρχονται από το προσωπικό βαλάντιο του Μοσκώφ. Είναι ο άνθρωπος που έδωσε για τον πολιτισμό κάτι παραπάνω από το χρόνο του, την περιουσία του και την ίδια την υγεία του». Όπως και να 'χει, χάρη στον Μοσκώφ, ο Καβάφης έγινε «ο δημοφιλέστερος ποιητής του αραβικού κόσμου» κι αυτό αποδείχτηκε από τις αλλεπάλληλες εκδόσεις των έργων του στα αραβικά.

Το Συμπόσιο Καβάφη ήταν επίσης και μια ευκαιρία για την απογείωση της ελληνικής λογοτεχνίας που μεταφράστηκε στην αραβική με παραγγελία του Μοσκώφ. Αυτές οι μεταφράσεις και ένας άλλος όγκος βιβλίων εμπλούτισαν τη βιβλιοθήκη του Μουσείου Καβάφη, στο διαμέρισμα όπου ο ποιητής είχε ζήσει τα τελευταία 25 χρόνια της ζωής του.

Ακολουθεί, καθιερωμένο πάλι ως ετήσιος θεσμός, το Συμπόσιο Θεολογίας, Φιλοσοφίας και Αρχαιολογίας, όπου μετέχουν επιστήμονες από την Ελλάδα, την Αίγυπτο και άλλες χώρες.

Στόχος του γίνεται η ίδρυση ενός πανεπιστημιακού, μεταπτυχιακού επιπέδου, Ελληνικού Κέντρου Σπουδών Αλεξάνδρειας, το οποίο θα ειδικεύεται σε θέματα ιδίως αρχαιολογίας, ελληνικών και αραβικών σπουδών ως «συστηματικό εργαλείο διαλόγου του ελληνικού και αραβικού πολιτισμού».

Τα συμπόσια και οι εκδόσεις που επιμελείται δεν καλύπτουν μόνο την Αίγυπτο αλλά και όλο το χώρο της Μέσης Ανατολής. Από το 1994 που δημιουργείται και το Γραφείο Μέσης Ανατολής του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού στην Αλεξάνδρεια, με σημαντική βιβλιοθήκη, ταινιοθήκη και εκθέσεις ελληνικής ζωγραφικής, οι δραστηριότητες αυτές αποκτούν ευρύτερη σημασία. Σχεδιάζει, παράλληλα, τη λειτουργία αντίστοιχου κέντρου στο Κάιρο και στα Ιεροσόλυμα και «μελλοντικά σε κάθε σημαντική πρωτεύουσα του κόσμου της Μέσης Ανατολής». Μέσα στα απώτερα σχέδιά του, που δεν πρόλαβε να δει να πραγματώνονται, ήταν η πολιτιστική προσέγγιση Ελλάδας –Τουρκίας, με την παρουσία του ίδιου στην Κωνσταντινούπολη, στόχο που δεν έπαυε να συζητά.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΒΑΦΗ

Το 1991, εμπνευσμένος και αποφασισμένος να προσφέρει τα μέγιστα στην ελληνική υπόθεση από τη θέση του μορφωτικού συμβούλου της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Αίγυπτο και με την πεποίθηση ότι το κεφάλαιο «Καβάφης» ήταν ένα καλό μέσο για την προβολή του ελληνικού λόγου και τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στον αραβικό κόσμο, ο Μοσκώφ εγκαινίασε με τις ευλογίες της πολιτείας στην Αλεξάνδρεια το Μουσείο Καβάφη στο σπίτι της οδού Σαρμ Ελ Σέιχ (άλλοτε Λέψιους), όπου ο μεγάλος αλεξανδρινός ποιητής έζησε το τελευταίο και πιο γόνιμο μέρος της ζωής του, εκεί όπου ξεχνιόταν αντικρίζοντας «ολίγη κίνηση του δρόμου και των μαγαζιών».

Το Μουσείο Καβάφη στο σπίτι που έμενε ο ποιητής τα τελευταία 25 χρόνια της ζωής του.

Το σπίτι νοικιάστηκε έναντι 2.000 λιρών Αιγύπτου το χρόνο (αφού δεν μπορούσε να αγοραστεί) για δέκα χρόνια και μέχρι τον Δεκέμβριο του έτους 2000, με δωρεά του Θεσσαλονικιού Στρατή Στρατηγάκη. Η παλιά τριώροφη πολυκατοικία συντηρήθηκε, βάφηκε εξωτερικά, το διαμέρισμα εξοπλίστηκε με έπιπλα και άλλα αντικείμενα, συγκεντρώθηκαν κειμήλια του ποιητή, όλα του τα βιβλία ακόμα και σε σπάνιες μεταφράσεις, τα εκθέματα της αίθουσας Καβάφη, που μέχρι τότε στεγαζόταν στο Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια, και το Μουσείο Καβάφη έγινε από τις πρώτες επιλογές των επισκεπτών της Αλεξάνδρειας (οι πιο τυχεροί ξεναγήθηκαν εκεί από τον ίδιο τον Κωστή Μοσκώφ παρακολουθώντας ατμοσφαιρικές εκδηλώσεις λόγου).

Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκε στον ίδιο χώρο και μια αίθουσα για τον άλλο σπουδαίο της ελληνικής Αλεξάνδρειας, τον Στρατή Τσίρκα. Τα σχέδια του Μοσκώφ για την αγορά του σπιτιού του Στρατή Τσίρκα στο Κάιρο δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ. Κι ίσως να μην υπάρχει πια το μπαλκόνι της Αριάγνης, της ηρωίδας του Τσίρκα στις «Ακυβέρνητες Πολιτείες».Το Μουσείο, όσο ζούσε ο Μοσκώφ, ήταν (και αγωνίζεται να παραμείνει χάρη στις προσπάθειες της βασικής συνεργάτιδάς του Σταυρούλας Σπανούδη) ένα από τα βασικά κέντρα ενδιαφέροντος στην Αλεξάνδρεια και η Διεθνής Επιτροπή Καβάφη, σε συνεργασία με την Πρεσβεία της Ελλάδας στην Αίγυπτο, έγινε με την παρουσία της ο βασικός φορέας προώθησης της μνήμης και της επίδρασης του ποιητή.

Η πολιτιστική δράση της Ελλάδας στην Αίγυπτο, με πρωτοβουλία του Μοσκώφ, καλύπτει την εικαστική, μουσική, θεατρική, ορχηστική και κινηματογραφική ζωή με πληθώρα εκδηλώσεων. Η παρουσία δύο φορές του Μίκη Θεοδωράκη αλλά και του Θάνου Μικρούτσικου, του Γιώργου Κουρουπού, του Νίκου Ξυδάκη και πολλών άλλων ελλήνων καλλιτεχνών σε μουσικές εκδηλώσεις στην κατάμεστη από ένα ενθουσιώδες κοινό Αιγυπτίων, Αιγυπτιωτών Ελλήνων και Ελλαδιτών Όπερα του Καΐρου και στο Ελληνικό Κέντρο Αλεξανδρείας υπήρξαν σημαντικά πολιτιστικά γεγονότα. Οι παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας από ελληνικούς θιάσους που μετακλήθηκαν εκεί, οι μεγάλες ελληνικές ταινίες των Κακογιάννη, Κούνδουρου, Αγγελόπουλου και άλλων, η ελληνική παρουσία στη Μπιενάλε, όπου το 1994 η ελληνική συμμετοχή αποσπά τα τρία από τα πέντε βραβεία, υπήρξαν γεγονότα που ξεκίνησαν με δική του πρωτοβουλία. Μέσα σ' όλα δεν παραλείπει την επέκταση της δραστηριότητάς του στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής με αποκορύφωμα τις εκδηλώσεις του 1996 στα αυτόνομα παλαιστινιακά εδάφη, στη Ραμάλα, τη Ναμπλούς, τη Βηθλεέμ αλλά και την Ιερουσαλήμ, με διαλέξεις στα πανεπιστήμια και συμμετοχή στην έκθεση βιβλίου.

Ενδεικτική των απόψεων του Μοσκώφ σχετικά με την αλληλεγγύη προς όλους τους χειμαζόμενους λαούς, εξαιρετικά επίκαιρη και σχεδόν προφητική είναι η δημόσια δήλωσή του τον Νοέμβριο του 1997, μετά την ένοπλη επίθεση στο Λούξορ, που ως γνωστόν είχε πολλά θύματα ξένους και αιγυπτίους αμάχους: «Όπως κάθε ένοπλη βία, ιδίως όταν έχει θύματα αμάχους, είναι καταδικαστέα. Ωστόσο, εκείνο που έχει σημασία δεν είναι μόνο η καταδίκη της, αλλά η εξάλειψη των λόγων που την προκαλούν γενικά – είτε πρόκειται για βία ενόπλων ομάδων είτε κυβερνήσεων. Οι βομβαρδισμοί στο Βιετνάμ ή στο Ιράκ, η εκδίωξη του λαού της Παλαιστίνης, της Κύπρου, της Βοσνίας από τη γη τους με πρωταγωνιστές κάποιες χώρες του αναπτυγμένου κόσμου είναι το ίδιο καταδικαστέα γεγονότα όσο και τα αδιέξοδα που προκαλεί η υπερεκμετάλλευση του υποανάπτυκτου από τον ανεπτυγμένο κόσμο. Ο δημοκρατικός κόσμος του Βορρά, για να αντιμετωπίσει σοβαρά τον κίνδυνο της τρομοκρατίας που θα είναι σε λίγο γενικευμένος παγκόσμια ο πρώτος

κίνδυνος για την ανθρωπότητα, πρέπει να αναπτύξει ένα πλατύ κίνημα αρωγής στο χειμαζόμενο Νότο. Κίνημα αλληλεγγύης προς τους λαούς, οικοδομώντας έτσι έναν κόσμο πιο σύμφωνο με τους πόθους και τους καημούς του ανθρώπου».

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας από το 1998 κάνει άλματα με 200 μαθητές και δέκα τμήματα που λειτουργούν στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια και με προοπτική διπλασιασμού των ήδη εντυπωσιακών αριθμών. Όπως και τα μαθήματα νεοελληνικού πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο Καΐρου και Αλεξανδρείας που έχουν στόχο να γνωρίσουν τον ελληνικό λόγο στον πανεπιστημιακό κόσμο της Αιγύπτου.

Για τον Κωστή Μοσκώφ το πολιτιστικό πρόγραμμα της Ελλάδας αποτελεί «βασικό στοιχείο στην πάλη για την παρουσία της Ελλάδας στο διεθνή χώρο», παρουσία που είχε αφεθεί ανοργάνωτη ως την ίδρυση του μορφωτικού τμήματος στην Πρεσβεία της Ελλάδας στην Αίγυπτο (του μοναδικού σε όλη τη Μέση Ανατολή), το οποίο χάρη στον Μοσκώφ επιχείρησε το αδύνατο: Να κάνει το όραμα πράξη!

Μια «πράξη» που τον έκανε τον καλύτερο πρεσβευτή της Ελλάδας στον δύσκολο χώρο του αραβικού κόσμου, που τον απασχόλησε ακόμη και κατά τη σύνταξη της διαθήκης του και εκφράστηκε με τη ρητή εντολή στους εκτελεστές της για τη δημιουργία «Ιδρύματος Μοσκώφ» στην Αίγυπτο.

ΑΝΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΤΟΣ!

Και μετά το θάνατό του συνεχίζει να υπηρετεί την Ελλάδα και τη διάδοση «του ελληνικού λόγου στην καθ' ημάς Ανατολή» ο εκλεκτός της Θεσσαλονίκης και της Αλεξάνδρειας, που πρόωρα και ύστερα από αβάσταχτη ταλαιπωρία εγκατέλειψε τον κόσμο, στις 27 Ιουνίου του 1998 στο Ωνάσειο Καρδιοχειρουργικό Κέντρο της Αθήνας.

Με τη διαθήκη του, που ανοίχτηκε στο Κάιρο στις 10 Ιουλίου 1998, ο Κωστής Μοσκώφ, αφού εξασφαλίζει με τα νόμιμα την οικογένειά του, καταλείπει ως παρακαταθήκη, τελευταία επιθυμία και εντολή προς τους εκτελεστές της, τη δημιουργία στην Αλεξάνδρεια του «Κέντρου Καβάφης - Μοσκώφ», που θα διασφαλίσει τη συνέχιση του σημαντικού του έργου για «την εξάπλωση της παρουσίας του ελληνικού λόγου στη Μέση Ανατολή» και θα συμβάλει στην τόνωση της φιλίας ανάμεσα στους λαούς του αραβικού κόσμου με τον ελληνικό, έργο που υπηρέτησε με προσήλωση και συνέπεια τα δέκα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Για την ίδρυση του «Κέντρου Καβάφης - Μοσκώφ» ο Κωστής Μοσκώφ διέθεσε ποσό ύψους περίπου 100 εκ. δρχ. (σε τιμές 1992), που υπολόγιζε πως θα προέλθει από ρευστοποίηση ακινήτων.

Το Ίδρυμα αυτό, σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη, πρέπει να διοικείται από τριμελή επιτροπή, αποτελούμενη από ένα από τα παιδιά του ή εκπρόσωπό τους, από έναν εκπρόσωπο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και έναν εκπρόσωπο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Καΐρου.

Ο αναντικατάστατος Κωστής Μοσκώφ.

Η επιτροπή αυτή θα πρέπει να συνεργάζεται με τη Διεθνή Επιτροπή Καβάφη και την Επιτροπή Μουσείου Καβάφη, στις οποίες άλλωστε και ο ίδιος ο Κ. Μοσκώφ συμμετείχε ως ο κύριος διοργανωτής. Με το ποσό των τόκων του κεφαλαίου αυτού ο Κωστής Μοσκώφ ζητά, επίσης, να διοργανώνεται στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια το ετήσιο Διεθνές Συμπόσιο Καβάφη, να απονέμεται το ετήσιο Έπαθλο Καβάφη και να καλύπτονται τα λειτουργικά έξοδα του Ιδρύματος και του Μουσείου Καβάφη.

Στην περίπτωση που το ποσό επιτρέπει, εκφράζει την επιθυμία να διατίθενται τα αναγκαία και για την κάλυψη των εξόδων μετάφρασης και έκδοσης στα αραβικά κάθε χρόνο σημαντικών νεοελλη-

νικών κειμένων και τη διοργάνωση της αναγκαίας γι' αυτά δημοσιότητας.

Επίσης, διατυπώνει την επιθυμία να συνεχιστεί η διοργάνωση Ελληνικού Δεκαήμερου στην Αίγυπτο, Ιερουσαλήμ και Δαμασκό, κατά τον τρόπο που ήδη πραγματοποιήθηκε στα έτη 1992-1993. Όλες οι τελευταίες του αυτές επιθυμίες, όπως διατυπώθηκαν στη διαθήκη του, παρέμειναν μέχρι σήμερα ανεκτέλεστες.

Οι φόβοι πολλών ότι η αφοσίωση του Μοσκώφ μπορούσε να αποδειχτεί αναντικατάστατη επιβεβαιώθηκαν. Τρία και πλέον χρόνια μετά από την οριστική του αναχώρηση για το ταξίδι στη σιωπή ο Κωστής Μοσκώφ παραμένει μοναδικός και αναντικατάστατος, όχι μόνο για τους πολλούς και αγαπημένους φίλους του, αλλά πιο πολύ για τις σχέσεις της Ελλάδας με την Αίγυπτο. Άφησε πίσω του τη μεστή του σκέψη, ένα σημαντικό συγγραφικό έργο, μια αδιάλειπτη παρουσία στους κοινωνικούς αγώνες, μια γόνιμη δεκαετία στην Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή και τα κατάλοιπα ενός γνήσιου πάθους προσφοράς και αυταπάρνησης.

Μιας προσφοράς που ίσως δεν θα αποτιμηθεί ποτέ· θα είναι όμως γνωστή και αισθητή σ' όσους είχαν τη μεγάλη τύχη να βρεθούν στο δρόμο του και ν' αναπνεύσουν την αύρα της δημιουργικής του παρουσίας.

Γιωργος Αναστασιαδης

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Κ. ΜΟΣΚΩΦ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

«Η πόλη σαν λειτουργία, συντάκτρια του γύρω χώρου της συνεχίζεται μέσα στον χρόνο -καλπάζει φορτωμένη με καημούς και πάθη. Δεν μένει ποτέ σκηνικό, απλή διακόσμηση. Ο ρόλος της μετά το 1912 στο πλατύτερο γίγνεσθαι του ελληνισμού-αυτός ο Μάης της του 1936, ο άλλος Μάης της του 1963-το αποδεικνύουν. Στο συλημένο ισραηλιτικό νεκροταφείο φύτρωσε νέο καύχημα η Φιλοσοφική, η Αρχιτεκτονική... Ο «νέος Ιακωβίνος» και οι πόνοι της γέννησής του, οι οικοδόμοι της, οι φοιτητές της, πλημμύρισαν ως νέο μύρο, ξεχείλισαν από τον ναό του Πολιούχου, ποτίζουν τώρα το Ιπποδρόμιο, την Εγνατία ή την Τσιμισκή...».

Μ' αυτή την γλαφυρή παράγραφο που επιχειρεί να συνδέσει το σήμερα με το χθες τελειώνει το βιβλίο του: «Θεσσαλονίκη 1700-1912, Τομή της μεταπρατικής πόλης» («Στοχαστής», 1974), ο Κ. Μοσκώφ. Χρειάστηκε να έρθει το 1974 για να πληροφορηθεί το ευρύτερο κοινό από το βιβλίο αυτό του Μοσκώφ την ύπαρξη και τα επιτεύγματα της Φεντερασιόν και να διακοπεί, έτσι, μία από τις πιο μεγάλες «σιωπές» της ιστοριογραφίας μας.

Το καλοκαίρι του 1909 στη Θεσσαλονίκη, που διανύει τα τελευταία χρόνια της κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, γεννιέται κυρίως από ισραηλιτικά συνδικαλιστικά σωματεία η Εργατική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης, γνωστή από τον τίτλο της στην ισπανοεβραϊκή γλώσσα: Φεντερασιόν.

Η Φεντερασιόν που αρχικά θέλησε να είναι τμήμα ενός κινήματος σοσιαλιστικού, οργανωμένου κατά εθνότητες, σε ομοσπονδιακή βάση προσλαμβάνει από το 1910 την μορφή πολυεθνικής οργάνωσης.

«...Ο οθωμανικός πληθυσμός», γράφει στην έκθεση που κατέ-

θεσε η Φεντερασιόν το 1910 στη Σοσιαλιστική Διεθνή, «...αποτελείται από πολυάριθμες εθνότητες (...) Θεωρήσαμε καλύτερο να σχηματίσουμε μια οργάνωση στην οποία θα μπορούν να συμμετέχουν όλες οι εθνότητες, χωρίς να εγκαταλείψουν τη γλώσσα τους ή τον πολιτισμό τους (...) Η κάθε εθνότητα θα μπορούσε να αναπτύξει τον πολιτισμό της με πλήρη ανεξαρτησία, ενώ θα εργάζονται όλες για το ίδιο ιδανικό, τον σοσιαλισμό...».

Ως πολυεθνική-αν και η σημαντική πλειοψηφία της ανήκε στους εβραίους συνδικαλιστές της πόλης-εργατική, σοσιαλιστική οργάνωση η Φεντερασιόν με πρωταγωνιστή τον Αβραάμ Μπεναρόγια κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα εργατικό κίνημα μαζικό και συμπαγές οδηγώντας στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (1917) και εισφέροντας τις ιδεολογικές βάσεις («ταξικός χαρακτήρας της κοινωνίας και του κινήματος») της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ, 1918).

Παράλληλα-και αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί εξ ίσου σημαντικό-η Φεντερασιόν στην προσπάθειά της να αναπτύξει δεσμούς με τις μάζες, διοργάνωσε γιορτές και θεατρικές παραστάσεις, δημιούργησε εργατική λέσχη, βιβλιοπωλείο, δανειστική βιβλιοθήκη και ένα υποδειγματικό καταναλωτικό συνεταιρισμό στην εργατική συνοικία του Βαρδαρίου, ίδρυσε «Σοσιαλιστική Νεολαία» (1910) προκειμένου να προωθήσει μαζί με τις σοσιαλιστικές ιδέες και τον συνδικαλισμό στους νέους εργάτες και μαθητευόμενους και οργάνωσε βραδινά μαθήματα για τους εργαζομένους.

Σε μια εποχή όπου ακόμη δεν είχε πραγματοποιηθεί η μετάβαση από τη συντεχνιακή στην συνδικαλιστική οργάνωση και δεν είχε ακόμη συντελεστεί η «μετακένωση» των σοσιαλιστικών-μαρξιστικών ιδεών στην πόλη (που είναι όμως πάντα έτοιμη να υποδεχθεί τις νέες «αξίες» εξ Εσπερίας) η Φεντερασιόν θα «γράψει ιστορία» όχι μόνον ως δραστήριο και αποτελεσματικό, εξόχως πολιτικοποιημένο, συνδικαλιστικό «σωματείο»-όργανο αλλά και ως συλλογικός υπερασπιστής των συνταγματικών ελευθεριών που λειτουργεί ως φορέας του εξευρωπαϊσμού του ελληνικού συνδικαλιστικού και σοσιαλιστικού κινήματος.

Στο βιβλίο του Κ. Μοσκώφ «Θεσσαλονίκη 1700-1912 κ.λπ» η ιστορία της πόλης οφείλει πολλά:

1. Τα στοιχεία και τις πληροφορίες που μας παρέχουν μια πρώτη εικόνα για τη Φεντερασιόν αλλά και επισημάνσεις που αναδεικνύουν τον πολύπλευρο ρόλο της και την «διπλή ιδεολογική αλλοτρίωσή της προς την Ευρώπη πρώτιστα αλλά και προς την Ισραηλιτική Κοινότητα που κυριαρχεί αριθμητικά στην πόλη».
   «Η σκέψη του Μαρξ», γράφει ο Κ. Μοσκώφ, «γίνεται γνωστή στους ισραηλιτικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης από μια επιλογή από το «Μανιφέστο» και το «Κεφάλαιο» ιδίως, που δημοσιεύει η «Σολινταριντάδ Οβραδέρα» στις αρχές του 1911, λίγο πριν κλείσει. Αυτή θα μείνει η μόνη μαρξιστική τροφή που δίνεται στις εργατικές μάζες της πολιτείας στις εντόπιες γλώσσες. Ο μαρξισμός αυτός της Φεντερασιόν δεν είναι όμως παρά ο μαρξισμός του Κάουτσκι, της «κεντρώας» τάσης· την δική του ερμηνεία θα δώσουν στην μαρξιστική ιδεολογία οι διανοούμενοι της οργάνωσης (...)».
   Το σχετικό για τη Φεντερασιόν κεφάλαιο του βιβλίου θα δώσει το ερέθισμα για να γράφουν άρθρα και να εκδοθούν δύο βιβλία για τη Φεντερασιόν (το 1985 από τον Α. Λιάκο και το 1989 από το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών).
2. Τα τεκμήρια και τις αναλύσεις για την οικονομική και κοινωνική δομή της «μεταπρατικής» Θεσσαλονίκης του $18^{ου}$ και $19^{ου}$ αιώνα και των πρώτων κρίσιμων χρόνων του $20^{ού}$ αιώνα. Ανεξάρτητα από κάποιες παραλείψεις, ανακρίβειες και μονομέρειες, το βιβλίο του Κ. Μοσκώφ αποτέλεσε και αποτελεί την «βάση δεδομένων», το «σημείο εκκίνησης» για όλους τους ερευνητές που ανιχνεύουν τις οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές συνιστώσες της πόλης πριν την απελευθέρωση του 1912.
   Όπως σημειώνει σχετικά με τις πηγές της μελέτης ο Κ. Μοσκώφ, η προσέγγισή του βασίσθηκε: (α) στα αρχεία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών, από όπου το υλικό που άντλησε είναι κατατοπιστικό όχι μόνο για τα στοιχεία που παρέχει για την κοινωνική ζωή του τόπου μας αλλά και για την διαλεύκανση του τρόπου με τον οποίον ασκείται πάνω στο νεογέννητο ελλαδικό κράτος η ευρωπαϊκή επιρροή, (β) στα αδημοσίευτα ακόμη τότε αρχεία του Γραφείου της Δεύτερης Διεθνούς, (γ) στα αρχεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που περιέχουν μια πλούσια τεκμηρίωση, (δ) σ' ό,τι επέζησε από τις συνεχείς περιπέτειες της χώρας στα τοπικά αρχεία της Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Νάουσας κ.λπ., (ε) στις αφηγήσεις των ευρωπαίων περιηγητών, «αυτών των μεγάλων κοινωνιολόγων του ελλαδικού χώρου του καιρού τους», (στ) στον Τύπο που παραμένει πάντα μια σημαντική πηγή όχι μόνον πληροφοριών για την ζωή μιας ιστορικής εποχής αλλά και για την δημοσιογραφική μεθοδολογία, τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος στον ιδεολογικό τομέα, (ζ) στην εκτεταμένη βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη που ο Κ. Μοσκώφ παραθέτει στις τελευταίες 23 σελίδες του βιβλίου).
3. Τις ενδιαφέρουσες απόψεις για την ιστοριογραφία που ο Κ. Μοσκώφ θεωρεί «πρώτιστα (ως) λογοδοσία, ως λειτουργία που προσπαθεί να συντάξει τη συνείδηση της ροής πραγμάτων...», ενώ πιστεύει ότι ο ιστοριογράφος που «μέσα στην προσπάθειά του εύκολα ψηλαφεί το υποκείμενο αλλά και αντικείμενο μαζί του υλικού του» οφείλει να βλέπει τα πράγματα και μέσα από την «οπτική των καινούργιων κοινωνικών δυνάμεων». Έχει μια λειτουργία «ποιητική» (όπως γράφει στον πρόλογο του πολύ σημαντικού πρωτοποριακού για τα δεδομένα της εποχής βιβλί-

ου του: «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, 1972»), «Ποιητική» και με την έννοια του δημιουργού που αποκρυπτογραφεί και αναπλάθει το παρελθόν αλλά και με την έννοια του «ποιητή» που ενοφθαλμίζει στο ιστοριογραφικό λόγο το ύφος και το «άρωμα» του λογοτεχνικού κειμένου.

Ο Κ. Μοσκώφ συνεισέφερε στον λόγο της τοπικής ιστορίας την αμεσότητα, την αισθαντικότητα και μια ζεστασιά ψυχής που λείπει από πολλά επιστημονικά κείμενα ιστοριογράφων.

4. Τις επισημάνσεις του για τον ιστορικό χαρακτήρα και την διαχρονική οικονομική λειτουργία της πόλης «που γεννοβολά, αυτόνομα θαρρείς, μυστικές εξάρσεις». Αναδεικνύει, έτσι, ο Κ. Μοσκώφ την ιστορικά διαμορφωμένη αίσθηση, την τοπογραφία και την συνείδηση της Θεσσαλονίκης ως «συντάκτριας» του γύρω χώρου, ως πόλης-πρακτορείου της ευρωπαϊκής ηγεμονίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Κ. Μοσκώφ διέθετε αυτή την «ειδική όραση» που απαιτεί από τους μελετητές της η πόλη (και στο σημείο αυτό συναντά τις παρεμφερείς προσεγγίσεις του Ν. Γ. Πεντζίκη και του Γ. Ιωάννου) αλλά και μια διαρκή ευαισθησία, μια επίγνωση για τα «όρια του έρωτα και της ιστορίας», τον «Καημό της Ρωμιοσύνης», την «αντίσταση που γενναία παρατάσσει η πόλη...».

Άνοιξε, έτσι, δρόμους και άφησε πολύτιμες «παρακαταθήκες» σ' όλους όσους δίνουν την μάχη της μνήμης στην προσπάθειά τους να εκπολιορκήσουν τα «μυστήρια» και να διασώσουν, να αναδείξουν τα επιτεύγματα και τις κατακτήσεις της συλλογικής περιπέτειας της πόλης, καθώς ταξιδεύει μέσα από τις συμπληγάδες της Ιστορίας.

«Πρόσωπο της πόλης δεν είναι μόνο η εικόνα της, η επιφανειακή της μορφή. (...) Είναι η συνολική της ατμόσφαιρα, η ιδιαιτερότητα της ουσίας της σ' όλες της τις εκδηλώσεις, η αίσθησή της, όπως αυτή προκύπτει από την καθολική της ζωή. (...) Το δομημένο περιβάλλον μέρος μόνο του όλου προσώπου της πόλης. Το όλο αυτό πρότυπο βρίσκεται μέσα στο σύνολο του χώρου και του χρόνου της στον άνθρωπο και στην κανονική του ζωή, στο πεδίο της οικονομίας, στο πεδίο της πολιτικής, στο πεδίο του πολιτισμού, όπως η ζωή αυτή εκτείνεται μέσα στον καιρό...»[1].

1. Από το κείμενο εισήγησης του Κ. Μοσκώφ στα Πρακτικά του Συνεδρίου για την «αρχιτεκτονική κληρονομιά και τα μνημεία στη Θεσσαλονίκη» (18-22 Μαΐου 1980) σελίδες 43-52 του τόμου που εκδόθηκε το 1983.

Αλεξανδρος Δαγκας

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΜΟΣΚΩΦ

ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ "ΜΑΧΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ"

Στη Θεσσαλονίκη, τα πρόσωπα με ακτινοβολία στα γράμματα, που σφράγισαν την πορεία της πόλης στον τομέα της πνευματικής καλλιέργειας, είχαν ιδεολογική και πολιτική ένταξη που δεν ήταν αναγκαστικά ταυτόσημη με ό,τι θα αποκαλούνταν, με βάση την καταχωρημένη ορολογία, "μαχητική" ή "επαναστατική"[1]. Η συνομιλία με το λογοτέχνη και ζωγράφο Νίκο-Γαβριήλ Πεντζίκη μπορούσε να αποκαλύψει πτυχές της σκέψης ενός ιδεολογικά συντηρητικού διανοουμένου, που δεν επιδίωκε τη σύνδεσή του με τον κόσμο των απλών ανθρώπων. Μπορεί να αναφερθεί μία αποστροφή, σε συζήτηση σχετική με τις πολιτικές του προτιμήσεις: "Ο κουρέας μου ήταν φανατικός κομμουνιστής. Είχε βρει τη σωτηρία του... Πέρα απ' αυτό [το όριο] δεν μπορούσε να σκεφτεί[2]." Ο λογοτέχνης Γ. Βαφόπουλος, ενθυμούμενος τους βομβαρδισμούς της Θεσσαλονίκης, κατά τον πόλεμο του 1940, χαρακτήριζε αυτοκριτικά ως "καταισχύνη" την αντίδρασή του εμπρός σε ένα πεσμένο μικρό παιδί που, τρέχοντας πανικόβλητος να καλυφθεί, το δρασκέλισε και το εγκατέλειψε[3]. Ο παιδαγωγός Ιωάννης Ξηροτύρης θεωρεί ως έξοχη ένδειξη πατριωτισμού του, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, την καθημερινή έπαρση της ελληνικής σημαίας στον ιστό του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης[4]. Η ποιήτρια Ζωή Καρέλλη, εντός των ορίων του φιλοσοφικού ιδεαλισμού, έμεινε αμέτοχη στο περιθώριο "των πέντε πολέμων[5]" που έζησε.

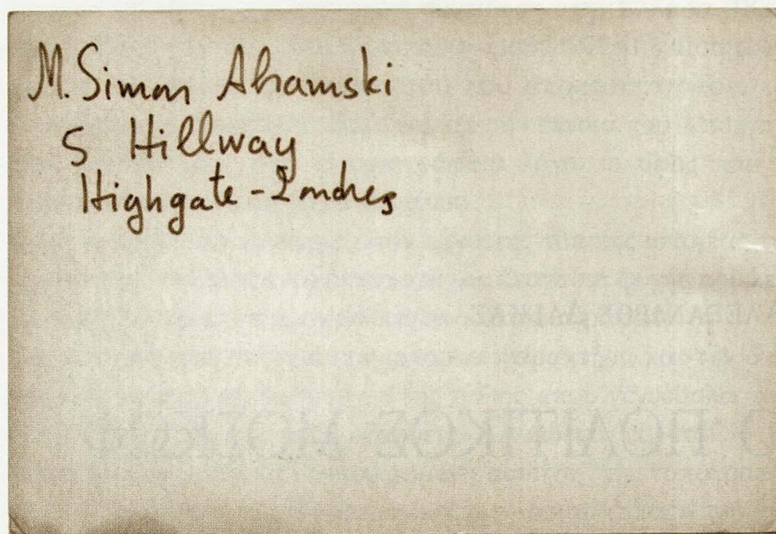
Αλλά και άλλες περιπτώσεις προσώπων, εκτός του χώρου της διανόησης, που βρέθηκαν, κατά την εμπλοκή τους στη δίνη των γεγονότων, στην αντιπέρα όχθη –στον πολιτικό-κοινωνικό συνασπισμό που επέδειξε διάθεση για αγώνα–, αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, που υποβοηθούν τον ιστορικό ερευνητή να προσεγγίσει την ανθρώπινη πλευρά της μαχητικότητας. Η Άρτεμις Τανούλα (από το χωριό Τρίλοφος, στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης),

1. Οι καταχωρημένοι όροι εν χρήσει στο κείμενο (τα προσδιοριστικά επίθετα "μαχητικός", "επαναστατικός", "ανατρεπτικός" και άλλα) δεν συνιστούν αξιολογικές κρίσεις, αλλά αφορούν σε έννοιες που αποτελούν μεθοδολογικές κατηγορίες καθιερωμένες στην πλειοψηφία της βιβλιογραφίας. Τη χρησιμοποίησή τους δικαιολογεί το επιχείρημα ότι η στοίχιση με την κρατούσα σημασιολογική προσέγγιση των εννοιών διευκολύνει την επικοινωνία με τον αναγνώστη. Υπάρχουν, βεβαίως, ενστάσεις ότι η λεκτική κωδικοποίηση δεν είναι πάντοτε η πλέον κατάλληλη για να αποδώσει μία άποψη.

2. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, Νίκος-Γαβριήλ Πεντζίκης, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη 8-5-1991.

3. *Στο ίδιο*, Γεώργιος Βαφόπουλος, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη 15-5-1991, επίσης *Σελίδες αυτοβιογραφίας του Γ. Θ. Βαφόπουλου*, τ. 2 (*Η ανάσταση*), Εστία, Αθήνα 1971, σελ. 125.

4. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, Ιωάννης Ξηροτύρης, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη 6-12-1993. Πρβλ., εν τούτοις, στοιχεία για την τίμια στάση του, κατά την Κατοχή και κατά τον Εμφύλιο, στο Ν.

M. Simon Abramski
5 Hillway
Highgate-Londres

Η ταχυδρομική σύσταση του Αμπράμσκι [χειρόγραφος χαρακτήρας Μοσκώφ]. Είχε παραδώσει στον Ζωρζ Οπ (και αυτός στον Μοσκώφ) αρχειακό υλικό για το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος [το κατοπινό ΚΚΕ].

σύζυγος του Θανάση Τανούλα, βουλευτή του Αγροτικού Κόμματος κατά τη δεκαετία 1930 και εθνοσύμβουλου της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), του Βουνού, το 1944, έχει αναμνήσεις που δημιουργούν συνειρμό με επικούς μύθους ("... Απ' τα παράθυρα βλέπουμε που ήρθε ..., με ένα σκουφί μαύρο στο κεφάλι, γούνα, και με ένα ωραίο άλογο καβάλα, κατέβηκε εκεί στην πλατεία, μπήκε στην εκκλησία, χαιρέτησε, ... ο Άρης"), αλλά καταθέτει επίσης μία μαρτυρία για αντιλήψεις και συναισθήματα –τα οποία συμπεραίνεται ότι συμμεριζόταν– ενδεικτικά ευάλωτης ψυχολογίας: "Ήταν ένας γέρος του χωριού, ... τους καλόπιανε [τους Γερμανούς] ... Είναι κατακτητές, λέει, ... μη τους αγριεύετε, ... αλλοίμονο, θα μας σκοτώσουν όλους[6]."

Η ακροθιγής εξέταση διανοουμένων της Θεσσαλονίκης που επέλεξαν στη ζωή τους μη μαχητική συμμετοχή στα δρώμενα δεν συνιστά υπαινιγμό ότι η μαχητικότητα είναι προαπαιτούμενο. Ούτε επιδιώκει, με μία συνειρμική αντιπαράθεση προς τον κύκλο των κοινωνικών διανοουμένων (για παράδειγμα, προς τους κοινωνικούς λογοτέχνες –τον Μανόλη Αναγνωστάκη και τους άλλους–[7]), να τους υποτιμήσει. Είναι αναμφίβολο ότι η κοινωνική συνεισφορά του κάθε πνευματικού ανθρώπου, με τη μορφή της πεζογραφίας και ποίησης, της τέχνης, της ενασχόλησης με τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, είχε αντικειμενικά την επίδρασή της στη διαδικασία εξέλιξης της τοπικής κοινωνίας, και περαιτέρω της χώρας.

Δ. Βαρμάζης, *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 47, 124-125.

5. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, Ζωή Καρέλλη, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη 25-5-1991.

6. *Στο ίδιο*, Άρτεμις Τανούλα, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Αθήνα 24-5-2002.

7. Βλ. στοιχεία για τους λογοτέχνες, μεταξύ άλλων έργων, στα βιβλία του Νίκου Καρατζά, *Οι πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης, 1930-1980*, Επιλογή, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 6-27 και *Οι ποιητές της Θεσσαλονίκης, 1930-1980*, Επιλογή, Θεσσαλονίκη 1990^3, σελ. 9-19.

Η μνημόνευση, αφ' ετέρου, ενός παραδείγματος ελλιπούς μαχητικότητας επιδιώκει την αποκατάσταση μίας πραγματικότητας: προφανώς, οι συμμετασχόντες ενεργητικά στο κοινωνικό κίνημα δεν ήταν όλοι τους άτρωτοι ήρωες, όπως τους προτιμά η λαϊκή γνώμη, αλλά άτομα στα ανθρώπινα όριά τους, ενδοτικοί στις πιέσεις.

Μέσα σε τούτο τον κυκεώνα περιπτώσεων, η καθεμιά με τις ιδιοτυπίες της, ιδού ο άνθρωπος που δεν περιλαμβανόταν στον κανόνα. Οι συγκρίσεις με την περίπτωση Μοσκώφ, αναφορικά τόσο με το σκέλος του πνεύματος όσο και με αυτό της δράσης, θα υπογραμμίσουν την ιδιαιτερότητά της.

Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΥΠΟ ΕΞΕΤΑΣΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Μοσκώφ Κωνσταντίνος, για τον πολύ κόσμο ο Κωστής. Μεγαλοαστός που προτιμά την ταυτότητα του επιστήμονα αντί του συνεχιστή της ομώνυμης οικονομικής δυναστείας. *Docteur en histoire* και διανοούμενος, αλλά και αντι-διανοούμενος ταυτόχρονα. Ενεργητικό μέλος του κοινωνικού κινήματος, συνδυάζει τις ενέργειες με τις ρητορείες, προτιμά τη συμμετοχή στη δράση για την ανατροπή των οικονομικών και κοινωνικών όρων αντί της μεταρρύθμισης αυτών.

Προσχώρησε στο κίνημα στα "πέτρινα" χρόνια μετά τον Παγκόσμιο πόλεμο, όταν η μεγάλη μάζα των μετόχων στην Εθνική Αντίσταση αποτραβιόταν. Το σημείο επίσης που, σε συνάρτηση με την ιστορική περίοδο, τονίζει την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης Μοσκώφ ήταν η μεγαλοαστική καταγωγή του. Κατά τη διάρκεια του Παγκόσμιου πολέμου, ο μελετητής της κοινωνικής ιστορίας της ελληνικής διασποράς, για παράδειγμα, θα εντοπίσει τη συμμετοχή μεγαλοαστών στο ταξικό κίνημα της Αιγύπτου (οι εφοπλιστές Πατέρας, Λαιμός[8]). Αλλά επρόκειτο για μία άλλη εποχή, περίοδο ανόδου των αγώνων, που το εθνικό-απελευθερωτικό συμπλεκόταν με το κοινωνικό στοιχείο και το ποτάμι της ελπίδας για μία δικαιότερη κοινωνία παρέσερνε τους πάντες, όχι για την περίοδο μετά το 1960 στην οποία αναφερόμαστε, με τις διαρροές στο κίνημα. Εάν, τέλος, προστεθεί μία τρίτη παράμετρος, αυτή της ιδεολογικής και πολιτιστικής ταυτότητας, τότε συμπληρώνεται ο καμβάς του διανοουμένου που ήρθε αντιμέτωπος με το κατεστημένο στην ελληνική διανόηση (στην πλειοψηφία τους οι πνευματικοί άνθρωποι διέκειντο αρνητικά, έως άκρως εχθρικά, προς τη λενινιστική ανάγνωση του μαρξισμού).

Στη σύντομη –συγκριτικά με άλλους– διαδρομή του στην τροχιά του εργατικού κινήματος, ο Μοσκώφ δημιούργησε ένα μύθο. Ενώ σε κάποια σημεία οι φήμες αγγίζουν την πραγματικότητα, σε άλλα αποκλίνουν. Σε αυτή τη στρέβλωση συνέβαλαν οι διαφορετικές αφετηρίες θεώρησης, εκ μέρους του εξωτερικού παρατηρητή, της ζωής των ανθρώπων, η άκριτη ίσως αντιμετώπιση του υποκειμένου όχι σε σχέση με το επίκεντρο της κοινωνικής του δραστηριότητας, αλλά με την προβολή λεπτομερειών (υπαρκτών, αυτών επί-

8. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, Ξενοφών Χαριλάου (πρώην γραμματέας της οργάνωσης του ΚΚΕ στο Κάιρο), μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Θεσσαλονίκη 10-1-1992.

σης) που συνθέτουν το περίγραμμα αλλά συσκοτίζουν τα κύρια –κατ' άλλους– δεδομένα, τον πυρήνα[9].

Μάρτυρας της κατασκευής ενός μύθου που διαχέεται στην πραγματικότητα, ο συγγραφέας του παρόντος άρθρου επιθυμούσε εδώ και καιρό να καταθέσει την προσωπική του μαρτυρία για το «φαινόμενο Μοσκώφ». Η δουλειά του ιστορικού είναι, μέσα από αφαιρέσεις, να αποκαλύψει θεμελιώδη στοιχεία της ταυτότητας του φαινομένου, με στόχο την ανακατασκευή του, στη λογική της απομόνωσης των πιο ουσιαστικών χαρακτηριστικών του. Η επιλογή των σημείων που θα οριοθετήσουν τη συνέχεια της επιστημονικής εργασίας προκύπτει από τη θεωρητική αντίληψη του ερευνητή για το χαρακτήρα της εξέλιξης της κοινωνικής ιστορίας.

Ο ΜΑΡΞΙΣΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

Τον πρώτο του δάσκαλο στην ιστορία ο γράφων τον είδε επιτέλους, μετά από όσα άκουγε γι' αυτόν, στην εκδήλωση της 6ης Οκτωβρίου 1976 του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών Θεσσαλονίκης για τα "προβλήματα του ελληνικού κινηματογράφου[10]", με συντονιστή τον Βασίλη Ραφαηλίδη, που έλαβε χώρα στην αίθουσα του «Ιντεάλ», στην οδό Αγίου Δημητρίου 158. Ένας νεοφώτιστος με μικροαστικές καταβολές ήταν αναμενόμενο να εντυπωσιασθεί από την ορμή αλλά και ευγένεια που χαρακτήριζαν την έκφραση του αριστοκράτη επαναστάτη Μοσκώφ.

Με ένα σημαντικό ερευνητικό έργο από το Παρίσι, με τις υποθήκες της Εκόλ [Ανωτάτη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών] στις αποσκευές του, ο μαθητής του Ζωρζ Όπ είχε προκαλέσει τη γέννηση ενός φρέσκου ρεύματος θεωρητικών αναζητήσεων στη γενέθλια πόλη του.

Στα κείμενα των μεταπτυχιακών σπουδών του, ο Μοσκώφ εμφανίζεται με ορολογία συχνά διφορούμενη, με αμφισημίες, λόγω της έκτακτης πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα. Αποσπά ευνοϊκή κριτική. Ο Δημήτρης Χατζής, το 1972, έγραφε, στη Βουδαπέστη, ότι η ερευνητική εργασία του Μοσκώφ για την "ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου" στην Ελλάδα ήταν υποδειγματική όσον αφορά στην ανάλυση των διαφόρων πλευρών της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Οι επισημάνσεις της βιβλιοκριτικής άγγιζαν στα κύρια σημεία της τη μεθοδολογική αφετηρία της σχολής των Ανάλ, όπως αυτή διαπερνούσε το έργο του Μοσκώφ, με αναφορά στη "μακρόσυρτη διάρκεια [η μακρά διάρκεια του Φερνάν Μπρωντέλ[11]]", δηλ. στα γνωρίσματα που "...διαμορφώνονται μέσα στις ιστορικές συνθήκες, αλλά και μέσα στα δεδομένα της γεωγραφίας και της γεωπολιτικής[12]". Το απαύγασμα των σχολίων του Χατζή καθιστούσε ευδιάκριτη την άποψη του Μοσκώφ ότι η ελληνική αστική τάξη διαμορφώθηκε, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, σε κοινωνική ομάδα μεταπρατική, με ρόλο *comprador*, χωρίς να είναι συνδεδεμένη με τα συμφέροντα της αυτόνομης εθνικής ανάπτυξης, που θα οδηγούσε σε μία εσωτερική συσσώρευση κεφαλαίου. Στο πεδίο του πνεύματος, οι ίδιοι ιθύνοντες κύκλοι δεν επεδίωξαν ούτε μπορούσαν να εμπεδώσουν μία εθνική ιδεολογία, ιδεολογία εθνικής αυτοτέλειας και εθνικής ανάπτυξης. Περιορίσθηκαν σε πρόχειρες προσαρμογές της ιδεολογίας στις τρέχουσες πολιτικές ανάγκες και στην εξυπηρέτηση των επιλογών ξενικής εξάρτησης, εντός μίας οικονομικής και κοινωνικής δομής που παρέμενε αναλλοίωτη. Στον άλλο πόλο, τα αγροτικά στρώματα βρέθηκαν ενταγμένα μέσα στο μεταπρατικό σύστημα, ενώ η εργατική τάξη, σε συμμαχία με τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες που δεν ήταν οργανικά συνδεδεμένες με το συγκρότημα της εξουσίας, αμφισβήτησε την καθεστηκυία ιδεολογία[13].

Στις μελέτες του για την πόλη της Θεσσαλονίκης ο Μοσκώφ κατέληγε εξάλλου σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Την άποψή του συγκροτούσαν πέντε θέσεις. Πρώτο, στη οθωμανική Θεσσαλονίκη το κοινωνικό κίνημα διέθετε προωθημένη υποκειμενική βάση, που οφειλόταν στη ριζοσπαστική συνείδηση των στρωμάτων των αποτελουμένων από παλιούς κατεστραμμένους τεχνίτες, ενώ η αντικειμενική βάση ανάπτυξης μαζικού κοινωνικού κινήματος, η οικονομική υποδομή, ήταν ατελής. Δεύτερο, στα κέντρα αστικής ανάπτυξης στην Παλαιά Ελλάδα ίσχυε το αντίθετο, με τη στελέχωση μίας πιο αναπτυγμένης οικονομικής υποδομής από στρώματα πρώην αγροτών, δηλαδή ατόμων συντηρητικής κοινωνικής συνείδησης. Τρίτο, στη Θεσσαλονίκη το πλεονέκτημα της παράδοσης προωθημένης κοινωνικής συνείδησης, καθώς και της ανάπτυξης του δευτερογενή τομέα, ακυρωνόταν από την ατελή κοινωνική διαμόρφωση (εργάτες αυτοαπασχολούμενοι, μικροεπαγγελματίες, μικροϋπάλληλοι, κ.λπ.), η οποία, άλλωστε, είχε την αντανάκλασή της στην κοινωνική σύνθεση της σοσιαλιστικής οργάνωσης Φεντερασιόν. Τέταρτο, οι ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές της Φεντερασιόν αποτελούσαν έκφραση των συγκεκριμένων συνθηκών, αλλά και της ιστορικής συγκυρίας (εβραϊκό στοιχείο με ρίζες ευρωπαϊκής κουλτούρας, ευχέρεια επαφής με το δυτικοευρωπαϊκό κίνημα, κ.λπ.). Πέμπτο, το ανωτέρω σχήμα συνέθετε την οθωμανική κληρονομιά της ελληνικής Θεσσαλονίκης.

Το βιογραφικό σημείωμα του Μοσκώφ ήταν αρκούντως εμπλουτισμένο για να του εξασφαλίσει μία συμβατική ακαδημαϊκή καριέρα. Ήταν προοπτική εκτός των βλέψεών του. Μετά την πτώση της δικτατορίας –το 1974–, τοποθετήθηκε στον τομέα ιδεολογικής δουλειάς μέσα στο κομμουνιστικό κόμμα και χρεώθηκε με την ευθύνη του παραρτήματος Θεσσαλονίκης του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών. Αυτός ήταν στο εξής ο χώρος εργασίας του Μοσκώφ, το επάγγελμά του. Εκεί απασχολήθηκε σε εθελοντική βάση, μέχρι τη φυγή του στην Αίγυπτο...

Εκείνη την εποχή, ο μαρξισμός γνώριζε ευρύτερη αποδοχή ως πολιτική ανατρεπτική θεωρία, ως σύμβολο[14], λιγότερο ως θεωρητικό σύστημα και επιστημολογικό εργαλείο. Επτακόσιες χιλιάδες έλ-

9. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσεται η καλών προθέσεων αλλά απλοϊκή δουλειά της Βάνας Χαριλαμπίδου, που φέρει τα στοιχεία: *Κωστής Μοσκώφ. Στα όρια του Έρωτα και της Ιστορίας*. Ιανός, Θεσσαλονίκη 1997.

10. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, φάκελος: Εκδηλώσεις, *Προβλήματα του ελληνικού κινηματογράφου*, πρόσκληση.

11. Βλ. Fernand Braudel, "Histoire et Sciences sociales: la Longue duree", *Annales*, 13, N° 4, Octobre-décembre 1958, σελ. 725-753.

12. Βλ. Αρχείο Ιστορικού Τμήματος ΚΕ/ΚΚΕ, φάκελος *Δ. Χατζής*.

13. *Στο ίδιο*.

14. "Η κοσμοθεωρία του μαρξισμού, που δίνει την επιστημονική εξήγηση του κόσμου και ταυτόχρονα φωτίζει το δρόμο για την αλλαγή του, εκφράζει τα πανανθρώπινα ιδανικά για λευτεριά και κοινωνική δικαιοσύνη, για λαϊκή ευημερία, ισότητα και αδελφοσύνη των λαών και αποτελεί μια πανίσχυρη πολιτική, κοινωνική και επιστημονική δύναμη της εποχής μας που εμπνέει εκατομμύρια ανθρώπους" (βλ. συλλογή Α. Δάγκα, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, *Διακήρυξη της ιδρυτικής συνέλευσης των μελών του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών*, Αθήνα 1975).

APPEL

Travailleurs!

ΕΡΓΑΤΑΙ!!!

Venez tous au meeting qui aura lieu Samedi 19 Juin ... heures a la turque – a la franque 4 h. ½ p. m.) Avenue Sélimié (grands immeubles du port)

LA COMMISSION DU MEETING

Η ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΑΔΗΛΩΣΕΩΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ДРУГАРИ РАБОТНИЦИ!

Отъ Комисията на митинга

Αρχειακό υλικό του Ζωρζ Οπ για τη Φεντερασιόν, στα χέρια του Μοσκώφ.

15. Το μέγεθος που προτείνεται έχει προκύψει από το συνυπολογισμό του όγκου κοινωνικών ομάδων, όπως τα μέλη και ψηφοφόροι των μαρξιστικών πολιτικών κομμάτων, τα μέλη της ριζοσπαστικής πτέρυγας του συνδικαλιστικού κινήματος, οι πολίτες που δραστηριοποιούνταν προς ριζοσπαστική κατεύθυνση σε μαζικά κινήματα (αντιπολεμικό, νεολαίας, γυναικών και άλλα).

λήνες πολίτες –κατά προσωπική εκτίμηση[15]– δήλωναν θιασώτες του μαρξισμού, χωρίς απαραίτητα να συμμερίζονται τις φιλοσοφικές απόψεις του.

Το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, ένωση προσώπων με έδρα την Αθήνα (στην πραγματικότητα, ερευνητικός οργανισμός και μέσο διάχυσης της ιδεολογίας του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, κατά το πρότυπο των άλλων κομμουνιστικών κομμάτων), διέθετε κατά την εποχή της ίδρυσής του –τον Οκτώβριο 1975– ειδικούς επιστήμονες με όνομα πλατιά γνωστό και ακτινοβολία. Θεμελιωτής και πρόεδρος του ιδρύματος ήταν ο φιλόσοφος Γιάννης Ιμβριώτης. Στην πρωτοβουλία λειτουργίας ενός χώρου ιδεολογίας και προβληματισμού με υψηλές προδιαγραφές, η ανταπόκριση εκ μέρους του κοινού ήταν, στις συνθήκες της εποχής μετά τη δικτατορία, ιδιαίτερα θετική. Το μέλημα, στην αρχική φάση, ήταν η προαγωγή της επιστημονικής έρευνας με μεθοδολογικό εργαλείο το μαρξισμό. Εξίσου σοβαρό καθήκον ήταν η εκλαΐκευση της μαρξιστικής θεωρίας για τη διάδοση των ιδεών του ανατρεπτικού κινήματος και η βελτίωση της ιδεολογικής κατάρτισης των πολιτικών στελεχών. Σε εκείνη την περίοδο, σε γενικές γραμμές το κοινωνικό καθήκον υπερτερούσε, στις καθημερινές δράσεις, του γνωστικού σκέλους στις επιλογές του κάθε μέλους του κινήματος και στα ενδιαφέροντά του. Σύμφωνα με διατύπωση του Ιμβριώτη, που αποδίδει το κυρίαρχο πνεύμα, ο μαρξισμός "...δεν είναι θεωρία εαυτής ένεκεν, όπως θα έλεγε ένας αρχαίος φιλόσοφος, αλλά καθοδηγεί την πράξη, θρέφει την πράξη, θρέφεται απ' αυτή[16]".

Τον Απρίλιο 1976, λειτούργησε παράρτημα στη Θεσσαλονίκη, με γραφεία στο πρώτο πάτωμα της οικοδομής επί της οδού Τσιμισκή 32Β. Τα υλικά μέσα παρέμεναν πενιχρά, υπήρχε έλλειψη ιδεολογικών στελεχών (ο μόνος συνεργάτης του Μοσκώφ με ειδικές γνώσεις ήταν ο γιατρός-ψυχολόγος Γιάννης Γαλανός, οι υπόλοιποι είχαν γενική κατάρτιση), ωστόσο η δηλωμένη απαίτηση του κοινού για τη δημιουργία στην πόλη εστιών πνευματικής καλλιέργειας βοήθησε το εγχείρημα. Το περιβάλλον των γραφείων δεν προσφερόταν για εργασία και οι διαλέξεις γίνονταν στο κομματικό βιβλιοπωλείο "Σύγχρονη Εποχή", στην οδό Αριστοτέλους 7, και στην αίθουσα του "Ιντεάλ"[17]. Το πρόσωπο του Μοσκώφ, σε εκείνη την αρχική φάση, αποδείχθηκε μαγνήτης. Μέσα από τις διαλέξεις του, η ιστορία του εργατικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη και η ποίηση και επανάσταση προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των πολιτών, ώστε αρκετοί να συμμετέχουν όχι ως διερχόμενοι αλλά ενεργά ως τακτικοί ακροατές, με παρεμβάσεις στις μακρές συζητήσεις.

Σύντομα οι δυνατότητες οργάνωσης της ιδεολογικής εργασίας αυξήθηκαν. Το Σεπτέμβριο 1977, το παράρτημα μετακόμισε στη γωνία Βενιζέλου 43 και Εγνατίας, στον 6ο όροφο. Εκεί συγκροτήθηκαν τμήμα ιστορίας (με υπεύθυνο τον Μοσκώφ), φιλοσοφίας (με τον Γεράσιμο Βώκο), πολιτικής οικονομίας, καθώς και άλλα ειδικότερα –τμήμα παιδείας, τέχνης, γυναικείων ζητημάτων, ψυχολογίας–. Τα μέλη και οι τακτικοί ακροατές, εξήντα έως ογδόντα άτομα, ήταν στην πλειοψηφία τους φοιτητές και επιστήμονες. Άτομα με επαγγελματική δραστηριότητα στην παροχή υπηρεσιών και στην αγορά, ή με εξαρτημένη σχέση εργασίας, συμμετείχαν σε περιορισμένο αριθμό.

Οι συνθήκες ήταν δύσκολες για όσους διανοουμένους εργάζονταν στο πανεπιστήμιο, λόγω του βαρέος πολιτικού κλίματος της περιόδου. Οι αγκυλώσεις του παρελθόντος στη ζωή της χώρας,

16. Βλ. *Δεκαήμερο μαρξιστικής σκέψης 1977* [πρακτικά του δεκαημέρου 18-29 Απριλίου 1977], Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα 1977, σελ. 9.

17. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, φάκελος: Διαλέξεις, *Πρόγραμμα Φλεβάρη-Μάρτη '77*, 1 σελ. (χειρόγραφη αφισέττα [γραφικός χαρακτήρας Μοσκώφ]).

υπαρκτές μετά τη δικτατορία, με τον περιορισμό εν τη πράξει των ελευθεριών, ανάγκαζαν τους περισσότερους να παίρνουν μέρος με συγκαλυμμένη ταυτότητα στις δραστηριότητες του ιδρύματος[18]. Αντίθετα, η πένα του Μοσκώφ απολάμβανε του πλεονεκτήματος της έκφρασης ενυπόγραφα και χωρίς αυτολογοκρισία. Ο ίδιος, εκτός από υπεύθυνος του ιστορικού τμήματος, συμμετέσχε ως πρόεδρος στη διοίκηση του παραρτήματος. Οι γνώσεις του, επίσης ο γόνιμος τρόπος που τις μετέδιδε, προσέλκυσαν τακτικούς ακροατές στο σεμινάριο ιστορίας, σε αριθμό συνήθως πάνω από πενήντα, εκ των οποίων δέκα περίπου μετατράπηκαν σε μόνιμα μέλη της ερευνητικής ομάδας.

Κατά το διάστημα 1978-1980, το αντικείμενο μελέτης εκ μέρους της ομάδας Μοσκώφ ήταν το ελληνικό εργατικό κίνημα, με έμφαση στην ανάπτυξή του στη Βόρεια Ελλάδα, από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι και το Μεσοπόλεμο, με *terminus ante quem* την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης. Η έρευνα αξιοποίησε περιορισμένης έκτασης πρωτογενές ιστοριογραφικό υλικό (δεν υπήρχε πρόσβαση στο αρχείο του κομμουνιστικού κόμματος, το οποίο βρισκόταν στο Ιβάνοβο, πέντε ώρες βορείως της Μόσχας), συνεντεύξεις με πρωτεργάτες του κινήματος, πληροφοριακό υλικό από τον τύπο και από άλλα έντυπα. Άρχισε η καταγραφή του αρχείου της Ασφάλειας Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου, που είχε περιέλθει στην κατοχή του Μοσκώφ. Οι έρευνες, έγραφε ο Μοσκώφ σε έναν απολογισμό, "πραγματοποιούνταν τόσο πάνω στην πορεία του κινήματος στο πεδίο της πολιτικής όσο και πάνω στις διασυνδέσεις του με τα άλλα πεδία κίνησης της ζωής"[19]. Ως καρπός της μέχρι τότε εργασίας, κυκλοφόρησε το 1980 μία μπροσούρα 50 σελίδων, λιτής εμφάνισης. Η εντύπωση που προξενήθηκε στο περιβάλλον ήταν ευμενής, αφού το έδαφος ήταν παρθένο στον τομέα της ιστορίας του εργατικού κινήματος (οι μόνες δευτερογενείς πηγές ήταν τα παλαιότερα έργα του Γιάννη Κορδάτου, οι εκδόσεις του κομμουνιστικού κόμματος και οι νεότερες μονογραφίες ιστορικών με σπουδές στη Γαλλία, του Μοσκώφ, του Άγγελου Ελεφάντη και ελάχιστων άλλων).

Ο Μοσκώφ είχε το δύσκολο καθήκον να συμβάλει στη διαμόρφωση στελεχών. Εκτός από τον Σωκράτη Πετμεζά, τα υπόλοιπα μέλη του τμήματος είχαν βασική κατάρτιση διαφορετική από αυτή του ιστορικού. Ο γράφων υποπτευόταν τότε (και βεβαιώθηκε αργότερα) ότι χωρίς υπόβαθρο ειδικών σπουδών η συμμετοχή σε ιστορική έρευνα παρέμενε ατελής.

Εκτός από την ερευνητική εργασία, στις δραστηριότητες του τμήματος ιστορίας περιλαμβάνονταν σεμινάρια ιστορίας της νεότερης Ελλάδας και του εργατικού κινήματος Θεσσαλονίκης, με εισηγητή τον Μοσκώφ[20].

Μετά τον Οκτώβριο 1979, η νέα στέγη του παραρτήματος ήταν στην οδό Τσιμισκή 81, στον τρίτο όροφο. Το τμήμα ιστορίας συνέχισε τη μελέτη επάνω σε θέματα για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση του Μεσοπολέμου, ειδικότερα για τη δικτατορία Μεταξά. Διεύρυνε το χρονικό ορίζοντα με προβλήματα σχετικά με την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο στην περιοχή της Βόρειας Ελλάδας. Το 1982, ασχολήθηκε με τη λαϊκή αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα, των Βουνών, κατά τα έτη 1941-1944.

Το Σεπτέμβριο 1982, το παράρτημα μεταφέρθηκε στον πρώτο όροφο του μεγάρου στην Εγνατίας 69 (η δεύτερη κομματική οικοδομή της πόλης, όπου στεγάζονταν γραφεία οργανώσεων του κόμματος, η οργάνωση της νεολαίας, ο ραδιοφωνικός σταθμός). Το επόμενο διάστημα, ο Μοσκώφ, με επιδεινωμένη την υγεία του, δεν είχε αποθέματα ενέργειας για να διεκπεραιώνει τον όγκο εργασίας που συνήθιζε. Αποτραβήχτηκε από τις διοικητικές ευθύνες, οι οποίες είχαν πλέον αναληφθεί από επαγγελματικό στέλεχος του κόμματος. Με την καμπή στα ενδιαφέροντά του, τη στροφή του –όπως έλεγε– από την Ιστορία στο Στοχασμό, μείωσε την επαφή του με το τμήμα ιστορίας. Στο ερευνητικό πρόγραμμα τον αντικατέστησε, ευκαιριακά, ο καθηγητής Παύλος Πετρίδης. Είχε, εν τω μεταξύ, σταθεροποιηθεί η συνεργασία των μελών –περιλαμβάνονταν νέοι πτυχιούχοι της Φιλοσοφικής (ο Άκης Αποστολίδης και άλλοι)–, η οποία εξασφάλιζε τη δυνατότητα συντήρησης της δραστηριότητας του τμήματος, ενώ μεσολάβησε και η μετάγγιση νέου αίματος, με την άφιξη των κομματικών υποτρόφων που σπούδασαν ιστορία στη Σοβιετική Ένωση, του Γιώργου Λεοντιάδη και των άλλων.

Το 1984, εμφανίσθηκε στη Θεσσαλονίκη η Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, της Εκόλ του Παρισιού. Η παλιά μαθήτρια του Φερνάν Μπρωντέλ είχε με τη σειρά της μαθητή τον Μοσκώφ στα παρισινά σεμινάρια της νιότης του. Κυκλοφορούσε η ιδέα στην Αθήνα να της ανατεθεί η προεδρία του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών και η ίδια ήθελε να ιχνηλατήσει μεταξύ άλλων το χώρο της Θεσσαλονίκης. Πολλά σχέδια για την πρόοδο του τμήματος ιστορίας του παραρτήματος εκπονήθηκαν τότε, μεταξύ των οποίων η δυνατότητα αξιοποίησης του δυναμικού με περαιτέρω οργανωμένες σπουδές στο Παρίσι (από τα παλιά μέλη, ο Σωκράτης Πετμεζάς είχε ήδη προ καιρού κάνει αυτό το βήμα). Δεν ήταν ακόμη αισθητό, κάτι που αποδείχθηκε αρκετά σύντομα, ότι τα πτυχία ιστορίας πρόσφεραν ακαδημαϊκή αναβάθμιση αλλά όχι και προοπτική άμεσης ενίσχυσης του κινήματος –που παρέμενε πάντα το ζητούμενο–, δεδομένου ότι οι διεργασίες στο παγκόσμιο σκηνικό διελάνθανον μεν της αντίληψης των μελών, ήταν υπαρκτές δε, και η κατάρρευση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου επέκειτο, με όλα τα επακόλουθα για τους οργανισμούς της στόφας του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών. Τα σχέδια για ανοικτές εκδηλώσεις του τμήματος ιστορίας βρήκαν υλοποίηση με τη διοργάνωση ενός συμποσίου, τον Οκτώβριο 1985, στην αίθουσα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών[21]. Κυριότεροι ομιλητές, εκτός από τον Μοσκώφ, ήταν οι Ελένη Αντωνιάδη και Παύλος Πε-

18. Επί 50 περίπου μελών του κομμουνιστικού κόμματος που δίδασκαν στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, τουλάχιστον οι 40 ήταν, το 1976, "περιφρουρημένοι [με κρυφή κομματική ιδιότητα]".

19. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, *Ενημερωτικό Δελτίο Κέντρου Μαρξιστκών Ερευνών*, Nº 1, Δεκέμβριος 1980, σελ. 25-26.

20. *Στο ίδιο*, φάκελος: Τμήμα ιστορίας, χειρόγραφα Μοσκώφ χωρίς τίτλο.

21. *Στο ίδιο*, φάκελος: *Συμπόσιο Ιστορίας, 23 - 24 Οκτώβρη 1985. "Η Θεσσαλονίκη και το λαϊκό κίνημα".*

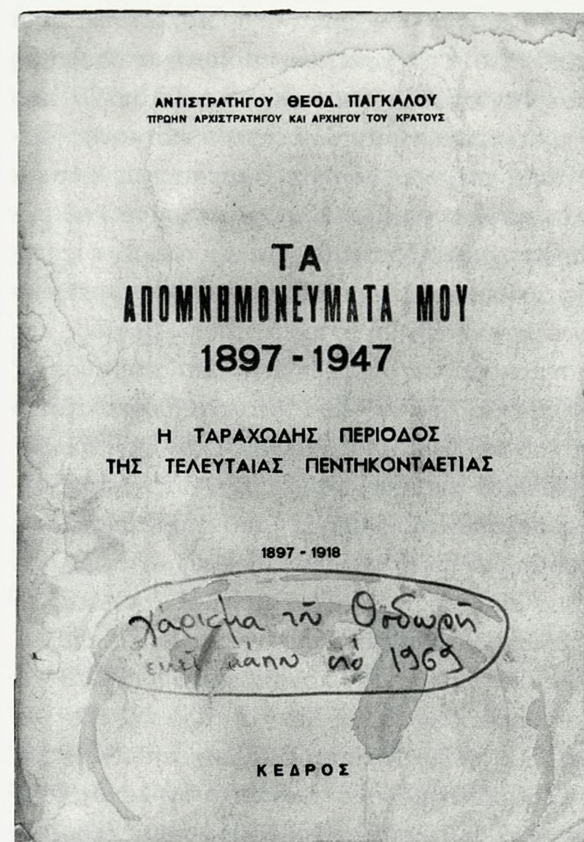
τρίδης. Παρατεταμένα χειροκροτήματα, στην κατάμεστη αίθουσα, ενός ζεστού κοινού διέκοπταν τους δυσνόητους συνειρμούς του Μοσκώφ για τη γέννηση της κοινωνικής συνείδησης στη Θεσσαλονίκη. Για όσους τον γνώριζαν, ήταν αφηρημένος, κουρασμένος.

Απτόητος, συνέχισε να στηρίζει τις πρωτοβουλίες του παραρτήματος, ως ομιλητής -όχι με ευθύνες στη διοργάνωση-, όποτε χρειαζόταν. Στο συμπόσιο του Δεκεμβρίου 1987, στην αίθουσα τελετών του παλιού κτιρίου της Φιλοσοφικής, για την κοινωνία και το σοσιαλισμό, συμμετέσχε στις 3 Δεκεμβρίου 1987 σε στρογγυλή τράπεζα για την Οκτωβριανή Επανάσταση και κουλτούρα, με τον Κ. Ντολγκώφ, διευθυντή του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας της Μόσχας, και τον ιστορικό και αντιπρύτανη του Αριστοτελείου Γιώργο Χουρμουζιάδη[22]. Η συμβολή του ήταν επίσης πολύτιμη στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας (προς τιμή της 70ής επετείου του κομμουνιστικού κόμματος), στις 3 και 4 Νοεμβρίου 1988. Το θέμα ήταν "Το εργατικό κίνημα στα Βαλκάνια από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το 1918 - ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος" και οι εργασίες διεξήχθησαν στο αμφιθέατρο του Εργατικού Κέντρου, στη γωνία Αριστοτέλους 32 και Ολύμπου. Από το εξωτερικό είχαν έλθει η Ελένη Αντωνιάδη από την Εκόλ του Παρισιού, ο Παναγιώτης Κουπαράνης από το Δυτικό Βερολίνο, ο Όλε Σμιθ από το πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, ο Γκεόργκι Παρβάνωφ [ο νυν Πρόεδρος της Βουλγαρίας] από το Ινστιτούτο Ιστορίας του βουλγαρικού κόμματος, ο καθηγητής Νικολάε Πετρεάνου από το ρουμανικό κόμμα. Συντονιστής ήταν ο ιστορικός Τάκης Μαμάτσης, μέλος της ηγεσίας του ελληνικού κόμματος[23]. Ανάμεσα στους δέκα ομιλητές του εσωτερικού, ο Μοσκώφ συμμετείχε με την εισήγηση "Πολιτιστικές, εθνικές κοινότητες και σοσιαλισμός στη Θεσσαλονίκη της ύστερης Τουρκοκρατίας". Στο περιεχόμενό της είχε φροντίσει να περιλάβει τις κυριότερες απόψεις του, βασισμένες στη μαρξιστική οπτική του, για την κοινωνική πορεία της πόλης μέχρι και την εισβολή του ιμπεριαλισμού στην περιοχή. Οι θαυμαστές του απόλαυσαν, για μία ακόμη φορά, τη γοητευτική γλώσσα του και το παιχνίδι της αποκωδικοποίησης των λέξεων:

> "Η Θεσσαλονίκη ... είναι ο κύριος συντάκτης, ο συντονιστής, ο διοργανωτής της οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής στη Βαλκανική...
>
> Από την ίδρυσή της συγκροτεί μία ενότητα ετεροτήτων... σε αυτό το μεγάλο διαχρονικό χωνευτήρι που είναι ο ελληνικός πολιτισμός -πολιτισμός συνάντησης και ανταλλαγής, εμπορευμάτων και οικονομικών αγαθών αλλά και αισθήσεων και ιδεών και βιωμάτων...
>
> Η πυκνή Πράξη του κόσμου της Θεσσαλονίκης ... οδηγεί σε ιδιαίτερη πυκνότητα και τον Λόγο της πόλης, έκφραση της Πράξης της στο πεδίο τώρα της πολιτικής και της ιδεολογίας...
>
> Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον Λόγο της βυζαντινής εποχής, διατυπωμένο και συμπυκνωμένο στην κοινή της γλώσσα, την θεολογική συμβολική, ήταν ο κύριος εκπολιτιστής του σλαβικού κόσμου, ... ο εκπολιτιστής και του κόσμου της Ρωσίας, που έτσι έγινε μέρος του όλου μας συλλογικού σώματος, μιας ορθόδοξης "καθ' ημάς" Άρκτου και Ανατολής. Ο Λόγος της πόλης βρήκε το απόγειο της ανάπτυξής του στον 14ο αιώνα, διατυπωμένος ιδίως από τον άλλο πολιούχο της, τον Γρηγόριο Παλαμά, στον στοχασμό και στο βίωμα της "θέωσης", αυτής της μέσα από τον "μανικό έρωτα" του συνόλου δυνατότητας για ολική ολοκλήρωση του ανθρώπου, βίωμα και στοχασμό που αποτελεί την ουσία της Ορθοδοξίας, διαφοροποιώντας την από τον ευσεβιστικό χριστιανισμό της Δύσης...
>
> Στην Φεντερασιόν, πρώτη μαζική σοσιαλιστική οργάνωση στον ελλαδικό χώρο -έστω στον τουρκοκρατούμενο ως το 1912 ακόμα Βορρά-, τα σπέρματα της μεγάλης αντίφασης ανάμεσα σε έναν ανάπηρο Λόγο και σε μια δυναμική πράξη που χαρακτηρίζουν το ελληνικό επαναστατικό κίνημα ήδη υπάρχουν: αδυναμία ανάλυσης, "ανάγνωσης", αποκρυπτογράφησης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τις ιδιαιτερότητες του χώρου παραμένει. Ο ιμπεριαλισμός, η εξάρτηση, δεν συνειδητοποιούνται σαν η κυριαρχική αντίθεση. Η ανάλυση παραμένει "ευρωπαιοκεντρική" και, έτσι, ανάπηρη. Και η πραγματικότητα αυτή, γεννημένη από την ανάπηρη αυτοπραξία μιας μεταπρατικής κοινωνίας θα είναι καθοριστική για την νεανική περίοδο και του ελλαδικού επαναστατικού κινήματος. Η ιστορία, ωστόσο, προχωρά μέσα από αυτό το δύσκολο δρόμο της[24]."

22. *Στο ίδιο*, φάκελος: Συμπόσια, *1917-1987, Κοινωνία και σοσιαλισμός*, 1-3 Δεκεμβρίου 1987.

23. *Στο ίδιο*, φάκελος: Συμπόσιο 1989, *Πρόσκληση*.

Ο Πάγκαλος χάρισε στον Μοσκώφ το βιβλίο με τα απομνημονεύματα του παππού του, στρατηγού (και δικτάτορα) Πάγκαλου, και ο Μοσκώφ έγραψε στο εξώφυλλο: «Χάρισμα του Θοδωρή εκεί κάπου στο 1969».

24. *Στο ίδιο*, φάκελος: Συμπόσιο 1989, εισήγηση Μοσκώφ και περίληψη (χειρόγραφα), 39 + 4 σελ.

Το 1989, μετά από δεκαετή κυοφορία, δημοσιοποιήθηκε από τον κομματικό εκδοτικό οίκο η εργασία του παραρτήματος για τη σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης. Το βιβλίο, που είχε αναπαράγει και προεκτείνει τις αντιλήψεις του ειδήμονος Μοσκώφ σε στενή συνεργασία μαζί του, δέχθηκε διασταυρωμένα πυρά από άρθρα που έβαλον κατά του πολιτικού σχηματισμού που εκπροσωπούσε. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η κριτική κατά του έργου σε άρθρο του Σπύρου Μαρκέτου, γραμμένο το 1994, σχετικό με την ελληνική εθνική ιστορία, τους Εβραίους της Ελλάδας και τον αντισημιτισμό[25], η οποία πιθανότατα απηχούσε τις απόψεις του συναφούς ακαδημαϊκού και ιδεολογικού-πολιτικού κύκλου. Ο συντάκτης του άρθρου δεν μνημονεύει καν την πρωτοποριακή ακαδημαϊκή δουλειά του Μοσκώφ για τη Φεντερασιόν, συνέχεια των αντίστοιχων μελετών του καθηγητή του στο Παρίσι Ζωρζ Οπ και παράλληλη του συμφοιτητή του Πωλ Ντυμόν. Δηλώνει ότι απέφυγε "...για λόγους αισθητικής..." να ασχοληθεί "σε αυτό το κείμενο με περιπτώσεις ιστοριογραφικής παθολογίας που διατείνονται πως έχουν ακαδημαϊκές αξιώσεις[26]" και επικρίνει το βιβλίο για τη Φεντερασιόν, με αναφορές όπως: "... Στα τάρταρα της ελεγχόμενης ιστοριογραφίας ..., η σοσιαλιστική οργάνωση αποπνέει ένα λόγο που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε συνοπτικά ως λόγο εξουσίας"[27]. Οι επικρίσεις κατά του ιδεολογικού χώρου που εκπροσωπούσε το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών ξεκινούσαν, στην ουσία, από τις διαφωνίες σε σχέση με τη μεθοδολογική αφετηρία του υπό κρίση ιστορικού πονήματος. Αυτή θα μπορούσε να συνοψισθεί, με λίγες λέξεις, στη θεώρηση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας που επιδρούσε επί των ανθρώπων, ενταγμένων σε κοινωνικές τάξεις ευρισκόμενες σε διαμάχη μεταξύ τους για τη διανομή του κοινωνικού πλούτου. Ο επιτιμητής πρότεινε εναλλακτικά μία άλλη μεθοδολογική προσέγγιση, βασισμένη σε διαταξικές έννοιες, όπως το έθνος, ο φιλοσημιτισμός, ο αντισημιτισμός. Εν κατακλείδι, η ομάδα Μοσκώφ εγκαλούνταν για αντιεπιστημονικότητα, αλλά στην πραγματικότητα –χωρίς να ομολογείται– για τις μεθοδολογικές-ιδεολογικές προτιμήσεις της. Όμως –έχουμε τονίσει την πεποίθησή μας, και θα την επαναλάβουμε–, σε μία ιστορική εργασία, όπου προσεγγίζονται τα τεκμήρια μέσω καθορισμένης φιλοσοφικής και ιδεολογικής οπτικής, τα πράγματα αποκαθίστανται σύμφωνα με τις διαπιστώσεις που συνοδεύουν την ανάλυση των στοιχείων των πηγών. Το ερευνητικό έργο διεκπεραιώνεται, χωρίς οι ιστορικές κρίσεις να έχουν αλλοιωθεί και διαστρεβλωθεί για να χωρέσουν μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών-ιδεολογικών αντιλήψεων και να τις επαληθεύσουν. Ωστόσο, από το θεωρητικό πλαίσιο μίας μελέτης γίνεται αντιληπτός ο ιδεολογικός προσανατολισμός του ιστορικού. Ο ερευνητής υιοθετεί μία υπόθεση εργασίας και οδεύει στην επαλήθευση ή απόρριψή της υπό την επίδραση μίας προβληματικής που δεν μπορεί να είναι ουδέτερη, αφού –αυτονόητο– ταυτόχρονα με την ιδιότητα του ιστορικού ο συγγραφέας έχει, ως πολιτικό υποκείμενο, ιδεολογία. Με την υποδήλωση της ιδεολογικής ταυτότητας δεν αντικρούεται η "αντικειμενικότητα" της έρευνας. Ο επιδιωκόμενος στόχος όλων των οπτικών, η "αντικειμενικότητα" των ιστορικών διαπιστώσεων, εξασφαλίζεται από το σεβασμό των γενικών αντιλήψεων περί επιστημονικής έρευνας, από την αυστηρή χρήση μεθόδων και εργαλείων για την ανάλυση και σύνθεση του ιστορικού υλικού.

25. Βλ. Σπύρος Μαρκέτος, "Έθνος χωρίς Εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού", *Σύγχρονα Θέματα*, Β΄, 17, Νο 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994, σελ. 52-69.

26. *Στο ίδιο*, σελ. 59.

27. *Στο ίδιο*, σελ. 63-64. Ειρήσθω εν παρόδω, το μόνο έργο που εκθειάζεται στο άρθρο είναι αυτό της ολιγοσέλιδης παρουσίασης των καταστατικών της Φεντερασιόν και της νεολαίας της στο Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985, με διθυράμβους όπως (σελ. 65): "Ο Αντώνης Λιάκος αποτόλμησε τις πιο νεωτεριστικές συζεύξεις των κοινωνικών και ιδεολογικών διαστάσεων του φαινομένου της Φεντερασιόν..."

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΤΕΛΕΧΟΣ

Ένας ονειροπόλος μέσα σε ένα κίνημα με περιεχόμενο ονειρικό –την πορεία προς μία αταξική κοινωνία–, ο Μοσκώφ, με τον ασυνήθιστο χαρακτήρα του, έδωσε μία νότα διαφορετικής χροιάς στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Ήπιος και μετριόφρων, εξομοιωνόταν με τους απλούς ανθρώπους, με τους συνεργάτες του στην πολιτική δράση, δεν ήθελε να ξεχωρίζει.

Είχε προσεγγίσει το επαναστατικό κίνημα όχι από τη βάση αλλά από το εποικοδόμημα[28]. Στο πρόσωπό του επαληθευόταν το ρηθέν από τον Λούκατς ότι η εργατική τάξη, δείχνοντας θέληση για χειραφέτηση, "... υποχρέωσε την αστική κοινωνία να γνωρίσει τον εαυτό της, με τρόπο που να καταδειχθεί εκ των έσω, με μία συνέπεια που είναι αδύνατο να αποφευχθεί, ότι αυτή η κοινωνία είναι αφ' εαυτής προβληματική[29]". Μέλος της νεολαίας Λαμπράκη από το 1963, ως φοιτητής της Νομικής. Κάκιστος συνεχιστής των δραστηριοτήτων του καπνεμπορικού οίκου Μοσκώφ (ο πατέρας Μοσκώφ γινόταν έξω φρενών με την εμμονή του γιου του να σπαταλάει τα κέρδη της επιχείρησης σε έκτακτες αμοιβές στους εργάτες). Όταν το 1966 έφυγε στο Παρίσι, για τις σπουδές του στην ιστορία, συνδέθηκε με την τοπική οργάνωση του κόμματος της ΕΔΑ. Κατά το διαχωρισμό των τάσεων εντός της αριστεράς, μετά το 1968, έκανε την προσωπική επιλογή του και προσχώρησε στο ορθόδοξο κομμουνιστικό κίνημα. Η ερμηνεία ίσως βρίσκεται στο γεγονός ότι το κοινωνικό-κρατικό καθεστώς που εκπροσωπούσε την Οκτωβριανή Επανάσταση διατηρούσε την ακτινοβολία του και η προοπτική που επαγγελόταν, η παγκόσμια επικράτηση του σοσιαλισμού, επισκίαζε όσα προβλήματα υποδείκνυαν εμφατικά οι της ανανεωτικής πτέρυγας.

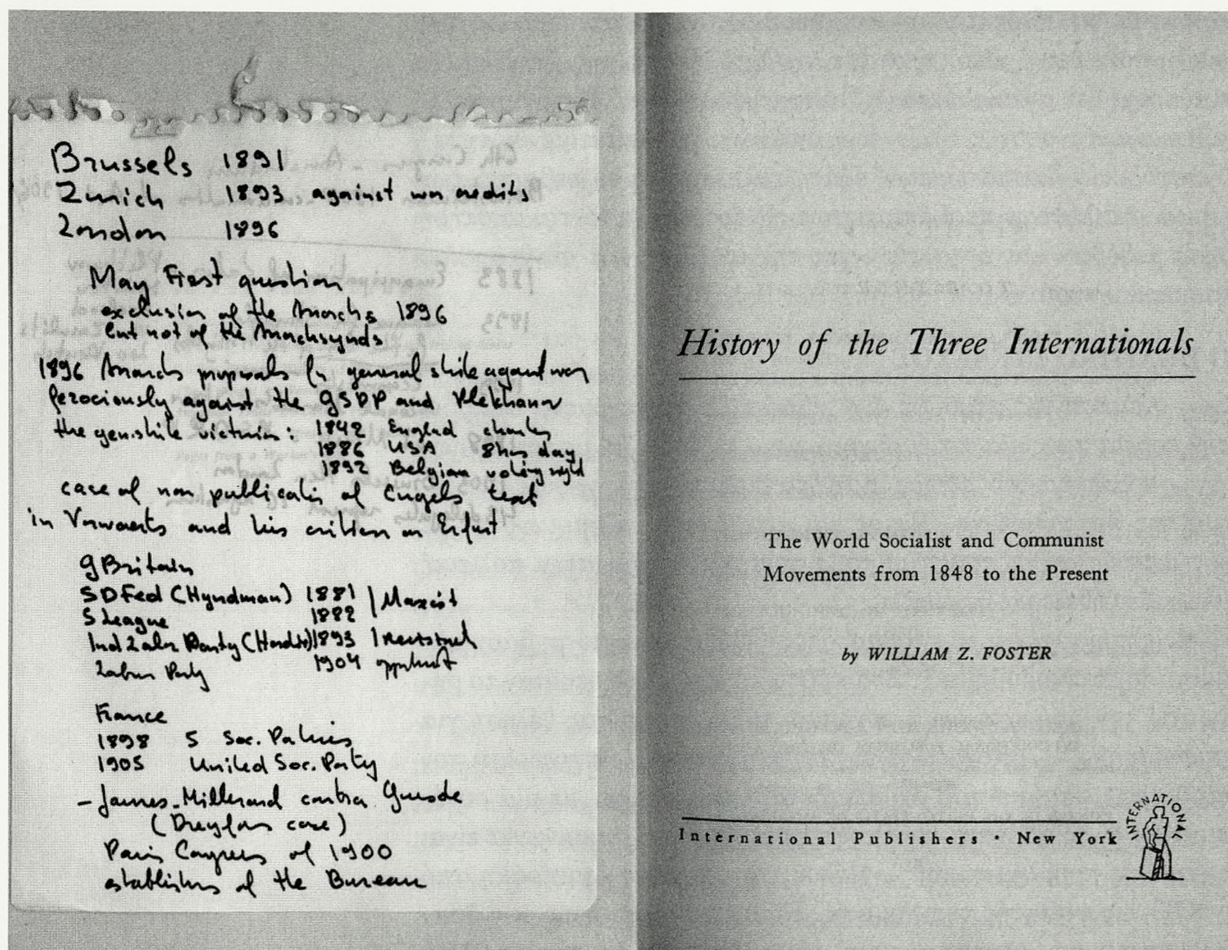
Στην υπόλοιπη ζωή του, ο Μοσκώφ επέδειξε εμμονή στην αρχική ιδεολογική του προτίμηση. Η ιδεολογική τοποθέτηση ήταν γι' αυτόν στάση ζωής, όχι αντικείμενο απολογισμού. Ο επιστήθιος φίλος του Θεόδωρος Πάγκαλος, παραδείγματος χάριν, "οξυδερκής και διορατικός, αντιλήφθηκε ότι η υπόθεση δεν είχε χαΐρι και αποχώρησε[30]" πολύ σύντομα.

Δεν στόχευσε σε ακαδημαϊκή καριέρα, που για άλλους ήταν λογικά μονόδρομος, αλλά απασχολήθηκε, όπως είπαμε, αποκλειστικά με τη δουλειά στο παράρτημα του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών.

28. "Όλοι οι άλλοι στο ΚΚΕ στο Παρίσι, που ήταν πολλοί βέβαια, ήταν εργάτες. Εγώ ήμουν ο μόνος από δέος μπρος στην εργατική τάξη και το κόμμα της, που πήγα προς αυτήν ..." (βλ. *Κωστής Μοσκώφ. Στα όρια ...*, *ό.π.*, σελ. 45).

29. Βλ. Georg Lucacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik, Berlin 1923, ελληνική μετάφραση: *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1975, σελ. 309.

30. Βλ. συλλογή Α. Δάγκα, Ευτύχης Μπιτσάκης, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Αθήνα 25-5-2002. Ο Θ. Πάγκαλος συμμετέσχε, το 1968, εκ μέρους της κομματικής οργάνωσης Γαλλίας (μαζί με την Ελένη Αντωνιάδη), στην κρίσιμη δωδέκατη ολομέλεια της διάσπασης του κομμουνιστικού κόμματος.

Σημειώσεις του Μοσκώφ κατά τη μελέτη του βιβλίου του Φόστερ για τις τρεις Διεθνείς.

Η φύση της δραστηριότητας του παραρτήματος προσέδωσε στον Μοσκώφ την ταυτότητα του προπαγανδιστή.

Μετά τη διάσπαση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, το 1968, οι σχέσεις μεταξύ των μελών του ορθόδοξου κόμματος και αυτών που συνέπηξαν τον νέο ανανεωτικό σχηματισμό, στον ανταγωνισμό για την επικράτηση στο μαρξιστικό χώρο, ήταν εξαιρετικά τεταμένες (ωστόσο, η ιδεολογία της ανατροπής αποδείχθηκε γρήγορα ασυναγώνιστη και προσήλκυσε μαζικά νέους οπαδούς, διότι υποσχόταν προοπτική). Φανατισμοί αναπαράχθηκαν σε όλο το εύρος του μετώπου, ιδιαίτερα στη μάχη των ιδεών, στην οποία οι αποκαλούμενοι "αναθεωρητές του μαρξισμού" συμμετείχαν σε ικανό αριθμό. Οι στόχοι του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών καθορίσθηκαν στην κατεύθυνση "να υπερασπίζεται την ουσία και την καθαρότητα του μαρξισμού[31]". Στη Θεσσαλονίκη, το παράρτημα "πάλεψε για το ξεκαθάρισμα του ιδεολογικού μετώπου, γιατί ιδιαίτερα μέσα στο χώρο της αριστεράς ανθούσαν οι διαστρεβλώσεις του μαρξισμού[32]". Η εκλαΐκευση της μαρξιστικής κοσμοαντίληψης, τα μαθήματα ιστορίας στη βάση της μαρξιστικής ανάλυσης, οι διαλέξεις σε ευρύ κοινό, τα ενδοκομματικά μαθήματα και σεμινάρια, η αρθρογραφία αποτέλεσαν τρέχουσα πρακτική. Την καθημερινή διεκπεραίωση των εργασιών στήριξε αποφασιστικά με την προσφορά του ο Μοσκώφ. Το 1980, έγινε μέλος του κεντρικού διοικητικού συμβουλίου της Αθήνας (πρώτος σε σταυρούς προτίμησης στις εκλογές για την ανάδειξη των συμβούλων –μαζί με τον Ευτύχη Μπιτσάκη–[33]). Στο παράρτημα Θεσσαλονίκης, στις συνεδριάσεις της διοικητικής επιτροπής, ο πρόεδρος του παραρτήματος Μοσκώφ έλαμπε με την ονειροπόλο διάθεση, τις ανεδαφικές προτάσεις, τα βουλησιαρχικά και εν τέλει απραγματοποίητα σχέδια[34], που γεννούσαν στους υπόλοιπους την ψευδαίσθηση ότι η έφοδος προς τους ουρανούς επίκειται.

Ήταν μαξιμαλιστής στις απαιτήσεις του. Έγραφε:

> "...Μέσα σε συνθήκες δύσκολες που αφορούν τις γενικότερες συνθήκες και καθυστερήσεις της κοινωνίας μας –και ιδιαίτερα την συναφή αδυναμία στο πεδίο της ιδεολογίας ιδίως του προοδευτικού χώρου–, το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών Θεσσαλονίκης πραγματοποίησε βέβαια κάποια βήματα. Είναι, ωστόσο, διάχυτη η αίσθηση ότι διανύουμε ακόμα την εφηβική ηλικία μας και μας μένουν πολλά να πραγματοποιήσουμε για να ανδρωθούμε ακόμα."

Και παρακάτω:

> "...Στις εξωτερικές του εκδηλώσεις συγκεντρώνει έναν κύκλο 1.000 περίπου ατόμων. Οι αριθμοί αυτοί είναι θετικοί για την δουλειά μας, αλλά συγκριτικά και ιστορικά μόνο –παίρνοντας δηλαδή υπ' όψη τις δυσκολίες του χώρου και του καιρού–. Γιατί τι είναι ο αριθμός αυτός μπρος στα 8-10.000 ενεργά μέλη του μαρξιστικού κινήματος στην πόλη μας, στις δεκάδες χιλιάδες των οπαδών του;[35]"

Η αποδοχή του από το περιβάλλον αποκαθίστατο πάντα χωρίς κραδασμούς. Στην ταβέρνα του Καφετζίδη, στα Κάστρα, όπου κατέληγε η ομήγυρις μετά το μάθημα ιστορίας, ίσως μέσα στην ευθυμία της οινοποσίας να ακούγονταν πειράγματα (όπως οι στίχοι "πού τα βρήκες τα λεφτά" κ.λπ. με παραφθορά του τραγουδιού για να ταιριάζει στην περίπτωση του γόνου Μοσκώφ). Το καλοπροαίρετο χιούμορ ήταν το περισσότερο που συνέβαινε σε βάρος του.

Προσπαθούσε να υπερακοντίσει τους ταξικούς φραγμούς. Στις δεξιώσεις στην πολυτελή βίλα στον Πλαταμώνα, μπορούσε κάποιος να δει πτωχά στελέχη του κόμματος να συγχρωτίζονται (από απόσταση, είναι αλήθεια) με μέλη της μεγαλοαστικής τάξης, καθώς και με τον πρόξενο των Ηνωμένων Πολιτειών.

Στην πολιτική κονίστρα, στις περισσότερες εκλογικές αναμετρήσεις για το κοινοβούλιο χριζόταν υποψήφιος βουλευτής του κόμματός του στη Θεσσαλονίκη. Συγκέντρωνε προσωπικές προτιμήσεις

31. *Στο ίδιο*, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, φάκελος: Διάφορα, δίπτυχο *Στόχοι του Κ.Μ.Ε.* Δεν είναι του παρόντος να αναπτυχθεί το ζήτημα της λειτουργίας του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών ως ιμάντα προώθησης των στόχων του ελληνικού και ευρύτερα του διεθνούς ανατρεπτικού κινήματος.

32. *Στο ίδιο*.

33. *Στο ίδιο*, φάκελος: Διοικητική Επιτροπή, *Πρακτικό εφορευτικής επιτροπής*, 16-4-1980, 2 σελ.

34. *Στο ίδιο*, βιβλίο *Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. και Γραμματείας*, passim.

35. *Στο ίδιο*, φάκελος: Διοικητική Επιτροπή, Σχέδιο απολογισμού 1981, 9 σελ. (χειρόγραφο [γραφικός χαρακτήρας Μοσκώφ]).

από εκλογείς που δεν διέκειντο ευμενώς προς το πρόγραμμα των κομμουνιστών, αλλά έδειχναν θετική προκατάληψη για το πρόσωπό του. Η υπόδειξη στους σταυρούς προτίμησης, πάγια κομμουνιστική τακτική, στρεφόταν προς την πριμοδότηση των ιστορικών στελεχών που τοποθετούνταν στο ψηφοδέλτιο της Θεσσαλονίκης (Μίνα Γιάννου, Μήτσος Σαχίνης) και η υποψηφιότητα του Μοσκώφ είχε χαρακτήρα επικουρικό.

Στη θητεία του ως δημοτικού συμβούλου στο Δήμο Θεσσαλονίκης (επί τρεις τετραετίες, με το συνδυασμό που υποστηριζόταν από το κομμουνιστικό κόμμα), το πρωτόκολλο δεν εμπόδιζε το μεγάλο παιδί, στις επανειλημμένες προτάσεις του δημοτικού συμβούλου Κυρίτση να χρηματοδοτηθεί από το Δήμο ο ιππικός όμιλος κάποιων πλουσίων, να δημιουργεί κλίμα αστεϊσμού θορυβώντας υποχθονίως: "το άλογο, το άλογο, Ομέρ Βρυώνη".

Την 1η Φεβρουαρίου 1982, μεσολάβησε ο θάνατος του δημάρχου Θεσσαλονίκης Μιχάλη Παπαδόπουλου. Ως πλειοψηφών σύμβουλος στο ψηφοδέλτιο του συνδυασμού «Δημοκρατική Θεσσαλονίκη», ο Μοσκώφ εγκαταστάθηκε, στις 6 Φεβρουαρίου 1982, στη δημοτική αρχή ως προσωρινός δήμαρχος. Οι συμπολίτες άκουσαν πάλι τη γνώριμη φωνή[36]:

"... Σκοπός μας είναι να συνεχίσουμε τον αγώνα για την πολιτιστική ανάπτυξη του Δήμου, μέσα από την οργανωμένη πολιτιστική δράση του λαού τόσο στις γειτονιές και την περιφέρεια, όσο και στο κέντρο της πόλης."

Στις 12 Φεβρουαρίου 1982, σε συνεδρίαση των συμβούλων της «Δημοκρατικής Θεσσαλονίκης», ο Μοσκώφ πρότεινε την υποψηφιότητα του Θανάση Γιαννούση για τη θέση του δημάρχου. Ο ίδιος αποποιήθηκε πρόταση για τη δική του υποψηφιότητα, που υποβλήθηκε από τη δημοτική ομάδα του κομμουνιστικού κόμματος, επικαλούμενος λόγους υγείας. Στη συνέχεια, με μυστική ψηφοφορία, εκλέχθηκε ο Γιαννούσης[37]. Αρκετά χρόνια αργότερα, όταν έκρινε ότι μπορούσε να το κοινοποιήσει, ο Μοσκώφ εκμυστηρευόταν ότι, παρά τη σφοδρή επιθυμία του να υπηρετήσει τα κοινά εκμεταλλευόμενος το έκτακτο αυτό πλεονέκτημα, έδειξε την αυτονόητη πειθαρχία στην κομματική εντολή να αποσυρθεί υπέρ του Γιαννούση.

Έδειχνε με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο την προσήλωσή του στο όραμα της ανατροπής. Σε αυτό, ας δηλωθεί κατηγορηματικά, έμεινε αμετακίνητος. Το 1985, στη συνδιάσκεψη της κομματικής οργάνωσης Θεσσαλονίκης, εκφώνησε βαρυσήμαντο λόγο υπέρ της νέας κατάστασης στη Σοβιετική Ένωση. Αγνός (και εύπιστος), επηρέασε πολλούς με την εμπιστοσύνη του στη γκλάσνοστ [διαφάνεια] του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ.

Τα σύννεφα στο διεθνές κίνημα κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η κοινωνική ανατροπή του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη και κατόπιν –το 1991– στη Σοβιετική Ένωση, δημιούργησαν στον Μοσκώφ το ίδιο κενό, το ίδιο ψυχολογικό πρόβλημα που δοκίμασαν οι

36. Βλ. ημερήσιο τύπο, φύλλα Φεβρουαρίου 1982.

37. *Στο ίδιο.*

περισσότεροι από τους φανατικά αναμεμειγμένους στο κίνημα, για τους οποίους η πολιτική δράση είχε καταστεί λόγος ύπαρξης, κόμβος επικοινωνίας με τους ανθρώπους. Μολαταύτα, η προσφορά του συνεχιζόταν. Αυτή την εποχή (διετία 1988-1989) είχε στο «Ένατο Κύμα», ραδιοσταθμό των περιφερειακών δήμων Θεσσαλονίκης, δική του εκπομπή, στην οποία είχε αφιερωθεί με ζέση. Στο στούντιο στην οδό Κωνσταντίνου Μελενίκου 9, ανέπτυσσε καθημερινά ζητήματα της επικαιρότητας και έπαιρνε ζωντανές συνεντεύξεις. Δεν παρέλειπε να προκαλεί ραδιοφωνικές συζητήσεις για τα παλιά αγαπημένα του θέματα, το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, τη Φεντερασιόν[38].

Μετά το 1990, ήταν δυσεύρετος στη Θεσσαλονίκη. Ο ιστορικός κύκλος του είχε ωστόσο την ευκαιρία για κατ' ιδίαν συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων για τη ροή της ιστορίας, για τα ιστορικά διδάγματα της πορείας του σοσιαλισμού, για το πρόβλημα της κοινωνικής επανάστασης, όπως το είχαν δει ο Β. Ι. Λένιν και ο Λ. Ν. Τρότσκι, για τα ζητήματα επανεκτιμήσεων που γεννούσε η στιγμιαία ιστορία.

Κατά τη διάσπαση του κόμματος, το καλοκαίρι του 1991, με ενδιαφέρον αναμενόταν η τοποθέτησή του, εάν θα προσχωρούσε στο νέο Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου ή θα παρέμενε στο παλιό σχήμα. Ήταν θέμα ιδεολογικής επιλογής, θέμα κουλτούρας, αλλά εν τέλει και ζήτημα προσωπικής αξιοπρέπειας για ένα μεγαλοαστό, να παραμείνει στην ανατρεπτική πτέρυγα του κινήματος.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ "ΣΤΟΧΑΣΜΟ"

Το ελάττωμα του ιστορικού Μοσκώφ ήταν η ανυπομονησία. Η σχολαστικότητα, που απαιτείται για την ακριβολόγο καταγραφή των ιστορικών στοιχείων, τον κούραζε αντί να τον ικανοποιεί. Η επίγνωση ότι ο χρόνος που διέθετε ήταν πεπερασμένος (η ανίατη ασθένεια που τον ταλαιπωρούσε δεν έπαυε να εξελίσσεται) τον ανάγκαζε να κάνει εκπτώσεις στην αποτύπωση των δεδομένων, στη *lege artis* παρουσίασή τους. Το 1980, εργασία του μέσα σε έκδοση του παραρτήματος έβριθε αβλεψιών. Οι αποστάσεις που τηρούσε από την καθημερινή ρουτίνα τον έκαναν αφηρημένο. Έχανε μονίμως το κλειδί των γραφείων, στο τέλος ο κομματικός υπεύθυνος, απελπισμένος, δεν του έδωσε καινούργιο.

Η περίπτωσή του ήταν ιδιότυπη. Σε συνεχή γειτνίαση με την αίσθηση ότι θα πάψει να ζει, ο θάνατος δεν τον προβλημάτιζε παρά μόνο ως απολογισμός. Στην ιδιαίτερα δυσάρεστη εμπειρία του αιφνίδιου θανάτου του Άλκη Βουρδουνά, στελέχους του κόμματος (εξέπνευσε μέσα στα χέρια μας, στα γραφεία του παραρτήματος στην Τσιμισκή 81, στις 20 Οκτωβρίου 1979, κατά τη διάρκεια συνεδρίασης για την ιδεολογική δουλειά), ο Κωστής έκανε ένα κριτικό παραλληλισμό ανάμεσα στην πολυετή κοινωνική δράση του μαχητικού εκείνου ατόμου και στο περιβάλλον μεγιστάνος που είχε ζήσει

38. Οι μεταμεσονύκτιες εκπομπές του, ενταγμένες στον κύκλο με τίτλο "Πυρπολούμαι", δεν ήταν πολιτικές αλλά είχαν χαρακτήρα –όπως έλεγε– "ποιητικό-ερωτικό" (βλ. συλλογή Α. Δάγκα, μαγνητοφωνημένο υλικό).

ο πατέρας Μοσκώφ, για να καταλήξει ότι η ζωή συνεχίζεται και ότι η προγραμματισμένη επίσκεψη στο ταβερνάκι δεν θα ακυρωνόταν.

Οι αναζητήσεις πάνω στο θέμα της ζωής και του θανάτου, που συνήθως δεν απασχολούν υπαρξιακά ένα νέο άτομο που αισιοδοξεί για το μέλλον, ήλθαν στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του. Παράπλευρο σύμπτωμα της ψυχολογίας που ανέπτυσσε ήταν η απεξάρτηση από τα αντικείμενα, τα κάθε είδους αντικείμενα. Βαθμιαία εκχώρησε στον γράφοντα, εξ απορρήτων μαθητή του στο τμήμα ιστορίας, το εκτενές ιστορικό αρχείο του, τα χαρτιά με τις αποδελτιώσεις των ιστορικών πηγών, τις γραπτές σημειώσεις του, μερικά χαρτοκιβώτια με χειρόγραφα (δεν έχει ακόμη ερευνηθεί πόσα είναι ανέκδοτα), τα βιβλία του. Έδιδε την εντύπωση ότι όσο περισσότερα αντικείμενα αποχωριζόταν, τόσο απολάμβανε την ελευθερία του.

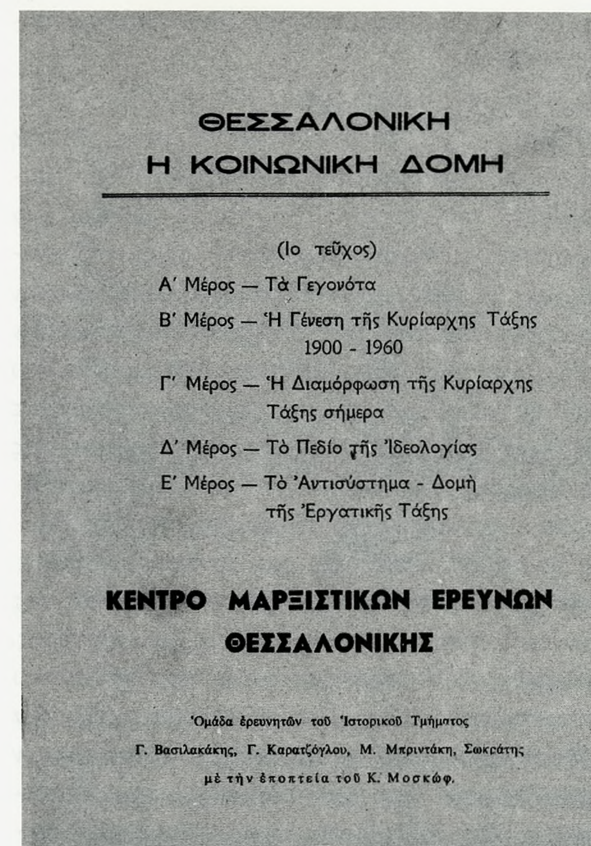
Την πλήρη ελευθερία του, κατά την προετοιμασία του προς το θάνατο, την αποκτούσε όταν εγκατέλειπε βαθμηδόν την ιστορία και αφιερωνόταν σε αυτό που ο ίδιος ονόμαζε "Στοχασμό". Από έναν μη ειδικό στο θέμα θα μπορούσε να ειπωθεί εμπειρικά ότι η υπαρξιακή του αναζήτηση, που στο παρελθόν είχε πάρει τη μορφή ενασχόλησης με τη σχέση μαρξισμού και θρησκείας[39], έφθασε στην κατασκευή ενός αμορφοποίητου φιλοσοφικού πλαισίου, μίας συλλογιστικής όπου κυριαρχούσαν οι έννοιες της ζωής και του θανάτου.

Κάποιοι ενδιαφέρθηκαν γι' αυτά που έγραφε. Τον κάλεσε το πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, το 1983, για να δώσει διαλέξεις επάνω στη φιλοσοφική του αντίληψη. Μέσα στο κόμμα, οι θεματοφύλακες κίνησαν τις διαδικασίες για την επιβολή κυρώσεων. Τα νεότερα μέλη του πολιτικού γραφείου του κόμματος έκαναν κατ' επανάληψη νύξη, στις συνεδριάσεις, στο θέμα του. Οι "παλιοί" [τα ιστορικά στελέχη του κινήματος], ο Χαρίλαος Φλωράκης και οι υπόλοιποι, απέρριπταν οιαδήποτε συζήτηση, έχοντας επίγνωση της αλήθειας ότι ο Μοσκώφ εξακολουθούσε να αποτελεί σύμβολο του κινήματος στους κόλπους των μαρξιστών, πόσον μάλλον απέναντι στην κοινή γνώμη. Το πρόβλημα παρέμενε ανοικτό, καθώς ο Μοσκώφ συνέχιζε να σπέρνει καινά δαιμόνια, και οδήγησε τελικά στη "δίκη" του, όπως ο ίδιος αρεσκόταν να αποκαλεί την κλήση του σε ιδεολογική συζήτηση. Παρόντες, μέλη του ιδεολογικού *απαράτ* (Νίκος Κοτζιάς, Γιώργος Μανιάτης και άλλοι) και επιστήμονες κύρους. Μπορεί να εκφρασθεί η υπόθεση ότι η βιαιότητα της κριτικής που εκδηλώθηκε εναντίον του είχε αφετηρία τις προσωπικές αντιπάθειες προς κάποιον που είχε εξασφαλισμένη την ασυλία να γράφει τα όσα αιρετικά του καταμαρτυρούσαν. Οι "παλιοί", πραγματιστές, τον υποστήριξαν. Τότε ήταν που διέρρηξε τις σχέσεις του με τον φιλόσοφο Αύγουστο Μπαγιώνα.

Ο ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την ανατροπή του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη, ο Μοσκώφ έγραψε το ποίη-

39. *Στο ίδιο*, ΚΜΕ Θεσσαλονίκης, βιβλίο *Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. και Γραμματείας*, passim.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

(Ιο τεῦχος)

Α' Μέρος — Τὰ Γεγονότα
Β' Μέρος — Ἡ Γένεση τῆς Κυρίαρχης Τάξης 1900 - 1960
Γ' Μέρος — Ἡ Διαμόρφωση τῆς Κυρίαρχης Τάξης σήμερα
Δ' Μέρος — Τὸ Πεδίο τῆς Ἰδεολογίας
Ε' Μέρος — Τὸ Ἀντισύστημα - Δομὴ τῆς Ἐργατικῆς Τάξης

ΚΕΝΤΡΟ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ὁμάδα ἐρευνητῶν τοῦ Ἱστορικοῦ Τμήματος
Γ. Βασιλακάκης, Γ. Καρατζόγλου, Μ. Μπριντάκη, Σωκράτης
μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ. Μοσκώφ.

Παραγωγή του τμήματος ιστορίας του παραρτήματος, το 1978.

μα, με χαρακτηριστικό το στίχο: "... έβαλα το μαχαίρι στο θηκάρι". Ακολούθησε η φυγή του στην Αίγυπτο.

Σε επαφή πάντα με τη μήτρα που τον γέννησε, ο πολιτικός Μοσκώφ συνέχισε, εκεί επίσης, την κοινωνική του δράση. Τον Ιανουάριο 1990, έγραφε σε φίλο του[40]:

"Στο Κάιρο... ο τόπος εξαίσιος, οι πιο γλυκείς άνθρωποι του κόσμου. Πλην, η πρεσβεία χουντοβασιλική. Ο μόνος κόκκινος στο υπουργείο Εξωτερικών. Καταλαβαίνεις. Πολεμάω όμως."

Αγωνίσθηκε για την οικοδόμηση ενός μετώπου ειρήνης και φιλίας στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Δεν παραιτήθηκε από το δικαίωμα να ονειρεύεται ότι θα φτιάξει σπουδαία πράγματα, ότι θα στήσει ελληνικό πανεπιστήμιο στην Αλεξάνδρεια. Σε αντίθεση με τον πολύ κόσμο, που αποθαύμαζε τη δουλειά του, ο κύκλος που συνδεόταν με την προηγούμενη θητεία του στο χαράκωμα είχε μπροστά του τον άνθρωπο που ζούσε το προσωπικό του δράμα, απογοητευμένος από τις δραματικές οπισθοδρομήσεις σε παγκόσμια κλίμακα, χαμένος μέσα στον δαίδαλο του αναπροσανατολισμού, ηττημένος βιολογικά –ένα βήμα από την ανυπαρξία–. Το δέντρο της γνώσης και της δράσης, που οι νεότεροι κάτω από τα κλαδιά του έβρισκαν καταφύγιο και ενθάρρυνση, ήταν έτοιμο να πέσει.

Το 1997, ο Μοσκώφ δέχθηκε βολιδοσκοπήσεις για να κατέλθει

40. Επιστολή Μοσκώφ προς Γ. Καρυπίδη, Κάιρο [;]-1-1990, 1 σελ. Σε άλλο σημείο, τοποθετούνταν απέναντι στο ζήτημα των κυβερνήσεων συνεργασίας: "... Ρε καρντάσι, πώς τα έκανε έτσι θάλασσα ο Συνασπισμός; Για ένα εύγε των αστών; Μακάρι να κάνω λάθος."

ως υποψήφιος δήμαρχος στις δημοτικές εκλογές του επόμενου χρόνου. Η απάντηση ήταν αρνητική.

Έφυγε από τη ζωή στις 27 Ιουνίου 1998.

Οι ιστορικοί επιδίδονται, από τον καιρό του Πλουτάρχου, στη θεώρηση βίων παραλλήλων. Την ίδια μέρα, 27 Ιουνίου 1998, απεβίωσε η Έλλη Ερυθριάδου, σύζυγος του Γιώργου Ερυθριάδη, ένα από τα ιστορικά στελέχη του κινήματος, πρωταγωνίστρια της ηρωικής εποχής του 1950 και του 1960 -με τα παράνομα κλιμάκια στην Ελλάδα–. Μία πρωτοπόρος της εργατικής τάξης και ένα μέλος των υψηλών στρωμάτων της αστικής τάξης βρέθηκαν ίσοι εμπρός στο θάνατο, δίδοντας ερέθισμα στον ερευνητή της ελληνικής κοινωνικής ιστορίας να συγκρίνει δύο έξοχες προσωπικότητες, να εξιχνιάσει τις μυστηριώδεις ηθικές δυνάμεις που συνένωσαν δύο άτομα με αντίθετα συμφέροντα σε μία κοινή τύχη, την εξυπηρέτηση της ίδιας κοινωνικής ιδέας. Προς το παρόν, αρκεί εδώ μία συναφής αναφορά, σχετική με τη διαχείριση, εκ μέρους του εξωτερικού παράγοντα, της εικόνας των δύο θανόντων. Μακριά από τη βοή της δημοσιότητας, στην εργάτρια επιφυλάχθηκε μία απέριττη κηδεία, στις 28 Ιουνίου 1998, παρόντων των συναγωνιστών της. Στην άλλη κηδεία, την ίδια μέρα, ο νεκρός του Μοσκώφ βρέθηκε σε ένα κοσμικό κλίμα που εν ζωή απεχθανόταν και απέφευγε. Από τους παριστάμενους, κάποιοι ήταν συντετριμμένοι, πολλοί τεθλιμμένοι, αλλά πολύ περισσότεροι οι έχοντες μία συγκινησιακή φόρτιση της στιγμής, οι περίεργοι, οι αδιάφοροι. Το κοινωνικά και πολιτικά κυρίαρχο σύστημα τον είχε οικειοποιηθεί και τον παρουσίαζε απογυμνωμένο από το κατεξοχήν γνώρισμά του, την ιδεολογική του ταυτότητα. Κάποια στιγμή, μόνο, με μία τιμητική φρουρά γύρω από το φέρετρό του -συναγωνιστές του στο κίνημα–, τονίσθηκε σε έναν από τους επικήδειους[41]:

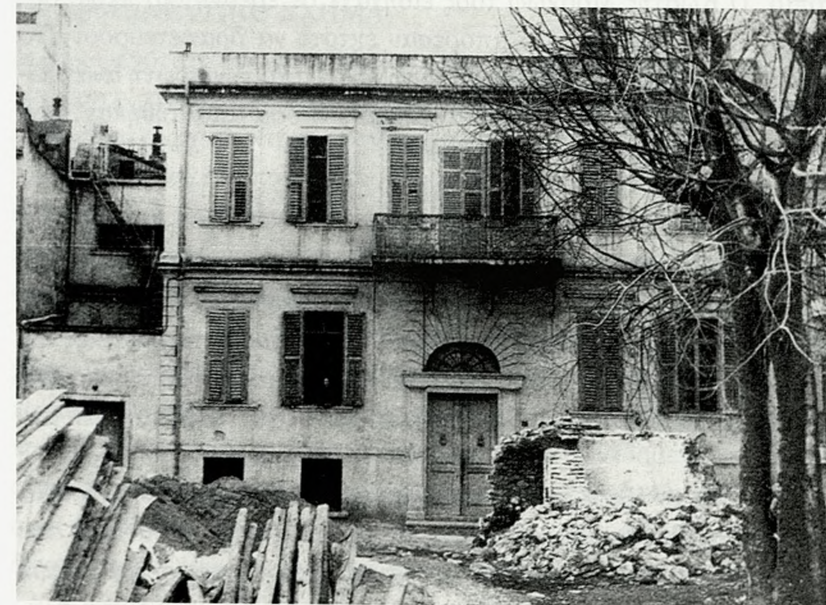
> "... Το μεγαλείο σου είναι ότι, ενώ είχες από την κοινωνική προέλευση όλες τις προϋποθέσεις να είσαι ένας καθώς πρέπει αστός, εσύ πέρασες πάνω από αυτά και συντάχθηκες με τη δράση και την πένα σου με τη μεριά των ταπεινών και των καταφρονεμένων, ... ενώθηκες σε σάρκα μία με τους προλετάριους.
>
> Η Θεσσαλονίκη της Φεντερασιόν, του Γεντί Κουλέ, του Παύλου Μελά, του Μάη του '36, του Μοδιάνο, η Θεσσαλονίκη της εργατιάς που τόσο αγάπησες, σε κατευοδώνει στο τελευταίο σου ταξίδι."

41. Βλ. ημερήσιο τύπο, 30-6-1998.

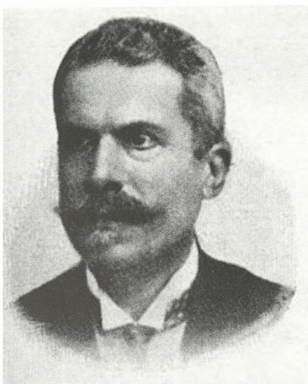
Ευάγγελος Χεκίμογλου

Ο ΚΩΣΤΗΣ ΜΟΣΚΩΦ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΤΟΠΙΕΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Το βιβλίο του Κ. Μοσκώφ "Θεσσαλονίκη 1700-1912: Τομή της μεταπρατικής πόλης" θα συμπληρώσει σε λίγο πλήρη τριακονταετία κυκλοφορίας. Αποτέλεσε την πρώτη και μοναδική απόπειρα συνθετικής ιστοριογραφίας πάνω στην ύστερη οθωμανική περίοδο της Θεσσαλονίκης και με την έννοια αυτή συνιστά αναντικατάστατη επιστημονική συνεισφορά. Διαβάσθηκε όσο ελάχιστα βιβλία με αντικείμενο τη Θεσσαλονίκη και επηρέασε αρκετούς ερευνητές, αν και όχι όλους στον ίδιο βαθμό ή με τον τρόπο που θα επιθυμούσε ο συγγραφέας του.

Χριστιανική κατοικία του 19ου αιώνα στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου.

Μ. Συμεωνίδης, διευθυντής της Τράπεζας Μυτιλήνης.

Ο ναός του Αγίου Αντωνίου, κτήμα της ελληνικής κοινότητας, αφιερωμένο στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτηρίων.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Για μερικούς, η "Τομή της μεταπρατικής πόλης" υπήρξε ένα ικανοποιητικό ιστορικό σχεδίασμα, με πολλές πληροφορίες. Για άλλους, ήταν ένα έργο με όλα τα μειονεκτήματα της συνθετικής ιστοριογραφίας, στο οποίο μπορεί να κάνει κανείς πλήθος ειδικών παρατηρήσεων και διορθώσεων.

Υπήρξαν όμως και μερικοί, όπως ο γράφων, για τους οποίους η "Τομή" αποτέλεσε ανύποπτη είσοδο σε μαγευτικό ιστοριογραφικό τοπίο. Ο Κωστής Μοσκώφ τους εισήγαγε σε ερευνητικό πεδίο δύσβατο, από το οποίο δεν μπόρεσαν έκτοτε να δραπετεύσουν. Τα εκατοντάδες ερωτηματικά που γεννήθηκαν από την πρώτη ανάγνωση του βιβλίου δεν απαντήθηκαν ακόμη. Ή όσα απαντήθηκαν, γέννησαν δεκάδες άλλα στη θέση τους.

Η ΕΠΟΧΗ

Η συνθετική ιστοριογραφία είναι δυσχερής και εν πολλοίς άχαρη. Ο Κωστής Μοσκώφ μελέτησε το μεγαλύτερο μέρος του όγκου της βιβλιογραφίας που ήταν διαθέσιμη στην εποχή του στις ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες και εξέτασε το περιεχόμενο ορισμένων ανέκδοτων αρχειακών πηγών. Έκτοτε, πολλά νέα στοιχεία ήρθαν στο φως.

Πού να το ήξερε ο Κωστής (ή άραγε αυτό ακριβώς υποπτευόταν) ότι ο χρόνος που επέλεξε για να καταρτίσει το πόνημά του ήταν πρόωρος; Ως τα 1973, η τοπική ιστοριογραφία ήταν *terra incognita*. Στα χρόνια που διέρρευσαν έκτοτε, ένα απρόσμενο πλήθος ειδικών μελετών ήρθε στο φως. Πάνω από διακόσιοι νέοι τίτλοι

Το ξενοδοχείο Σπλέντιντ. Ήταν το πολυτελέστερο στην εποχή του, έργο του επιχειρηματία Δ. Ρώμπαπα.

μελετών δημοσιεύτηκαν, έχοντας άμεση ή έμμεση σχέση με την "Τομή της μεταπρατικής πόλης". Άλλες από αυτές ενίσχυσαν και άλλες υπονόμευσαν τις ιστοριογραφικές υποθέσεις και τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει ο Κ. Μ.

Αν κανείς είχε το κουράγιο να ξαναγράψει την "Τομή της μεταπρατικής πόλης" με βάση τα σημερινά δεδομένα, θα έπρεπε να αλλάξει κάθε σελίδα της. Εκείνο που θα έμενε αναλλοίωτο, όμως, θα ήταν το γενικό ερμηνευτικό σχήμα που είχε επιλέξει ο Μοσκώφ.

ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ

Δεδηλωμένος στόχος του βιβλίου ήταν εξ αρχής ο εντοπισμός των χαρακτηριστικών του μεταπρατικού κόσμου. Για τον Κ. Μοσκώφ ο μεταπρατικός χαρακτήρας δεν αποτελούσε αντικείμενο προς έρευνα, αλλά δεδομένη παράμετρο. Εκείνο που αναζητούσε ο συγγραφέας ήταν οι ιδιότητες, με τις οποίες ο μεταπρατισμός εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε και όχι η απάντηση στο ερώτημα αν υπήρχε ή όχι μεταπρατική εκτροπή.

Η έννοια του μεταπρατισμού είναι θεμελιώδης στην "Τομή της μεταπρατικής πόλης". Στη δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο μεταπρατισμός είχε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό νόημα, τόσο συγκεκριμένο και διαδομένο, που μου φαίνεται παράξενο ότι σήμερα πρέπει να εξηγηθεί. Αποτέλεσε βασικό θεωρητικό εργαλείο στη συζήτηση που κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1950, σχετικά με την ανάπτυξη και την υπανάπτυξη.

Αντικείμενο της συζήτησης ήταν το αναπτυξιακό χάσμα ανάμεσα στις δυτικές χώρες και τον λοιπό κόσμο. Τι ήταν εκείνο, λόγου

Ο μητροπολίτης Αθανάσιος Μεγακλής.

χάρη, που καθυστέρησε την εκβιομηχάνιση της Λατινικής Αμερικής; Ποια διαφορά υπήρξε ανάμεσα στην ένταξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην ένταξη της Δυτικής Ευρώπης στο διεθνή καταμερισμό εργασίας;

Αν έπρεπε να αποδώσουμε συνοπτικά το νόημα του μεταπρατισμού, θα τον περιγράφαμε ως το αντίστροφο της ορθόδοξης ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με δύο λόγια, ο μεταπρατισμός αποτελεί εναλλακτικό -αλλά εκφυλιστικό- τρόπο ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο ορθόδοξος τρόπος έχει σαν άξονα την ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων και ειδικά της βιομηχανίας. Στον μεταπρατικό καπιταλισμό οι παραγωγικές δυνάμεις παραμένουν καθυστερημένες ή και υπανάπτυκτες. Η καθυστέρηση δεν είναι ζήτημα ταχύτητας ή συγκυρίας. Η διαφορά δεν θα μειωθεί στο μέλλον, αντίθετα θα αυξηθεί. Η καθυστέρηση οφείλεται στον τρόπο με τον οποίον έχει δομηθεί ιστορικά η κοινωνία και η οικονομία. Αν εξετάσουμε την ανάπτυξη του ορθόδοξου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον 19ο αιώνα, θα διαπιστώσουμε ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αποσπούσαν το οικονομικό πλεόνασμα[1], υπό τη μορφή της υπεραξίας και σε βάρος των άμεσων παραγωγών, μέσα από την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων. Στον μεταπρατικό καπιταλισμό, οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αποσπούσαν το οικονομικό πλεόνασμα από τον καθυστερημένο αγροτικό τομέα (που διατηρούσε φεουδαρχικά ή ημιφεουδαρχικά χαρακτηριστικά). Ταυτόχρονα, κερδοσκοπούσαν από την εμπορική διοχέτευση των βιομηχανικών προϊόντων που προέρχονταν από τις αναπτυγμένες οικονομίες[2].

Μέσα από το δυϊστικό αυτό σχήμα, το χαρακτηριστικό του ορθόδοξου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ήταν η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Στην περίπτωση αυτή, το εμπορικό κεφάλαιο αποτέλεσε εξάρτημα του βιομηχανικού κεφαλαίου. Αντίθετα, στη μεταπρατική εκδοχή το εμπορικό κεφάλαιο υπήρξε αυτόνομο και υπερτερούσε του αναιμικού βιομηχανικού κεφαλαίου.

Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα επέλεξε ο Κ. Μοσκώφ. Πίστευε ότι μέσα στον 19ο αιώνα ολοκληρώθηκε "η εκτροπή από την ομαλή εξέλιξη της ιστορίας μας. Ο τόπος έπαψε να κινείται με τις δικές του δυνάμεις και έγινε υποχείριο της Ευρώπης".

Η αποδεικτική διαδικασία που επέλεξε ήταν η παρακολούθηση του *βαθμού εμπορευματοποίησης* της μακεδονικής οικονομίας. Ο βαθμός εμπορευματοποίησης της παραγωγής (σε αντίθεση προς την αυτοκατανάλωσή της) αποτέλεσε το δείκτη της εξάρτησης της περιοχής από τις διεθνείς αγορές. Για να θεμελιώσει το συμπέρασμά του ότι από τον 18ο αιώνα ο βαθμός εμπορευματοποίησης έβαινε συνεχώς αυξανόμενος, ο Κ. Μ. χρησιμοποίησε συνθετικά τις μοναδικές πηγές που παραδίδουν συγκεντρωτικά στοιχεία, δηλαδή τις αναφορές των γάλλων προξένων.

Στη συνέχεια, προχώρησε στην εξέταση των *εισοδηματικών μεγεθών*. Τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του έδειχναν ότι το πραγματικό εισόδημα των εργατών της Θεσσαλονίκης ήταν κατά τον 19ο αιώνα χαμηλότερο από το αντίστοιχο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Θεώρησε, λοιπόν, την εισοδηματική υστέρηση ως απόδειξη της υπανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Τρίτον, απέδωσε ιδιαίτερη σημασία *στον τρόπο δαπάνης του οικονομικού πλεονάσματος*. Το πλεόνασμα δεν έμενε στα χέρια των επιχειρηματιών, αλλά διαμοιραζόταν ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και την Ευρώπη. Κατά συνέπεια, δεν τροφοδοτούσε ούτε επενδύσεις ούτε την ανάπτυξη των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων. Το κλάσμα του πλεονάσματος που παρέμενε στη Μακεδονία περνούσε στον εμπορικό και όχι στον παραγωγικό τομέα, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μεν το εμπορικό κεφάλαιο, αλλά και να μεγαλώνει η εξάρτηση της μακεδονικής οικονομίας από τη διεθνή αγορά.

Τέταρτο, τόνισε ότι οι παραπάνω διαδικασίες, που ήταν ταυτόσημες με την καταλήστευση του αγροτικού χώρου, οδήγησαν στην οικονομική *αποδιάρθρωση της υπαίθρου* και στη φυγή των κατεστραμμένων αγροτών στις πόλεις. Έτσι εξήγησε την ταχεία αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 19ου αιώνα.

ΟΙ ΕΝΔΟΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΔΙΕΝΕΞΕΙΣ

Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι ο Κ. Μ. συνέλαβε την *κρίση των συντεχνιών* της Θεσσαλονίκης και την απέδωσε στην μαζική είσοδο φτηνότερων βιοτεχνικών προϊόντων. Επίσης, τη συνέδεσε με τις ενδοκοινοτικές διενέξεις, που παρατηρήθηκαν στη χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης εκείνη την εποχή.

Οι ενδοκοινοτικές διενέξεις μάγεψαν τον Κωστή Μοσκώφ. Στη Δημοτική ή την Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης συνάντησε άραγε το σπάνιο έντυπο "Το μωρόν άλας, ήτοι ο αποκεχυρηγμένος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Καλλίδης και η συντροφία αυτού"[3] και το ακόμη σπανιότερο "Τα συμβάντα και πάλιν ως μη ώφειλε παρά τη ελληνική ορθοδόξω κοινότητι Θεσσαλονίκης"[4], στα οποία κανείς δεν είχε δώσει μέχρι τότε σημασία;

Πρόκειται για δύο λίβελους, γραμμένους με πνεύμα πολιτικού ανταγωνισμού, σε φάση ιδιαίτερης όξυνσης των ενδοκοινοτικών διαμαχών. Για να συντάξει τις δύο -εντελώς πρωτότυπες ως τότε- σελίδες του πάνω στο ζήτημα αυτό[5], ο Κ. Μ. παραπέμπει δέκα τέσσερις φορές στα δύο παραπάνω έντυπα[6]. Είχε οσφρανθεί στις μουχλιασμένες σελίδες τους την οξύτητα της πολιτικής διαμάχης, που του επέτρεπε επιτέλους να δώσει σαφές σχήμα σε αόριστες ενδείξεις.

Η υπόθεση του Κωστή Μοσκώφ ήταν ότι οι αντιμαχόμενοι ήταν χωρισμένοι σε δύο βασικές παρατάξεις, την "συντηρητική" και την "προοδευτική". Η νεότερη έρευνα έδειξε ότι στην περίοδο 1874-1896, πάνω από εκατό πρόσωπα αναμειγνύονται στις κοινοτικές δραστηριότητες[7]. Οπωσδήποτε, είναι διακριτές δύο παρατάξεις: Εκείνη των "εγκρίτων πολιτών", η οποία ήταν και ακολουθούσε την

Ο μητροπολίτης Γεννάδιος.

1. Σε γενικές γραμμές το οικονομικό πλεόνασμα είναι η διαφορά ανάμεσα στο καθαρό κοινωνικό προϊόν και στο κόστος παραγωγής του. Το οικονομικό πλεόνασμα είναι ιστορικά προσδιορισμένο. Κάθε τρόπος παραγωγής έχει ιδιαίτερη διαδικασία παραγωγής και απόσπασης του πλεονάσματος.

2. Δεν έχει συζητηθεί η άποψη ότι με τον τρόπο αυτόν συμμετείχαν στο πλεόνασμα των αναπτυγμένων χωρών.

3. Ανωνύμων, Το μωρόν άλας, ήτοι ο αποκεχυρηγμένος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Καλλίδης και η συντροφία αυτού. Εκδίδοται υπό πολλών Θεσσαλονικέων χάριν της ακριβείας και της πατρίδος" χ.τ., 1888.

4. Ανωνύμου, Τα συμβάντα και πάλιν ως μη ώφειλε παρά τη ελληνική ορθοδόξω κοινότητι Θεσσαλονίκης. Αφήγησις ακριβής και αμερόληπτος", Θεσσαλονίκη 1896.

5. Κ. Μοσκωφ, *Τομή της μεταπρατικής πόλης*, 92-94.

6. Από παραδρομή οι παραπομπές στο κείμενο του Μοσκώφ αναφέρονται όλες στο "Τα συμβάντα...". Αφορούν όμως και τις δύο εκδόσεις.

7. Βλ. τη βιβλιογραφία στον Ε. Χεκίμογλου, "Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη", *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του* (επιμέλεια Κ. Αρώνη Τσίχλη, Λύντια Τρίχα), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, 547-568.

Χριστιανική κατοικία του 18ου αιώνα στην ενορία της Παναγούδας.

αυτόνομη πολιτική του από Θεσσαλονίκης πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄, και η άλλη που εξέφραζε τον κόσμο των συντεχνιών και που ακολούθησε τις μεθοδεύσεις της Αθήνας, εναντίον του Ιωακείμ.

Πρόκειται ωστόσο για διάκριση μεταξύ "συντηρητικών"" και "προοδευτικών"; Ή για παρατάξεις που διαμορφώθηκαν και συγκρούσθηκαν πάνω σε κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα της εποχής τους, ελάχιστα κατανοητά σήμερα;

Ο σχηματισμός της ιωακειμικής παράταξης των "εγκρίτων πολιτών" ξεκινά από την εποχή που ο Ιωακείμ ήταν μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης (1874-1878). Όσοι διατέλεσαν δημογέροντες επί Ιωακείμ, αποτέλεσαν τον πυρήνα της παράταξης των "εγκρίτων πολιτών". Ενώ η αντίπαλη παράταξη των συντεχνιών είναι πολύ παλαιότερη.

Ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίον μπορεί κανείς να αξιοποιήσει τα νεότερα ευρήματα, η προσέγγιση του Κ. Μοσκώφ έδειξε την *υφή* του κοινοτικού φαινομένου, που τείνει στις μέρες μας να εξιδανικευτεί. Έδειξε ότι το κοινοτικό φαινόμενο δεν είναι παρά ένα εποικοδόμημα, μια μορφή κοινωνικής σύγκρουσης, που είχε στη βάση της την παρακμή των συντεχνιών.

Άλλωστε, το έγραψαν καθαρά οι "έγκριτοι" πολίτες: "Εάν ήθελον ειλικρινώς και εδύναντο οι οχλαγωγοί πράγματι να προστατεύσωσι τας συντεχνίας και βελτιώσωσι την τύχην τούτων κινδυνεύουσαν πολλαχώς και σαλευομένην μετά την ένωσιν μάλιστα του σιδηροδρόμου, ώφειλον να καταδείξωσι τον ζήλον αυτών κατ' άλλον τρόπον, ώφειλον να προνοήσωσιν όπως δια χρηματικών κεφαλαίων υποστηρίζωνται αι συντεχνίαι και προάγωνται ανταγωνιζόμεναι προς τας εν Ευρώπη, ώφειλον δε δια συνεταιρικού συνασπισμού να συνιστώσι βιομηχανικά καταστήματα, να συστήσωσι μίαν τουλάχιστον τράπεζαν ελληνικήν προς υποστήριξιν ουχί μόνον των ενταύθα συντεχνιών, αλλά και των εμπόρων εν γένει..."[8]. Το ζήτημα για τις μικρές συντεχνιακές επιχειρήσεις ήταν ζήτημα κεφαλαιακής επάρκειας. Αλλά αυτό δεν μπορούσαν να το λύσουν οι ηγέτες των τεχνιτών, ο Δημοσθένης Μπλάτσης και ο Σταύρος Ιωαννίδης, «άνθρωποι δυσκόλως εξοικονομούμενοι», ούτε καν ο εύπορος συνοδοιπόρος του Αλφρέδος Άββοτт.

Η ουτοπία της επιβίωσης της μικρής επιχείρησης κρύβονταν και από τις δύο πλευρές της διαμάχης. Κι αυτή η ουτοπία, χαρακτηριστικό του δέκατου ένατου αιώνα, μάγεψε τον μεγάλο ουτοπικό του εικοστού, τον πιο αυθεντικό μας δάσκαλο, τον Κωστή Μοσκώφ. Μας άφησε πολλή δουλειά, είναι αλήθεια.

8. Ανωνύμων, 'Το μωρόν άλας", 27.

«Αυτό που ρίχνεις δεν είναι τείχος...»

Μνημεία αιωνιότητας γύρω από την πόλη

Όταν ο Χέρμαν Μέλβιλ επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη

Η Οθωμανική Τράπεζα μέσα από τα αρχεία της

Η ελληνική αστική ενδυμασία στα τέλη του 19ου αιώνα

Το σερβικό μαυσωλείο στο Ζέιτενλικ

Το βυζαντινό πνεύμα του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1960

Διορίστηκα τον Μάρτιο του 1960 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και τον Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου ανέλαβα υπηρεσία ως επιμελήτρια προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων, όπως ήταν τότε ο επίσημος τίτλος των νέων αρχαιολόγων, στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην Θεσσαλονίκη. Το Μουσείο τότε στεγαζόταν στο Τζαμί, στην περιοχή του Ντεπό, όπου σήμερα φυλάσσεται πλούσιο επιγραφικό υλικό.

Η πρώτη μου γνωριμία με την αρχαία Θεσσαλονίκη έτυχε να γίνει στις εργασίες απομάκρυνσης μπάζων, φαντάζομαι από παλιές οικοδομές, σε ένα πολύ μεγάλο οικόπεδο (δεν αποκλείεται να ήταν και δύο) στην περιοχή του αρχαίου Ιπποδρόμου, όπως φάνηκε εκ των υστέρων. Όταν πήγα στη θέση αυτή, γιατί είχαν ειδοποιήσει ότι βρέθηκαν αρχαία, αντίκρισα τοξωτές κατασκευές ρωμαϊκής τεχνικής σε ύψος το λιγότερο 2-2.50 μ. (αν θυμάμαι καλά), που σχεδόν καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου. Εγώ εντυπωσιάστηκα, παρά το γεγονός ότι γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Αθήνα με τα μαρμαρόκτιστα αρχαία μνημεία και ως φοιτήτρια είχα δουλέψει με τον Καθ. Κοντολέοντα σε ανασκαφές στις Κυκλάδες, όπου κυριαρχεί το μάρμαρο και κτίσματα με πλινθοδομή ήταν σπάνια και δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης. Τότε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, στην οποία ακόμη και οι αρχαιολόγοι ήταν από λίγοι ως ελάχιστοι, οι αρχιτέκτονες ήταν σπάνιο είδος και οι αρχαιολόγοι έκαναν οι ίδιοι σχέδια κατά το δυνατόν, ώστε να μην χάνονται πολύτιμα στοιχεία (πολλοί από μας είχαμε κάνει μαθήματα με ορισμένους αρχιτέκτονες εκτός Υπηρεσίας που ασχολούνταν με το αρχαιολογικό σχέδιο, για να είμαστε σε θέση να αντιμετωπίζουμε τις σχετικές ανάγκες στην Υπηρεσία μας). Όταν έφτασα στην Θεσσαλονίκη εκτός από τον έφορο αρχαιοτήτων Χαρ. Μακαρόνα, η μοναδική μόνιμη αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων ήταν η αξέχα-

Ανασκαφή στο Ιπποδρόμιο, 1968. (Γ. Αναστασιάδης - Ε. Χεκίμογλου, Η «χαμένη Εγνατία» της Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

στη Μαίρη Καραμανώλη – Σιγανίδου και δύο – τρεις έκτακτοι, μία από τις οποίες ήταν η Ιωάννα Μανωλεδάκη, η σημερινή καταξιωμένη ζωγράφος και άνθρωπος της τέχνης στη Θεσσαλονίκη. Πήγαμε λοιπόν, η Ιωάννα και εγώ, στην περιοχή του Ιπποδρόμου, με εμένα τελείως άσχετη ως προς τα μνημεία της πόλης, νέα και αρχαία. Με τις φοιτητικές μου γνώσεις λέω: «αυτές οι τοξωτές κατασκευές στη σειρά μοιάζουν να έγιναν για να υποστηρίξουν ένα βαρύ οικοδόμημα, που πρέπει να είχε μεγάλο μήκος με κατεύθυνση από τη θάλασσα προς τα μέσα». (Τότε υπήρχε μόνο η Ροτόντα και η αψίδα του Γαλερίου, η περίφημη Καμάρα, τα μόνα γνωστά μνημεία που σώζονταν σε ύψος σε εκείνη την περιοχή, στα ΒΑ, δηλαδή του οικοπέδου με τα λείψανα του Ιπποδρόμου). Συμφώνησε μαζί μου και η Ιωάννα, που εκείνη βέβαια γνώριζε καλύτερα από εμένα την θεσσαλονίκεια αρχαία τοπογραφία, αφού είχε ήδη πάρει μέρος σε ανασκαφές οικοπέδων (τότε ήταν η εποχή του οικοδομικού οργασμού στα μεγάλα αστικά κέντρα) και αρχίσαμε να αποτυπώνουμε τις κατασκευές – η Ιωάννα έκανε εξαιρετικό σχέδιο – με τη βοήθεια (για να τελειώνουμε πιο γρήγορα) και των τεχνικών της οικοδομικής εταιρείας που είχε αναλάβει την κατασκευή του νέου «μεγάρου», όπως ονόμαζαν τότε τις πολυκατοικίες, από τις οποίες οι περισσότερες ήταν κακές όχι μόνο στην όψη αλλά και στους εσωτερικούς χώρους. Στο οικόπεδο δεν έγινε δυνατό να γίνει η παραμικρή ανασκαφική έρευνα, γιατί πλήρωνε ο εργολάβος, ο οποίος ήταν σχεδόν βέβαιος ότι οι «παλιότοιχοι» που έφεραν στο φως οι μπουλντόζες δεν μπορούσαν να σταματήσουν το έργο της «ανάδειξης» της περιοχής, αλλά φυσικά και της δικής του κερδοφόρας επιχείρησης. Μόλις τελείωσαν τα σχέδια και η περιγραφή στο ημερολόγιο, έκανα τη σχετική αναφορά λέγοντας ότι έπρεπε να διατηρηθούν όλες αυτές οι κατασκευές, γιατί πρόκειται για σπουδαίο μνημείο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, περίπου στον άξονα της Ροτόντας προς τη θάλασσα – το ανάκτορο του Γαλερίου ήταν ακόμη μία πλατεία (η σημερινή πλατεία Ναβαρίνου), με υπερυψωμένο επίπεδο εδάφους, κατειλημμένο από ετοιμόρροπα χαμόσπιτα ακατοίκητα, έτοιμα για κατεδάφιση.

Με την απειρία και την αισιοδοξία μιας νέας αρχαιολόγου που πίστευε ότι σχέδια, αναφορά και φωτογραφίες θα αρκούσαν να αποτρέψουν την καταστροφή των αρχαίων, δεν μου ήταν δυνατό να πιστέψω το έγγραφο που επέτρεπε την κατεδάφιση των ρωμαϊκών ερειπίων, «που δεν έδιναν», λέει, «ολοκληρωμένη εικόνα του γενικότερου κτιρίου στην περιοχή και επομένως σχέδια και φωτογραφίες αρκούσαν, αν στο μέλλον θα έρχονταν στο φως νέα στοιχεία που θα συμπλήρωναν την τοπογραφία του χώρου!!». Θυμάμαι ότι πήγαμε στο οικόπεδο, νομίζω με την Ιωάννα, να δούμε για τελευταία φορά τις κατασκευές, λες και χάναμε δικό μας άνθρωπο.

Το καλοκαίρι του 1963 ο Δήμος Θεσσαλονίκης αποφάσισε να αρχίσει τη διαμόρφωση της πλατείας Ναβαρίνου με την κατεδάφιση των μισοερειπωμένων χαμόσπιτων. Επειδή στην περιοχή είχε βρεθεί από το 1950 σε σωστική ανασκαφή το Οκτάγωνο[1] και ήταν πιθανό να ανήκε σε οικοδομικό συγκρότημα των ανακτόρων του Γαλερίου, τα οποία είχαν εντοπιστεί σε αυτόν τον χώρο ήδη από το 1939, η Αρχαιολογική Υπηρεσία παρακολουθούσε τις εργασίες με συνεχή παρουσία φύλακα αρχαιοτήτων σε εικοσιτετράωρη βάση, γιατί έτσι δούλευε ο εργολάβος του έργου. Μόλις έπεσαν τα χαμόσπιτα και άρχισε η απομάκρυνση των μπάζων (η επίχωση στην πλατεία ξεπερνούσε τα 10 μ. ύψος) εμφανίστηκαν ερείπια μεγάλου ρωμαϊκού οικοδομήματος που σε πολλά σημεία σωζόταν σε δύο ορόφους[2]. Τρέχει ο φύλακας μέσα στη νύχτα, γύρω στις 11 το βράδυ, στο σπίτι μου (έμενα εκεί κοντά, στην οδό Πολωνίας), με ειδοποιεί «ότι βρέθηκαν αρχαία, αλλά οι μπουλντόζες δεν σταματούν». Φτάνω βιαστικά και βλέπω ότι με το φως δυνατών προβολέων ετοιμάζονταν μαζί με τα χώματα της επίχωσης να πάρουν και τους τοίχους αρχαίων οικοδομημάτων που σώζονταν σε ύψος. Εκείνη την ώρα νομίζω ότι η μπουλντόζα εργαζόταν κάπου στην ΝΑ γωνία της κεντρικής αυλής με το περιστύλιο, όπως φάνηκε εκ των υστέρων[3]· πλησιάζω τον επικεφαλής του εργοταξίου, του λέω την ιδιότητά μου, του κάνω γνωστό ότι εμπρός του δεν έχει τοίχους από χαμόσπιτα, αλλά από σημαντικά αρχαία κτίρια και επομένως πρέπει να σταματήσει αμέσως. Δεν μου δίνει σημασία λέγοντάς μου ότι αυτός έχει αναλάβει την υπεργολαβία για την απομάκρυνση των μπάζων και κάθε καθυστέρηση σημαίνει χάσιμο μεγάλου χρηματικού ποσού. Μόλις καταλαβαίνω ότι παρά τις διαμαρτυρίες μου (μην ξεχνάμε ότι ήμουν νέο κορίτσι, που γι' αυτόν δεν υπολογιζόμουν ως άξιο προσοχής άτομο) θα συνεχιζόταν η κατεδάφιση, το μόνο που σκέφτηκα ως λύση εκείνη την ώρα ήταν να πάω να σταθώ εμπρός από την μπουλντόζα, ανάμεσα σε αυτήν και τον αρχαίο τοίχο, έχοντας μέσα μου την πεποίθηση ότι δεν μπορεί να τα βάλει με μια νέα κοπέλα. Ο φύλακας τα είχε χαμένα, ο υπεργολάβος έβριζε ασταμάτητα, μάλλον ούρλιαζε μέσα στη νύχτα, χωρίς όμως να τολμήσει να με απομακρύνει με τη βία και τελικά σταμάτησε την μπουλντόζα απειλώντας με ότι «αύριο θα τα πούμε με τον δήμαρχο» και εγώ του έλεγα «με τον εισαγγελέα». Έμεινα αρκετά μετά που έφυγαν όλοι και κατά τα ξημερώματα γύρισα στο σπίτι μου, αφήνοντας τον φύλακα στη θέση του.

Όταν την άλλη μέρα έφτασα στο γραφείο, μου τηλεφωνεί ο δήμαρχος έξαλλος ότι δεν έχω το δικαίωμα να σταματώ δημοτικά έργα «ανάπλασης και αξιοποίησης» νευραλγικού σημείου της πόλης και να είμαι σε μία ώρα στον χώρο εκσκαφής, για να εξετάσουμε το θέμα επί τόπου και να του εξηγήσω τι είναι τέλος πάντων «τα παλιοντούβαρα» που βρέθηκαν. Τότε εγώ εκτελούσα χρέη εφόρου, γιατί στον Μακαρόνα είχαν ανατεθεί καθήκοντα διευθυντή αρχαιοτήτων στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου και βρισκόταν στην Αθήνα. Πριν προλάβω να τον ενημερώσω τηλεφωνικά, φεύγω για

1. Χ. Μακαρόνας, Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1950, 320-321.

2. Φ. Παπαδοπούλου, Αρχαιολογικό Δελτίο *19* (1964), (1967), 331-334.

3. Ό.π., πίν. 377 και σχέδιο 4 στο κείμενο.

την πλατεία Ναβαρίνου στη συνάντηση με τον δήμαρχο μαζί με ένα φίλο συνάδελφο που έκανε το στρατιωτικό του και είχε άδεια να έρχεται ορισμένες μέρες στην Εφορεία Αρχαιοτήτων να προσφέρει υπηρεσία.

Φτάνουμε στην πλατεία Ναβαρίνου για την συνάντηση και βρίσκουμε να κινείται απειλητικά εναντίον μας ένα πλήθος εξαγριωμένων ανθρώπων, που ήταν κυρίως οι ένοικοι των γύρω πολυκατοικιών, των οποίων τα διαμερίσματα θα έχαναν σε αξία, αν δεν γινόταν πάρκο στην πλατεία. Ως άμεσα ενδιαφερόμενοι είχαν ειδοποιηθεί από τον δήμαρχο, που φυσικά ήταν εκεί και, μόλις μας είδε, δηλαδή εμένα ουσιαστικά, άρχισε να φωνάζει δείχνοντάς μας: «Να οι υπαίτιοι, που εξαιτίας τους δεν θα δείτε πάρκο ποτέ εμπρός στα σπίτια σας, αλλά θα' χετε σωρούς από παλιοντούβαρα, λάσπες, σκ... και βρωμιές ώσπου να πεθάνετε!». Ο συνάδελφος και ο φύλακας μού λένε: «Δεν πάμε να φύγουμε, γιατί είναι επικίνδυνα και θα μας λυντσάρουν;» και η αλήθεια είναι ότι ήταν πολύ άσχημο το αίσθημα να σχηματίζουν γύρω μας κλοιό άνθρωποι σε έξαλλη κατάσταση, που προχωρούσαν εναντίον μας. Πάλι σκέφτηκα το ελληνικό φιλότιμο, ότι δε θα τους πήγαινε να δείρουν μια νέα γυναίκα, λέω στους άλλους: «κάντε πλάι», πάω και στέκομαι δίπλα στο δήμαρχο, ώστε αν κάποιος αποφάσιζε να ρίξει πέτρα ή κάτι άλλο, θα δίσταζε μήπως χτυπήσει το δήμαρχο, και άρχισα τη συζήτηση μαζί του δήθεν ψύχραιμα (η καρδούλα μου το ήξερε), προσπαθώντας να τον πείσω ότι με αυτά τα «παλιοντούβαρα» θα αναδεικνυόταν η πόλη πολύ περισσότερο παρά με ένα πάρκο παραπάνω. Το θέμα ήταν να δεχτεί να σταματήσει τις μπουλντόζες και να γίνει ανασκαφή στο χώρο (όχι όπως στο οικόπεδο του Ιππόδρομου) και, αν δεν βρισκόταν κάτι σημαντικό, τότε να κάνει πάρκο. Τελικά φαίνεται ότι, αφού έκανε το κομμάτι του να δείξει στους συμπολίτες του, δε θεώρησε σκόπιμο να οξύνει περισσότερο τα πνεύματα και χωρίσαμε λέγοντας ότι «ο καθένας θα κάνει τις δικές του ενέργειες». Φτάσαμε με κομμένα τα πόδια στο γραφείο, ενημερώσαμε την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου στην Αθήνα, μας μάλωσαν λίγο που τα βάλαμε με τις δημοτικές αρχές, αλλά μάλλον είχαν πεισθεί για τη σπουδαιότητα του ευρήματος και ήλθε η απόφαση για τη διενέργεια ανασκαφής, μαζί με τη σχετικά μεγάλη για την εποχή πίστωση. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος του χώρου άρχισε στις 22 Αυγούστου και τελείωσε στις 31 Οκτωβρίου 1963, αποκαλύπτοντας ένα μεγάλο τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου και ζωντανεύοντας μια πολύτιμη σελίδα από την μακραίωνη ιστορία της «πόλεως Θεσσαλονικέων».

Να μπορούσε άραγε να χρησιμεύσει το παραπάνω περιστατικό ως παράδειγμα για το τι χάνεται στο όνομα της λεγόμενης «αξιοποίησης» και τι σώζεται με την «τρέλα» των υπαλλήλων αρχαιολόγων που αγωνίζονται να μην υποκύψουν στις πιέσεις που υφίστανται από όλες τις αρχές του κράτους;

Μαρια Τσιμπιδου-Αυλωνιτη

ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΙΩΝΙΟΤΗΤΑΣ ΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι λεγόμενοι μακεδονικοί τάφοι αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία ταφικών μνημείων, που η χρήση τους εξαπλώθηκε στον βορειοελλαδικό, κυρίως, χώρο στα χρόνια της ακμής της μακεδονικής δυναστείας, δηλαδή από τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. μέχρι και το πρώτο μισό του 2ου αιώνα. Συναντώνται βέβαια και στη νότια Ελλάδα αλλά και σε άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου, όπου επικρατούσαν παρόμοιες με τη Μακεδονία πολιτικοκοινωνικές συνθήκες (π.χ. στη Μ. Ασία, τη Θράκη αλλά και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου), μια και οι περισσότεροι από αυτούς ανήκαν σε επιφανείς "*εταίρους*" του βασιλιά ή τοπικούς άρχοντες και γαιοκτήμονες.

Στη βόρεια Ελλάδα έχουν μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί περισσότεροι από ογδόντα μακεδονικοί τάφοι, είτε μεμονωμένοι είτε σε ομάδες κοντά στα μεγάλα κέντρα της εποχής (Βεργίνα, Πέλλα, Λευκάδια, Δίον, Θεσσαλονίκη, Αγ. Αθανάσιος κ.α.). Και παρ' όλο που, σχεδόν στο σύνολό τους ήταν συλημένοι ήδη από την αρχαιότητα, αποτελούν ανεκτίμητη πηγή στοιχείων για τη μακεδονική αρχιτεκτονική και ζωγραφική, αλλά και έμμεσων πληροφοριών για την κοινωνική οργάνωση και τα ταφικά έθιμα των Μακεδόνων.

Πρόκειται για υπόγεια καμαροσκέπαστα κτίσματα με έναν ή δύο θαλάμους, που μετά την κατασκευή τους καλύπτονταν με χώμα σε μορφή κωνικού τύμβου. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιείται σχεδόν πάντα πωρόλιθος που καλύπτεται με επάλληλα στρώματα λευκού κονιάματος, ώστε να δίνει την εντύπωση μαρμάρου. Εκτός από την κάλυψη με καμάρα, ένα ακόμη κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η κατά κανόνα ναόσχημη πρόσοψη με δωρικούς ή ιωνικούς κίονες ή παραστάδες και την ανάλογη ανωδομή.

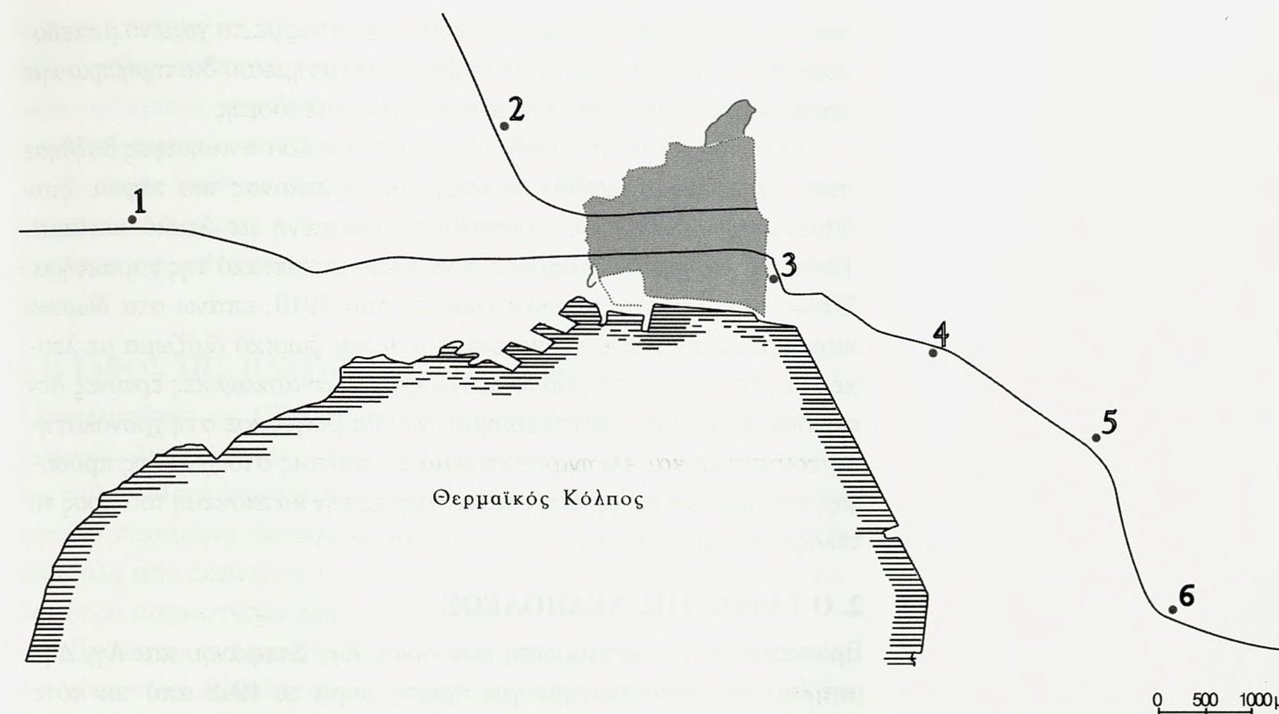
Οι αυτόνομες αυτές μορφολογικά προσόψεις δύσκολα εντάσσονται σε αυστηρά καθορισμένους τύπους. Σχεδόν καμία δεν ταυτίζεται απόλυτα με άλλη, ενώ η συνειδητή αποδέσμευσή της από τον υπόλοιπο τάφο δίνει τη δυνατότητα για πρωτότυπες συνθέσεις των αρχιτεκτονικών στοιχείων. Υπάρχουν προσόψεις τελείως απλές, άλλες με αέτωμα ελεύθερο ή εγγεγραμμένο σε στηθαίο, άλλες όπου τα δωρικά και ιωνικά στοιχεία συνυπάρχουν σε μάλλον ανορθόδοξο συνδυασμό, κάποτε με λεπτομέρειες τονισμένες με έγχρωμα κονιάματα. Σε κάποιες μάλιστα ιδιαίτερες περιπτώσεις εντυπωσιακές ζωγραφικές συνθέσεις κοσμούν την πρόσοψη ή και το εσωτερικό του τάφου, μάρτυρες πολύτιμοι της χαμένης ζωγραφικής των τελευταίων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Το πιο συνηθισμένο έπιπλο στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων είναι η *κλίνη*, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι λίθινη απομίμηση των ξύλινων πραγματικών επίπλων. Σε μερικούς τάφους υπάρχουν επίσης απλά ή πιο επιμελημένα *θρανία*, που θα χρησίμευαν για την εναπόθεση κτερισμάτων κατά τη νεκρική τελετουργία.

Όσο για τα έθιμα ταφής των επιφανών νεκρών, από τα στοιχεία που διαθέτουμε φαίνεται ότι λειτουργούσαν παράλληλα και οι δύο πρακτικές: διαπιστώνονται δηλαδή και κανονικοί ενταφιασμοί των νεκρών αλλά και ταφή των οστών μετά από τελετουργική καύση σε πυρά, σύμφωνα με το πανάρχαιο -και ιδιαίτερα δαπανηρό έθιμο-, που επιβιώνει στη Μακεδονία μέχρι τουλάχιστον το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Ακόμη, το πλήθος των ταφών που συχνά παρατηρείται στους τάφους αυτούς φανερώνει ότι πρόκειται για μνημεία όπου θάβονταν διαδοχικά τα μέλη μιας οικογένειας.

Στη Θεσσαλονίκη, τώρα, την πόλη που ίδρυσε ο *Κάσσανδρος* το 316/5 π.Χ., η δεκαετία του 1980 υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη σε αποκαλύψεις: δύο μνημεία, γνωστά από παλιά αλλά ουσιαστικά χαμένα για την έρευνα, εντοπίστηκαν και πάλι στο δυτικό νεκροταφείο, ενώ δύο ακόμη σημαντικά νέα μνημεία ήρθαν στο φως στην ανατολική πλευρά της πόλης. Έτσι σήμερα, η άγνωστη σχεδόν ελληνιστική Θεσσαλονίκη προσφέρει στην έρευνα έξι μακεδονικούς τάφους, πολύτιμους μάρτυρες των πρώιμων φάσεων της ζωής της, αν και όχι όλους ορατούς ή εύκολα προσπελάσιμους. Δυστυχώς κι εδώ, η διάσωση και η τυχόν προβολή του καθενός εξαρτήθηκε άμεσα τόσο από τις τεχνικές δυνατότητες της εποχής που ανασκάφτηκε, όσο και από τον τρόπο αντιμετώπισης των γνωστών προβλημάτων, που συνοδεύουν αναπόφευκτα την αποκάλυψη κάποιου κατάλοιπου του παρελθόντος στις σύγχρονες τσιμεντουπόλεις.

Η θέση των έξι αυτών τάφων σε σχέση με τα όρια της ελληνιστικής πόλης είναι η εξής (Εικ. 1): ο ένας βρίσκεται δυτικά των τειχών (στην οδό Μοναστηρίου), ένας άλλος στα βορειοδυτικά (περιοχή Νεάπολης), ο τρίτος πολύ κοντά στο ανατολικό τείχος (στην πλατεία Σιντριβανίου) και δύο ακόμη ανατολικότερα (στην οδό Παπα-

Εικ. 1. Σχεδιάγραμμα με τη θέση των μακεδονικών τάφων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης: 1. Ο τάφος στο 5ο χλμ. της οδού Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου, 2. της Νεαπόλεως, 3. της Πλατείας Σιντριβανίου, 4. του Μαιευτηρίου, 5. στην περιοχή Χαριλάου, 6. στην περιοχή του Φοίνικα.

ναστασίου και στην περιοχή Χαριλάου). Ο έκτος, τέλος, αποκαλύφτηκε στο συνοικισμό του Φοίνικα, στο ανατολικό άκρο της σύγχρονης πόλης. Η μεγάλη απόσταση που φαίνεται να χωρίζει μερικούς από αυτούς από την τότε κατοικημένη περιοχή οφείλεται προφανώς στη συνήθεια να κτίζονται κατά μήκος των οδών που ξεκινούσαν από τις πύλες των τειχών, ενώ αρκετοί βρίσκονταν μέσα στα μεγάλα ιδιωτικά κτήματα.

1. Ο ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ 5ο ΧΛΜ. ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ

Αποκαλύφθηκε την άνοιξη του 1919 από τη βρετανική αρχαιολογική αποστολή αλλά η κακή κατάσταση του μνημείου δεν επέτρεψε την έρευνα του εσωτερικού του. Η σύντομη ανασκαφική έκθεση των Gardner και Casson και λίγες φωτογραφίες της ετοιμόρροπης πρόσοψης ήταν όσα γνωρίζαμε για τον τάφο, που ως πρόσφατα θεωρούνταν χαμένος.

Την άνοιξη όμως του 1988, κατά την εκσκαφή οικοπέδου στην οδό Μοναστηρίου 246, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός διθάλαμου κτίσματος, διαστ. 8,45×4,80 μ., σχεδόν τελείως ισοπεδωμένου (Εικ. 2). Η θέση του, αλλά και η διατήρηση ορισμένων χαρακτηριστικών στοιχείων της πρόσοψης, όπως τα τμήματα των ημικιόνων στα

άκρα, επιτρέπουν την ταύτιση του κτίσματος με το χαμένο μακεδονικό τάφο. Αυτή τη φορά τα λείψανα του μνημείου διατηρήθηκαν με κατάχωση στο υπόγειο της καινούργιας οικοδομής.

Ο συνδυασμός των δεδομένων από τις δύο ανασκαφές βοήθησε στον σχηματισμό σχεδόν ολοκληρωμένης εικόνας του τάφου: ήταν διθάλαμος, με δωρική πρόσοψη επιχρισμένη με λευκό κονίαμα. Τέσσερις ραβδωτοί ημικίονες τόνιζαν το μνημειακό της χαρακτήρα. Όπως πιστοποιούν οι φωτογραφίες του 1919, επάνω στα δωρικά κιονόκρανα πατούσε λευκό επιστύλιο και δωρικό διάζωμα με λευκές μετόπες και βαθυκύανα τρίγλυφα. Οι ανασκαφικές έρευνες δεν απέδωσαν κανένα κινητό εύρημα που θα βοηθούσε στη χρονολόγηση του μνημείου. Τα αρχιτεκτονικά εν τούτοις στοιχεία της πρόσοψης τοποθετούν με αρκετές πιθανότητες την κατασκευή του προς το τέλος του 3ου π.Χ. αι.

2. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ

Βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Αγ. Στεφάνου και Αγ. Δημητρίου και ανασκάφτηκε για πρώτη φορά το 1948 από τον τότε έφορο αρχαιοτήτων Χαρ. Μακαρόνα. Σωζόταν μέχρι το ύψος της γένεσης της καμάρας και μετά τον καθαρισμό ξανακαλύφθηκε με χώμα, αφού τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του τα πεσμένα τμήματα της ανωδομής.

Το μνημείο ήρθε και πάλι στο φως την άνοιξη του 1980, όταν έγιναν νέες οικοδομικές εργασίες στο οικόπεδο, οπότε και δόθηκε πλέον η ευκαιρία να αποτυπωθεί λεπτομερώς. Τη φορά αυτή αποφεύχθηκε η κατάχωσή του και σήμερα διατηρείται καλυμμένο αλλά σχετικά εύκολα προσπελάσιμο στον ακάλυπτο χώρο της νέας οικοδομής.

Ο τάφος είναι μονοθάλαμος, με εξωτερικές διαστάσεις 4,50×3,55 μ., κτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα με μεγάλους πωρόλιθους, που συνδέονται μεταξύ τους με πειόσχημους συνδέσμους. Η δωρική πρόσοψη, στραμμένη προς νότο, είναι επιχρισμένη με λευκό κονίαμα. Στα άκρα της υψώνονταν δύο υποτυπώδεις ανάγλυφες παραστάδες με επίκρανο και στη συνέχεια υπήρχε απλό επιστύλιο και ελεύθερο αέτωμα. Το θυραίο άνοιγμα φρασσόταν εξωτερικά με τέσσερις επάλληλους γωνιόλιθους.

Ο θάλαμος έχει διαστάσεις 3,55×2,60 μ. Έξι σειρές δόμων σώζονται μέχρι το ύψος της γένεσης της καμάρας, όπου δηλώνεται ανάγλυφα μια ταινία με κυμάτιο. Στο σημείο αυτό, κατά τον πρώτο ανασκαφέα, "*περιέτρεχε τους τοίχους κοσμοφόρος με φυτική διακόσμηση σε ιώδες βάθος*", η οποία δεν σώζεται σήμερα.

Στο βάθος του θαλάμου υπάρχει κτιστή πώρινη κλίνη επιχρισμένη με κονίαμα, στην όψη της οποίας δηλώνονται ανάγλυφα τα δύο πόδια και οι μεταξύ τους τραβέρσες. Επίσης, αποδίδεται το λίθινο στρώμα και τα δύο προσκεφάλια στη δυτική στενή πλευρά (Εικ. 3). Μπροστά στην κλίνη υπάρχει χαμηλό πώρινο υποπόδιο.

Ανάμεσα στην κλίνη και τον ανατολικό τοίχο δημιουργείται κτιστό βάθρο, πιθανότατα για την εναπόθεση κτερισμάτων, καθώς και μία απλή ορθογώνια κατασκευή από πωρόλιθο, που χρησίμευσε ίσως για κάποια μεταγενέστερη ταφή.

Ο τάφος βρέθηκε τελείως συλημένος. Τα αρχιτεκτονικά όμως στοιχεία και η μορφή της νεκρικής κλίνης τοποθετούν με μεγάλη πιθανότητα την κατασκευή του μνημείου στο δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ.

3. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΣΙΝΤΡΙΒΑΝΙΟΥ

Αποκαλύφθηκε το 1957 κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην οδό Αγγελάκη, λίγα μόλις μέτρα έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης. Μετά την ανασκαφή ξανακαλύφθηκε με χώμα και το οικόπεδο παρέμεινε ακάλυπτο. Τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα είναι όλα από εκείνη την ανασκαφή, που έγινε και πάλι από τον τότε έφορο αρχαιοτήτων Χαρ. Μακαρόνα.

Πρόκειται για μονοθάλαμο κτίσμα από πωρόλιθο. Η πρόσοψή του είναι τελείως απλή, χωρίς καμία αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Το θυραίο άνοιγμα φρασσόταν εξωτερικά με τρεις επάλληλους ογκόλιθους.

Ο θάλαμος είναι τετράγωνος με μήκος πλευράς 3,20 μ. και ύψος 3,44 μ. Στο εσωτερικό του βρίσκονταν τρεις κτιστές κλινόμορφες σαρκοφάγοι σε διάταξη Π. Οι καλυπτήριες πλάκες τους βρέθηκαν μετακινημένες από τους αρχαιοκάπηλους. Στη δεξιά από την είσοδο γωνία υπήρχε μια χαμηλή, κτιστή κατασκευή με τετράγωνη βάθυνση στην επιφάνεια, όπου θα είχε ίσως τοποθετηθεί κάποια λάρνακα η άλλο οστεοδόχο σκεύος.

Η αρχιτεκτονική μορφή δε βοηθάει βέβαια στη χρονολόγηση του τάφου. Ευτυχώς, αν και συλημένος, περιείχε έναν χιώτικο οξυπύθμενο αμφορέα και αρκετά μικρότερα αγγεία, λύχνους, μυροδοχεία, σκύφους κ.ά., τα περισσότερα μελαμβαφή ή με επιμελημένη διακόσμηση τύπου "Δυτικής Κλιτύος" (Εικ. 4). Χρονολογούνται από το τέλος περίπου του 4ου μέχρι το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Επομένως, η κατασκευή του τάφου ανάγεται γύρω στο 300 π.Χ., με πιθανή διάρκεια χρήσης, για διαδοχικές ταφές, έναν περίπου αιώνα.

4. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ «ΜΑΙΕΥΤΗΡΙΟΥ»

Γύρω στα δύο χλμ. από τα ανατολικά τείχη, στην οδό Παπαναστασίου, μέσα σε ένα περιφραγμένο ακάλυπτο χώρο, ορθώνεται η γνώριμη στους Θεσσαλονικείς μορφή του μοναδικού ελεύθερα ορατού μακεδονικού τάφου (Εικ. 5).

Το χρονικό της αποκάλυψής του φαίνεται να συμβαδίζει με τις περιπέτειες της πόλης μας. Εντοπίστηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου στην τότε "πλατεία Κωνσταντινουπόλεως" και ερευνήθηκε από τις γαλλικές στρατιωτικές αρχές. Γρήγορα σκεπάστηκε από χώμα και ξεχάστηκε μέχρι το 1940,

οπότε αποκαλύφτηκε και πάλι από εργάτες κατά την κατασκευή αντιαεροπορικού καταφυγίου, απέναντι από το Δημόσιο Μαιευτήριο. Στη δεκαετία του 1960 το μνημείο, που είχε στο μεταξύ ξανακαλυφτεί, καθαρίστηκε και πάλι, ενώ στη δεκαετία του 1980 στάθηκε πια δυνατό, με την επίλυση οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων, να προστατευτεί το μνημείο και να διαμορφωθεί κατάλληλα ο περιβάλλων χώρος.

Ο τάφος είναι μονοθάλαμος, κτισμένος με μεγάλους πώρινους δόμους. Η δωρική πρόσοψη έχει πλάτος 4,30 μ. και ήταν επιχρισμένη με λευκό κονίαμα που σώζεται σε ελάχιστα σημεία. Στα άκρα της πρόσοψης υψώνονται δύο ελαφρά ανάγλυφες παραστάδες με επίκρανα. Ακολουθεί απλό επιστύλιο, το διάζωμα με δέκα μετόπες και έντεκα τρίγλυφα, και ακόσμητο αέτωμα. Το θυραίο άνοιγμα φρασσόταν εξωτερικά με τρεις επάλληλους γωνιόλιθους.

Ο στενός θάλαμος έχει μήκος 2,22 μ. και πλάτος 3,24 μ. Στην απέναντι από την είσοδο δεξιά γωνία υπάρχει μία κτιστή κλίνη, μισοκατεστραμμένη σήμερα. Από ορισμένα στοιχεία που διασώθηκαν φαίνεται ότι κι αυτή μιμούνταν πραγματική ξύλινη κλίνη με ανάγλυφες τις διάφορες λεπτομέρειες. Ίχνη στους τοίχους και το δάπεδο του τάφου μαρτυρούν την ύπαρξη και μιας δεύτερης παρόμοιας κλίνης, αριστερά από την πρώτη, σε διάταξη Γ. Ένα τμήμα της κλίνης αυτής, με ίχνη μάλιστα και του γραπτού διακόσμου, αναγνωρίστηκε πρόσφατα στο Μουσείο του Λούβρου, όπου προφανώς είχε μεταφερθεί από τους γάλλους ανασκαφείς.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Σημαντικός όμως για τη χρονολόγηση στάθηκε ο εντοπισμός πίσω από τον τάφο ενός πλινθόκτιστου περιτειχίσματος, που είχε χρησιμοποιηθεί για την καύση των νεκρών και όπου, κατά την ανασκαφή του 1941, είχαν βρεθεί τμήματα αγγείων και ειδωλίων. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τη μορφή της πρόσοψης και των κλινών, χρονολογούν το μνημείο γύρω στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

5. Ο ΤΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΧΑΡΙΛΑΟΥ

Αποκαλύφθηκε το φθινόπωρο του 1983, κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών σε οικόπεδο της οδού Δεινοκράτους 8 (ιδιοκτησίας Ιω. Αθανασάκη), όταν ο μηχανικός εκσκαφέας αποκόλλησε τη δυτική πλευρά του αετώματος και δύο από τους θολίτες της καμάρας του. Είναι πράγματι εντυπωσιακό το πώς το μνημείο, ακόμη και τραυματισμένο, άντεξε το βάρος του ογκώδους μηχανήματος που πατούσε επάνω του, καθώς μάλιστα ο χειριστής προσπαθούσε απεγνωσμένα να αποσπάσει αυτό που πίστευε για βράχο! Ευτυχώς, η καταστροφή δεν ολοκληρώθηκε και μετά την ανασκαφή το μνημείο διατηρήθηκε στο υπόγειο της νεόκτιστης οικοδομής, που διαμορφώθηκε σε επισκέψιμο χώρο (Εικ. 6).

Πρόκειται για ένα μονοθάλαμο κτίσμα από πωρόλιθο επιχρισμένο με υπόλευκο κονίαμα. Η απέριττη πρόσοψη, ύψους 3,90 μ.,

Εικ. 2. Η κάτοψη του διθάλαμου μνημείου στην οδό Μοναστηρίου κατά την ανασκαφή του 1988 (από το αρχείο της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ).

Εικ. 3. Ο θάλαμος του τάφου στη Νεάπολη με την λίθινη κλίνη.

επιστέφεται με ελεύθερο αέτωμα και αναπάντεχα επιμελημένη καμάρα: είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένη από σπονδύλους δωρικών κιόνων σε δεύτερη χρήση, άλλους κανονικά ραβδωμένους κι άλλους με απλή πολυεδρική επιφάνεια (Εικ. 6, 7). Οι σπόνδυλοι είναι διαμορφωμένοι σε θολίτες και αρμοσμένοι τέλεια με τη γνωστή δεξιοτεχνία των μακεδόνων τεχνιτών.

Σκαλοπάτια λαξευμένα στον μαλακό βράχο της περιοχής οδηγούσαν σε μικρό ανοικτό χώρο μπροστά στο θυραίο άνοιγμα, που βρέθηκε φραγμένο με τρεις ογκόλιθους. Στο πλατύσκαλο, που σχηματίζεται στην κορφή της κλίμακας, αποκαλύφθηκε μια πρόχειρη λιθόκτιστη κατασκευή σχήματος Γ, που χρησίμευσε ως χώρος πυράς, όπως έδειξαν τα καμένα όστρακα, αγγεία, σιδερένια καρφιά κ.ά.

Εσωτερικά ο θάλαμος είναι σχεδόν τετράγωνος, με διαστάσεις 3,33×3,15 μ. και ύψος 3,55 μ. Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με υπόλευκο κονίαμα, ενώ τη γένεση της καμάρας τονίζει ταινία με γκριζογάλανους τόνους σε μίμηση ορθομαρμάρωσης (Εικ. 8). Στη βό-

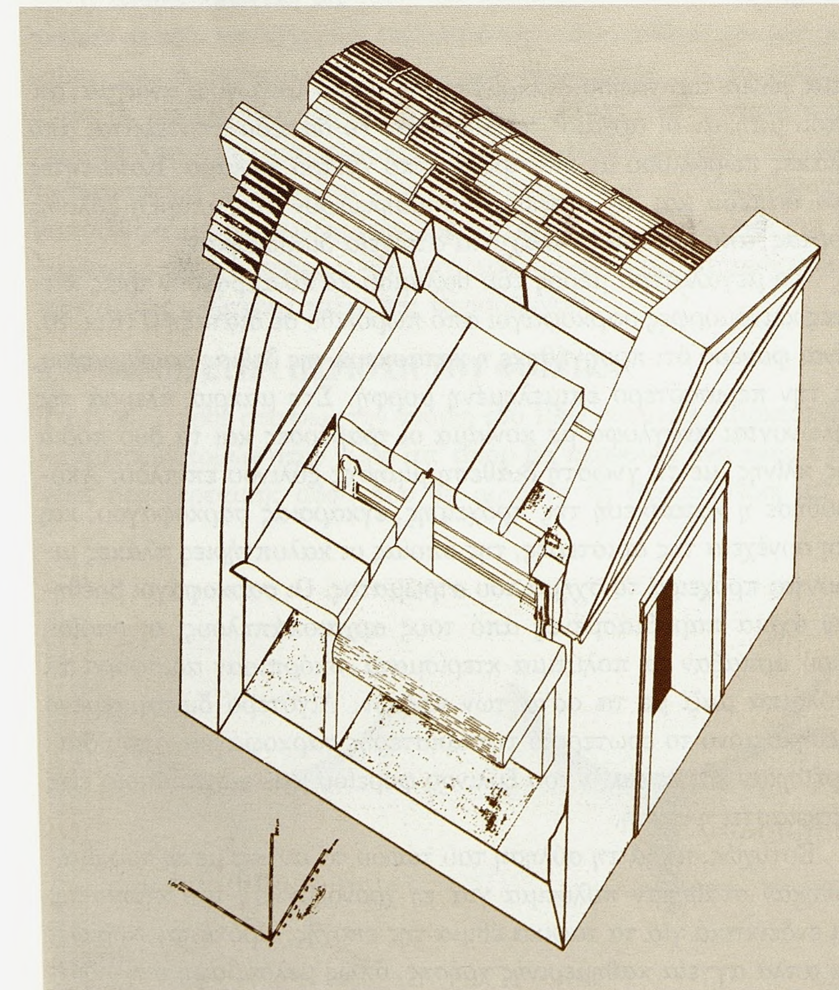
Εικ. 4. Πήλινα αγγεία με διάκοσμο «Δυτικής Κλιτύος» από τον τάφο της Πλατείας Σιντριβανίου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

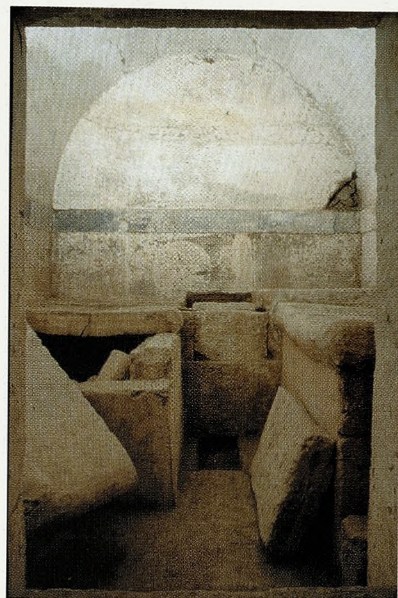
Εικ. 5. Ο τάφος στην οδό Παπαναστασίου («Μαιευτηρίου»).

Εικ. 6. Ο τάφος στο υπόγειο της οικοδομής στην οδό Δεινοκράτους.

Εικ. 7. Αξονομετρικό σχέδιο του τάφου της Χαριλάου (σχ. Γ. Γιαννάκης).

Εικ. 8. Το εσωτερικό του θαλάμου με τις τρεις κλινόμορφες σαρκοφάγους.

Εικ. 9. Σύνολο αγγείων από τον τάφο της Χαριλάου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

ρεια γωνία του τάφου διακρίνεται το μικρό τριγωνικό άνοιγμα, απ' όπου μπήκαν οι αρχαίοι τυμβωρύχοι. Το δάπεδο αποτελείται από πλάκες πωρόλιθου με επίστρωση από χοντρό κονίαμα. Κοιλότητες στο δάπεδο και το υπέρθυρο υποδηλώνουν την ύπαρξη ξύλινης πόρτας, από την οποία ελάχιστα στοιχεία διασώθηκαν.

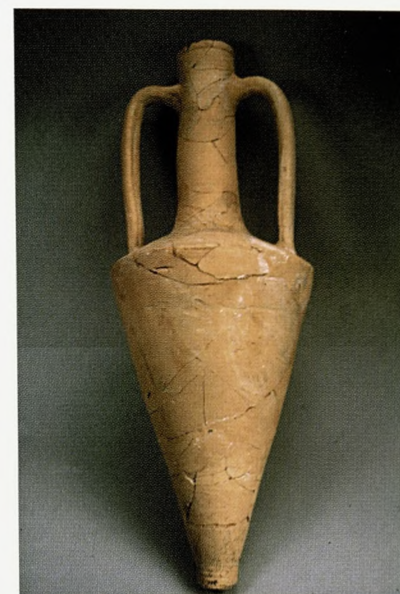
Το μεγαλύτερο μέρος του θαλάμου καταλαμβάνουν τρεις κτιστές κλινόμορφες σαρκοφάγοι από πωρόλιθο σε διάταξη Π (Εικ. 8). Είναι φανερό ότι προηγήθηκε η κατασκευή της δεξιάς σαρκοφάγου, με την περισσότερο επιμελημένη μορφή. Στη μακριά πλευρά της δηλώνονται ανάγλυφα με κονίαμα οι τραβέρσες και τα δύο πόδια της κλίνης, με τη γνωστή διάθεση μίμησης ξύλινου επίπλου. Ακολούθησε η κατασκευή της πρόχειρης, εγκάρσιας σαρκοφάγου, και στη συνέχεια της αριστερής, της οποίας οι καλυπτήριες πλάκες μιμούνται πρόχειρα το σχήμα του στρώματος. Οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν άγρια παραβιασμένες από τους αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι, αφού άρπαξαν τα πολύτιμα κτερίσματα, σκόρπισαν αδιάφορα τα υπόλοιπα μαζί με τα οστά των νεκρών. Λιγότερο διαταραγμένο βρέθηκε μόνο το εσωτερικό της αριστερής σαρκοφάγου, όπου διατηρήθηκαν και λείψανα του ξύλινου φορείου μαζί με το οποίο είχε ενταφιαστεί η νεκρή.

Ευτυχώς, παρά τη σύληση του τάφου τα αντικείμενα που διασώθηκαν στάθηκαν πολύτιμα για τη χρονολόγηση του κτίσματος και ενδεικτικά για τα ταφικά έθιμα της εποχής. Πρόκειται, κυρίως, για απλά αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως μελαμβαφή σκυφίδια, πυξίδες με το χαρακτηριστικό διάκοσμο «Δυτικής Κλιτύος», δύο λυχνάρια, καθώς και πολυάριθμα πήλινα μυροδοχεία που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το πρώτο μισό του 3ου μέχρι και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. (Εικ. 9).

Χαρακτηριστική είναι και η παρουσία δύο οξυπύθμενων αμφορέων, που γεμάτοι με εκλεκτά νησιώτικα κρασιά συνόδευσαν στο τελευταίο ταξίδι τους νεκρούς. Επισημαίνουμε εδώ την αρκετά ενδιαφέρουσα σύμπτωση της παρουσίας ενός χιώτικου αμφορέα και στον μακεδονικό τάφο της πλατείας Σιντριβανίου. Φαίνεται ότι οι εμπορικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με τη Χίο, που έχουν επισημανθεί ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, συνεχίζονται και στα ελληνιστικά, όσον αφορά τουλάχιστον το περίφημο χιώτικο κρασί (Εικ. 10).

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα ξεχωρίζει ένα ιδιόμορφο αλαβάστρινο μυροδοχείο με βάση (Εικ. 9), που παρόμοιά του απαντώνται κυρίως στην ιταλική Καλαβρία, καθώς και μια χρυσή *δανάκη* με κεφάλι της Μέδουσας -ο συμβολικός οβολός για το πορθμείο του Χάροντα. Ασυνήθιστο ταφικό εύρημα αποτελούν δύο ζεύγη χάλκινων *πτερνιστήρων* (σπηρουνιών), που η παρουσία τους δηλώνει κάποιο στρατιωτικό αξίωμα των νεκρών και, παράλληλα, την κοινωνική τους τάξη (Εικ. 11).

Η ανθρωπολογική εξέταση των διάσπαρτων οστών έδειξε ότι ανήκαν σε τρία τουλάχιστον ενήλικα άτομα, δύο άνδρες και μία γυναίκα, ενώ ο σκελετός στην αριστερή σαρκοφάγο, με το φορείο, ανήκε σε μία νεαρή κοπέλα. Είναι λοιπόν φανερό ότι ο τάφος στην περιοχή Χαριλάου αποτελούσε ένα οικογενειακό μνημείο, που κατασκευάστηκε πιθανότατα στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε μέχρι τουλάχιστον και τις αρχές του 2ου αιώνα, για τη διαδοχική ταφή τεσσάρων -το λιγότερο- μελών μιας εύπορης οικογένειας της ανώτερης τάξης της Θεσσαλονίκης.

Εικ. 10. Ο χιώτικος αμφορέας από τον τάφο της Χαριλάου.

6. Ο ΤΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΦΟΙΝΙΚΑ

Το μνημείο ήρθε στο φως την άνοιξη του 1987, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στον χώρο απ' όπου θα περνούσε ένα τμήμα της νέας περιφερειακής οδού που θα συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη

Εικ. 11. Ζεύγος χάλκινων σπηρουνιών.

Χαλκιδική. Επρόκειτο για μια μεγάλη έκταση πίσω από την περιφερειακή τάφρο, ανατολικά του Νοσοκομείου «Άγ. Παύλος» και του αμαξοστασίου του ΟΑΣΘ, ένα μέρος της οποίας χρησίμευσε δεκαετίες ολόκληρες για αποχωματώσεις και απόρριψη μπαζών, κυρίως από τα Κεραμοποιεία «Αλλατίνη».

Από την έρευνα προέκυψε ότι όλη η περιοχή εντάσσεται στα όρια ενός εκτεταμένου νεκροταφείου κλασικών και ελληνιστικών

Εικ. 12. Ο μακεδονικός τάφος στην περιοχή του Φοίνικα τη μέρα της αποκάλυψης. Διακρίνεται το αρχαιοκαπηλικό άνοιγμα.

χρόνων, δυστυχώς σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένου από τις μακροχρόνιες και ανεξέλεγκτες αμμοληψίες. Έτσι, την ανασκαφική περίοδο του 1987 εντοπίστηκαν ακόμη και ερευνήθηκαν ένας μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος και τρεις μικρότεροι σε μορφή θήκης, όλοι ασύλητοι, που χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Η αρχαιολογική εικόνα της περιοχής έμελλε, ωστόσο, να συμπληρωθεί δώδεκα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1999, όταν ερευνήθηκαν άλλοι 56 τάφοι που καλύπτουν χρονικά έναν τουλάχιστον αιώνα, από την αρχή του 4ου μέχρι και το α' μισό του 3ου αιώνα π.Χ. Το τμήμα αυτό του νεκροταφείου αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια πολύμηνης σωστικής ανασκαφής με αφορμή την ανέγερση του εμπορικού κέντρου Carrefour /«Μακεδονία».

Μετά την έρευνα του 1987 η κατασκευή του δρόμου αποπερατώθηκε, ενώ μια ελαφρά υπερυψωμένη γέφυρα κάλυψε προστατευτικά το νέο μακεδονικό τάφο, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση ενός υπόγειου επισκέψιμου χώρου.

Το μνημείο καλυπτόταν από ένα χαμηλό τύμβο, σχεδόν ισοπεδωμένο από την καλλιέργεια του εδάφους. Κατά την αρχαιότητα η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με βαθμιδωτό δρόμο, λαξευμένο στο βραχώδες υπέδαφος της περιοχής, όπου είχε ανοιχτεί και το σκάμμα για τον τάφο. Και σ' αυτήν την περίπτωση ο δρόμος κατέληγε σ' έναν ορθογώνιο ελεύθερο χώρο μπροστά στην είσοδο του τάφου, που ήταν φραγμένη με έξι επάλληλους ογκόλιθους. Το φαινομενικά αδιαπέραστο αυτό φράγμα δεν εμπόδισε πάντως τους αρχαίους τυμβωρύχους να φθάσουν το στόχο τους, που τον πέτυχαν λαξεύοντας ένα μικρό ορθογώνιο άνοιγμα στον δεύτερο γωνιόλιθο (Εικ. 12).

Η πρόσοψη του μνημείου, ακέραια σχεδόν, με προσεγμένες αναλογίες και επιχρισμένη με εξαίρετο λευκό μαρμαροκονίαμα, είναι ιδιαίτερα επιβλητική. Έχει διαστάσεις 4,96×5,68 μ. και ο έντονα τονισμένος άξονας του ύψους ενισχύεται οπτικά με την ύπαρξη των παραστάδων στα άκρα και το επιβλητικό θυραίο άνοιγμα που δεσπόζει στο μέσο με ύψος 2,86 μ. Ο δωρικός ρυθμός αναδεικνύεται σ' όλη του τη λιτή μεγαλοπρέπεια, καθώς έγχρωμα κονιάματα τονίζουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του θριγκού, το περιθύρωμα και τα επίκρανα των παραστάδων (Εικ. 13).

Ο βαθυκύανος χρωματισμός των οκτώ τριγλύφων πλαισιώνει το λευκό βάθος των μετοπών, όπου με χρυσαφιές πινελιές επαναλαμβάνεται η μορφή μιας μεταλλικής φιάλης, ενώ στο γαλάζιο μέτωπο της σίμης εναλλάσσονται λεπτότατα λευκά ανθέμια και φύλλα λωτού. Τον διάκοσμο της πρόσοψης ολοκλήρωνε η πολυπρόσωπη ζωγραφική παράσταση του αετώματος, που έχει δυστυχώς φθαρεί σε μεγάλο βαθμό λόγω, κυρίως, της καταστροφής του επαέτιου γείσου τη στιγμή της αρχαιοκαπηλείας, με αποτέλεσμα την καταστροφή του κεντρικού κυρίως τμήματος. Ακόμη και στα άκρα οι λεπτομέρειες των μορφών έχουν χαθεί, ενώ οι όγκοι τους απλά διαγράφονται επάνω στο βαθυκύανο φόντο.

Εικ. 13. Η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου στην περιοχή του Φοίνικα, σήμερα.

Διακρίνονται, έτσι, αμυδρά οι ήρεμες μορφές δύο μακεδόνων πολεμιστών, που πλαισιώνουν την κεντρική σκηνή της «δεξίωσης» του νεκρού με μια επιβλητική καθιστή μορφή. Προς τη σκηνή αυτή κατευθύνονται και κάποιες άλλες, δυσδιάκριτες, ανδρικές μορφές οδηγώντας ένα στιβαρό άλογο, που η παρουσία του υποδηλώνει την ανώτερη θέση του νεκρού στην κοινωνία αλλά και την ιδιότητά του ως ιππέα.

Η παράσταση πιθανότατα αποδίδει τη σκηνή της καθόδου του νεκρού στον Κάτω Κόσμο, όπου τον υποδέχεται ένας από τους προγόνους του ή και ο ίδιος ο πατέρας του, που είχε προηγηθεί στον θάνατο και τώρα απλώνει το χέρι σε καλωσόρισμα. Στη σκηνή της επανένωσης των δύο αγαπημένων προσώπων σε μια άλλη ζωή παρίστανται και οι δύο ένοπλοι Μακεδόνες, σύντροφοι ίσως και παλιοί συμπολεμιστές του άνδρα. Παρά τη μεγάλη φθορά της παράστασης είναι φανερό ότι ο αρχαίος καλλιτέχνης χρησιμοποιεί επιδέξια τον χρωστήρα, καθώς και τις χρωματικές διαβαθμίσεις του κίτρινου και του κόκκινου για να αποδώσει τις καμπυλότητες των επιφανειών, όπως και το παιχνίδι του φωτός και της σκιάς στις πτυχώσεις των ενδυμάτων.

Εσωτερικά ο τάφος, παρά το μέγεθος του, αποτελείται από έναν μόνο χώρο, με πολύ προσεγμένες αναλογίες: 4,04 μ. πλάτος, 4,56 μ. και μήκος 4,96 μ. ύψος. Πρόκειται δηλ. για το μεγαλύτερο γνωστό μονοθάλαμο τάφο με διαστάσεις παρόμοιες με των θαλάμων των μεγάλων δίχωρων μνημείων. Η επιφάνεια της καμάρας είναι επιχρισμένη με γκριζογάλανο κονίαμα, οι τοίχοι με έντονη

Εικ. 14. Το εσωτερικό του θαλάμου κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

ώχρα, και μια ζώνη στη βάση τους μιμείται μαρμάρινο τοιχοβάτη (Εικ. 14). Η ταινία που περιτρέχει τους τοίχους στη γένεση της καμάρας είναι ανάγλυφα διαμορφωμένη σε ιωνικό θριγκό: αποτελείται από τριταινιωτό επιστύλιο, ανάγλυφους γεισήποδες και γείσο με συμφυή σίμη, όλα τονισμένα με ωραιότατα έγχρωμα κονιάματα. Ρόδακες με κόκκινο ομφαλό κοσμούν το επιστύλιο, ενώ στο γαλάζιο μέτωπο της σίμης διαγράφονται και πάλι λεπτότατα ανθέμια και άνθη λωτού. Στη βάση του επιστυλίου σώζονται αρκετά από τα σιδερένια καρφιά απ' όπου κρέμονταν διάφορα αντικείμενα, όπως στλεγγίδες και αλάβαστρα που βρέθηκαν πεσμένα στο δάπεδο.

Η διαμόρφωση τέλος του εσωτερικού του θαλάμου, όπου δεσπόζουν δύο αντωπά βωμόσχημα βάθρα επάνω σε ορθογώνιες βάσεις, είναι πραγματικά μοναδική. Εντυπωσιακά στην απλότητά τους τα βάθρα, όπου πολύχρωμα κυμάτια και ταινίες με ανθέμια ή μαιάνδρους προβάλλουν ανάγλυφα στο μαύρο φόντο, είχαν υποστεί μεγάλη φθορά από την απληστία των τυμβωρύχων (Εικ. 14), που αφού αφαίρεσαν τα οστεοδόχα σκεύη και διασκόρπισαν τα καμένα οστά των νεκρών, τα άνοιξαν στη μέση με λοστούς. Σήμερα, με τη βοήθεια των τεχνικών και συντηρητών της Εφορείας μας έχουν αποκατασταθεί στην αρχική τους μορφή, όπως άλλωστε και το επαέτιο γείσο.

Τη διαρρύθμιση του χώρου συμπληρώνουν δύο θρανία στηριγμένα σε τρία σχηματοποιημένα λεοντοπόδαρα, προορισμένα πιθανότατα για την εναπόθεση κτερισμάτων ή προσφορών προς τους νεκρούς (Εικ. 15). Επιπλέον, το αριστερό θρανίο χρησίμευσε αργότε-

Εικ. 15. Το δεξί θρανίο και το κτιστό βάθρο μετά την αποκατάσταση.

Εικ. 16. Ψήφοι χρυσών περιδεραίων.

Εικ. 17. Σιδερένια όπλα.

ρα για τον ενταφιασμό ενός ακόμη ατόμου: με την προσθήκη άψητων πλιθιών απέκτησε το απαραίτητο πλάτος για να δεχτεί ένα προφανώς χαμηλό φορείο, όπως δείχνουν οι κοιλότητες που έγιναν στις βάσεις για να στερεωθούν τα πόδια του.

Η συστηματική έρευνα του εσωτερικού του τάφου αλλά και της επίχωσης του βαθμιδωτού δρόμου απέδωσε κι εδώ αρκετά ευρήματα που διέφυγαν την ανθρώπινη επέμβαση και τη φθορά του χρόνου, πολύτιμα στοιχεία για την προσέγγιση του τρόπου ταφής των νεκρών αλλά και της χρονολόγησης του κτίσματος. Αποδείχτηκε, έτσι, αυτό που υποδήλωνε η διαρρύθμιση του θαλάμου, ότι δηλαδή το μνημείο προοριζόταν εξ αρχής και χρησίμευσε ως χώρος ταφής ενός ζευγαριού, γεγονός που φαίνεται και από την παράλληλη παρουσία χρυσών γυναικείων κοσμημάτων και όπλων (Εικ. 16-17). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και συγκινησιακά φορτισμένο εύρημα αποτελούν οι *σαυρωτήρες* (οι αιχμηρές άκρες) δύο σιδερένιων σαρισσών, που βρέθηκαν στη θέση όπου είχαν καρφωθεί μετά το κλείσιμο του τάφου, ύστατος φόρος τιμής στο νεκρό.

Ακόμη, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο πολυτελών ξύλινων κλινών μέσα στον τάφο, ενώ μία ακόμη είχε τοποθετηθεί στη νεκρική πυρά της γυναίκας, όπως δείχνουν τα υπολείμματα από τον εντυπωσιακό τους διάκοσμο: γυάλινα πλακίδια και οφθαλμοί, επίχρυσα και ασημένια διακοσμητικά στοιχεία και σπαράγματα ελεφαντοστέινων μορφών ανθρώπων και αλόγων, που παρά τη μεγάλη τους φθορά υποδηλώνουν την υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα και την ευαισθησία του δημιουργού τους (Εικ. 18-19).

Στο θέμα, τέλος, της χρονολόγησης του μνημείου, εκτός από τα δεδομένα της αρχιτεκτονικής, της μικρογλυπτικής καθώς και της κεραμεικής που διασώθηκε, στενότερα χρονολογικά πλαίσια μας παρέχουν τα παρακάτω ευρήματα: ένας ενεπίγραφος θασίτικος αμφορέας του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ., ένα χρυσό όγδοο στατήρα Φιλίππου Β′ και μια ασημένια δραχμή Αλεξάνδρου Γ′, που συνόδευε τον τρίτο νεκρό. Πρόκειται, λοιπόν, για το αρχαιότερο παράδειγμα του τύπου στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και, αναμφίβολα, για έναν από τους πρωιμότερους γνωστούς μακεδονικούς τάφους, που ετοιμάστηκε με ιδιαίτερη φροντίδα γύρω στην αρχή του τελευταίου τέταρτου του 4ου αιώνα, για να δεχτεί τον αναμφίβολα επιφανή νεκρό και τη γυναίκα του. Προς το τέλος του ίδιου αιώνα, στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν το θάνατο του Αλέξανδρου, ανοίχτηκε και πάλι για να ταφεί ένα ακόμη μέλος της ίδιας, προφανώς, οικογένειας.

Τελειώνοντας, σημειώνουμε ότι η ολοκλήρωση της συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου αλλά και το έργο της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου είχε χρηματοδοτηθεί από τον Οργανισμό Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη 1997». Στη συνέχεια, όμως, προέκυψαν και άλλα τεχνικά προβλήματα, καθώς απαιτήθηκε ο ανασχεδιασμός του αντίστοιχου οδικού κόμβου της ανατολικής περιφερειακής οδού, ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία του νέου εμπορικού κέντρου.

Επιτέλους, την 1η Ιουνίου 2002, ο αρχαιολογικός χώρος που κρύβει στα σπλάχνα του το πιο εντυπωσιακό δείγμα αυτού του τύπου μνημείων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης αποδόθηκε στο κοινό. Στην ειδικά διαμορφωμένη υπόγεια αίθουσα αναπτύσσεται επίσης έκθεση εποπτικού υλικού με θέμα «*Μνημεία Αιωνιότητας*», που περιλαμβάνει κείμενα, φωτογραφίες και σχέδια σχετικά με την ανασκαφή και την επιστημονική τεκμηρίωση του μνημείου αλλά και την έρευνα στην ευρύτερη περιοχή (Εικ. 20). Παρουσιάζονται, επίσης, αναλυτικά και οι άλλοι μακεδονικοί τάφοι της περιοχής της Θεσσαλονίκης, ώστε ο επισκέπτης να αποκομίσει μία ολοκληρωμένη εικόνα για τα ιδιόρρυθμα και γοητευτικά αυτά ταφικά μνημεία[1].

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλλαμανή Β., *ΑΔ* 35 (1980) Χρον., Β′2, 365, πίν. 215α (τάφος Νεάπολης).

Amandry P., *BCH* 73 (1949) 531 (Νεάπολης).

Daux G., *BCH* 82,(1958), 759, εικ. 6-8 (Πλ. Σιντριβανίου).

Δρούγου Στ., «Τα πήλινα κτερίσματα του μακεδονικού τάφου στην πλατεία Σιντριβανίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* 1988, 71-93.

Gardner E.-Casson S., *BSA* 23 (1918-9) 40, πίν.12 (Μοναστηρίου).

Gossel B., *Makedonische Kammergräbe* (δ.δ. 1980).

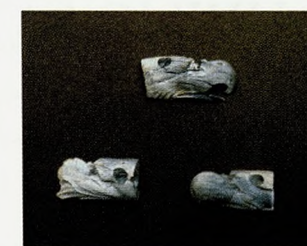
Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός της Έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1986).

Μακαρόνας Χαρ., *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 599 (Μαιευτηρίου), 602 (Νεάπολης).

Picard Ch., *BSA* 23, 1918-9, 6 (Μαιευτηρίου).

Εικ. 18. Ελεφαντοστέινο ανδρικό πορτραίτο, από τον διάκοσμο των ξύλινων κλινών.

Εικ. 19. Ελεφαντοστέινα πλακίδια με παράσταση γρύπα.

1. Ο χώρος προς το παρόν, και μέχρι να υπάρξει η σχετική υπηρεσιακή ρύθμιση, λειτουργεί μόνο τα πρωινά του Σαββάτου, 8.30-15.00. Υπάρχει, ωστόσο, δυνατότητα οργανωμένων επισκέψεων και τις άλλες ημέρες της εβδομάδας, ύστερα από συνεννόηση με το φυλακτικό προσωπικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Η είσοδος είναι ελεύθερη για το κοινό.

Εικ. 20. Η σημερινή διαμόρφωση του χώρου με τον μακεδονικό τάφο και την έκθεση του εποπτικού υλικού.

Σισμανίδης Κ., «Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη* I (1985) 35 *κ.ε.*

Σισμανίδης Κ., *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων* (1997).

Σισμανίδης Κ., Ταφική κλίνη από τη Θεσσαλονίκη στο Μουσείο του Λούβρου, *Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και πηγές 6.000 χρόνων*, 1, 1997, 30-37 (Μαιευτηρίου).

Τραχοσοπούλου-Σαλακίδου Ε., *ΑΔ* 43 (1988) Β'2, Χρον., 357-8, σχ. 4, πίν. 205β, 206α (Μοναστηρίου).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., *ΑΔ* 38 (1983) Β'2, Χρον., 269, πίν. 114α, β (Χαριλάου).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., «Ένας νέος μακεδονικός τάφος στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 25 (1985-6) 117-142 (Χαριλάου).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., «Αρχαιολογικές έρευνες σε ταφικούς τύμβους των Νομών Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 261-8 (Φοίνικα).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., «Οι μακεδονικοί τάφοι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης», Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία "Οι Μακεδονικοί Τάφοι", Διοργάνωση Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης (1991).

Τσιμπίδου- Αυλωνίτη Μ., «Ο μακεδονικός τάφος στο Φοίνικα Θεσσαλονίκης. Πρώτες παρατηρήσεις», *Αρχαία Μακεδονία* V_3, 1645-1648.

Τσιμπίδου- Αυλωνίτη Μ., «Οι μακεδονικοί τάφοι του Αγίου Αθανασίου και Φοίνικα Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην εικονογραφία των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας» (2000, διδ. διατρ. υπό έκδοση).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.
ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη.
Αρχαία Μακεδονία, V: Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Οκτ. 1986 (1993).
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.
BSA: British School Annual.
Θεσσαλονίκη I, Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης (1985).
Μακεδονικά: Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

Αικατερινη Γεωργουδακη

ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΧΕΡΜΑΝ ΜΕΛΒΙΛ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟ ΤΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1856-57

Ι. Ο ΜΕΛΒΙΛ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ο Χέρμαν Μέλβιλ (Herman Melville, 1819-1891) ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς και πολυταξιδεμένους αμερικανούς ρομαντικούς συγγραφείς του 19ου αιώνα. Στα νεανικά του χρόνια μπάρκαρε ως ναύτης σε διάφορα πλοία με προορισμό 1) το Λίβερπουλ της Αγγλίας (1839) και 2) τον Ειρηνικό ωκεανό για κυνήγι φάλαινας (1841-'43). Το 1843 κατατάχτηκε ως ναύτης στο πολεμικό ναυτικό των ΗΠΑ επί 13 μήνες. Οι εμπειρίες που αποκόμισε από αυτά τα ταξίδια αποτέλεσαν υλικό για τα πρώτα πέντε μυθιστορήματα που έγραψε μετά την επιστροφή του. Ταξίδεψε πάλι στην Αγγλία το φθινόπωρο του 1849, ως συγγραφέας αυτή τη φορά που ήθελε να προωθήσει σε εκδότη του Λονδίνου το τελευταίο του μυθιστόρημα. Με την ευκαιρία αυτή επισκέφθηκε και το Παρίσι, τις Βρυξέλλες, την Κολωνία και την περιοχή του Ρήνου. Από το 1849 μέχρι το 1856 δημοσίευσε τρία ακόμη μυθιστορήματα και πολλά διηγήματα[1]. Αντίθετα με τα πρώτα του βιβλία που σημείωσαν μεγάλη επιτυχία, τα μετέπειτα μυθιστορήματα που έδειχναν την ωρίμανσή του ως συγγραφέα δεν είχαν ούτε την κριτική αναγνώριση ούτε την εμπορική επιτυχία που τους άξιζε. Όπως συμβαίνει συχνά με αξιόλογους καλλιτέχνες που βρίσκονται μπροστά από την εποχή τους, η αξία του λογοτεχνικού έργου του Μέλβιλ αναγνωρίστηκε μετά τον θάνατό του.

1. *Ταϊπί* (*Typee*, 1846), *Ομού* (*Omoo*, 1847), *Μάρντι* (*Mardi*, 1849), *Ρέντμπερν* (*Redburn*, 1849) και *Το Λευκό σακάκι* (*White-Jacket*, 1850) ήταν τα πρώτα του μυθιστορήματα. *Μόμπυ-Ντικ* (*Moby-Dick*, 1851), *Πιέρ* (*Pierre*, 1852) και *Ίσραελ Πότερ* (*Israel Potter*, 1855) ήταν τα επόμενα τρία.

Περνώντας μέσα από το ισλαμικό κοιμητήριο του Μεβλεχανέ.

Το 1856 ο Μέλβιλ πιέζονταν ασφυκτικά από τις ανάγκες της πολυμελούς του οικογένειας, την έλλειψη ενός σταθερού εισοδήματος, τα χρέη και διάφορα προβλήματα υγείας. Επιπλέον, ήταν πολύ κουρασμένος από το συνεχές γράψιμο. Το πολύμηνο ταξίδι του στη Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή, το οποίο χρηματοδότησε ο πεθερός του, επιλέχτηκε από την οικογένειά του σαν θεραπεία για την άσχημη ψυχολογική και φυσική του κατάσταση. Από τον Οκτώβριο του 1856 μέχρι τον Μάιο του 1857 επισκέφτηκε τις χώρες Αγγλία, Ιταλία, Γερμανία, Ολλανδία, Ελλάδα, Τουρκία, Αίγυπτο, τους Αγίους Τόπους και άλλα μέρη. Στην ηλικία των 37 ετών είχε ήδη χάσει τον νεανικό ενθουσιασμό και τη διάθεση για περιπέτεια. Είχε όμως γνήσιο ενδιαφέρον για τις παραπάνω χώρες που πήγαζε από τη μελέτη των αρχαίων κλασικών συγγραφέων, της Αγίας Γραφής και πολλών ιστορικών, ταξιδιωτικών και άλλων κειμένων. Πολλά απ' αυτά τα κείμενα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα μαρτυρούσαν την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος του δυτικού κόσμου για την αρχαία Ελλάδα και την τάση να την εξιδανικεύει. Με το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης του 1821 η προσοχή και η τάση εξιδανίκευσης μεταφέρθηκαν και στην Ελλάδα του 19ου αιώνα[2].

Στην Αμερική της εποχής του Μέλβιλ υπήρχε επίσης ενδιαφέρον για τη γλώσσα και τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας και η προσδοκία της αναγέννησης της νεότερης Ελλάδας μέσα από τον αγώνα απελευθέρωσής της από τους Τούρκους (Larrabee, 3, 24, 54). Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ήρθαν αρκετοί Αμερικανοί στην Ελλάδα ως εθελοντές στον αγώνα ανεξαρτησίας, ως ιεραπόστολοι, διπλωμάτες, αξιωματικοί και ναύτες, έμποροι, επιστήμονες, καλλιτέχνες, τουρίστες και διερχόμενοι προσκυνητές με τελικό προορισμό τους Αγίους Τόπους (Larrabee, σ. 56, 245, 247). Μετά το 1830, οι περισσότεροι, περιορίζονταν στην ελεύθερη Ελλάδα. Ο Μέλβιλ είναι ένας από τους ελάχιστους που πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη, ίσως ο πρώτος και ο μόνος αμερικανός συγγραφέας που την επισκέφθηκε, όταν ήταν ακόμη κάτω από τον τουρκικό ζυγό.

Από τη Νέα Υόρκη αναχώρησε για το Λίβερπουλ της Αγγλίας στις 11 Οκτωβρίου του 1856 και από εκεί έφυγε για Κωνσταντινούπολη με το ατμόπλοιο *Egyptian* (*Αιγύπτιος*) στις 18 Νοεμβρίου[3]. Αφού σταμάτησε στο Αλγέρι, στη Μάλτα και στη Σύρο, το πλοίο αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη στις 5 Δεκεμβρίου[4]. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του ο Μέλβιλ κρατούσε σημειώσεις για τα μέρη που επισκέπτονταν – βρέθηκαν τρία σημειωματάρια που χρησιμοποίησε ως ημερολόγιο (σ. 211)[5]. Όπως επισημαίνουν οι επιμελητές της τελευταίας έκδοσης αυτού του πρόχειρου ημερολογίου, ο Μέλβιλ δεν το προόριζε για δημοσίευση (σ. 236). Το ημερολόγιο γράφτηκε κάτω από δύσκολες συνθήκες, καθώς ο συγγραφέας υπέφερε από έλλειψη ανέσεων, κούραση, αϋπνία, πονεμένα μάτια και από άλλες δυσκολίες που παρουσιάζονταν στην πορεία του χειμερινού ταξιδιού του. Οι συνθήκες αυτές δικαιολογούν εν μέρει τον συμπιεσμένο τρόπο γραψίματος, τα ορθογραφικά λάθη και τον δυσανάγνωστο γραφικό του χαρακτήρα που ταλαιπώρησε όλους τους επιμελητές των εκδόσεων του ημερολογίου (σ. 182, 213). Επιπλέον δυσκολίες στην ανάγνωση του χειρογράφου προήλθαν από διορθώσεις του Μέλβιλ μετά από την επιστροφή του στις ΗΠΑ (σ. 188). Στην παρούσα μελέτη παραθέτω, σε δική μου μετάφραση, όλα τα σχόλια που έκανε ο συγγραφέας, αρχικά καθώς πλησίαζε στον Θερμαϊκό κόλπο, κατόπιν όταν είδε από μακριά τη Θεσσαλονίκη και τέλος όταν αποβιβάστηκε και περπάτησε στο ιστορικό και εμπορικό της κέντρο. Στη μετάφραση του ημερολογίου διατηρώ τις ιδιαιτερότητες του πρωτοτύπου, δηλαδή την έλλειψη παραγράφων και περιθωρίου, την έλλειψη στίξης στο τέλος κάποιων προτάσεων, τη συχνή χρήση παύλας και του συμβόλου & αντί για τον σύνδεσμο και, καθώς και τον τηλεγραφικό τρόπο περιγραφής. Παραθέτω παρακάτω το κείμενο του ημερολογίου που άρχισε τη στιγμή της αναχώρησης του πλοίου από τη Σύρο.

2. Για λεπτομέρειες βλ. Constantine, "Poets and Travellers..." (σ. 253), Steven Runciman, "Introduction" (Tsigakou, σ. 8), και Tsigakou (σ. 28-29).

3. Το ατμόπλοιο ανήκε στην ατμοπλοϊκή εταιρεία «Levant Screw Steam» και είχε προορισμό τη Μαύρη Θάλασσα. Το όνομα του καπετάνιου ήταν Robert Taitt. Ο Μέλβιλ ταξίδευε στη 2η ή 3η θέση στα διάφορα πλοία που χρησιμοποίησε (*Journals*, σ. 183-84, 389-90, αρ. 52.21).

4. Η πρώτη επίσκεψή του στη Σύρο (την αναφέρει ως Syra) ήταν τριήμερη (2-4 Δεκ. 1856). Μετά από την Κωνσταντινούπολη (την αναφέρει ως Constantinople) και τη Σμύρνη (Smyrna) ξαναπέρασε από τη Σύρο (23-25 Δεκ.) για να συνεχίσει προς την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και τους Αγίους Τόπους. Κατά την επιστροφή του πέρασε για τρίτη φορά από τη Σύρο (7-8 Φεβρ. 1857) και από εκεί στον Πειραιά. Έκανε μια σύντομη επίσκεψη στην Αθήνα (8-10 Φεβρ.) και αναχώρησε για την Ιταλία στις 11 Φεβρουαρίου του 1857.

5. Όλοι οι αριθμοί σελίδας σ' αυτή την παράγραφο παραπέμπουν στην τρίτη έκδοση. Η πρώτη έκδοση του ημερολογίου έγινε από τον Raymond Weaver, με τίτλο *Journal up the Straits, October 11, 1856 - May 5, 1857* (New York: Colophon, 1935). Η δεύτερη, με τίτλο *Journal of a Visit to Europe and the Levant, October 11, 1856 – May 6, 1857, by Herman Melville* εκδόθηκε από τον Howard C. Horsford (Princeton: Princeton Univ. Press, 1955). Στη δεύτερη, που ήταν πιο σωστή στην ανάγνωση του χειρογράφου, στηρίχθηκε η αναθεωρημένη τρίτη έκδοση των Howard C. Horsford και Lynn Horth (1989), η οποία περιλαμβάνει όλα τα ταξιδιωτικά ημερολόγια (1849-50, 1856-57 και 1860) του Μέλβιλ κι έχει τίτλο *Journals*. Οι παραπομπές μου και το κείμενο που μεταφράζω είναι από την τρίτη έκδοση. Βάζω σε αγκύλες ορισμένες λέξεις ή συλλαβές που χρειάστηκε να προσθέσω για να βγαίνει νόημα. Είναι η πρώτη φορά που μεταφράζονται στα ελληνικά όλα τα σχόλια του Μέλβιλ για τη Θεσσαλονίκη.

II. ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1856-57

Παρασκευή, 5 Δεκεμβρίου

Στις 2 πμ. [το πλοίο] σήκωσε άγκυρα για τη Σαλονίκη[6]. Πέρασε από διάφορα νησιά. Συνάντησε την πρώτη κακοκαιρία από τότε που έφυγε από την Αγγλία. Βροχή & αέρας Το δειλινό μπήκε από ένα πολύ στενό πέρασμα στον Κόλπο της Σαλονίκης. Στην καμπίνα είχε επιβάτες έναν Έλληνα & τη σύζυγό του· με 12 ή 15 Έλληνες για επιβάτες καταστρώματος. Έπλεε αργά κατά τη διάρκεια της νύχτας, για να φτάσει στο λιμάνι την ώρα που έπρεπε το πρωί. (σ. 54)

Σάββατο, 6 Δεκεμβρίου

Τα ξημερώματα με ξύπνησε ο καπετάνιος για ν' ανέβω στο κατάστρωμα. Το έκανα. Είδα τον Όλυμπο, σκεπασμένο με χιόνι στην κορυφή, & με ιδιαίτερα μεγαλόπρεπη εμφάνιση την αυγή. Η Όσσα & το Πήλιο στο Νότο. Ο Όλυμπος 10.000 πόδια ύψος, σύμφωνα με τον χάρτη του καπετάνιου. Η Ό[σσα] & το Π[ήλιο] περίπου 4 ή 5.000. Μακριές σειρές λόφων κατά μήκος των ακτών της Σαλονίκης. Ο Άθως (μάλλον κωνικός) στην απέναντι ακτή. Στις 9 η ώρα περίπου αγκυροβολήσαμε στη Σαλονίκη. Μια περιτειχισμένη πόλη στην πλαγιά ενός λόφου. Το τείχος κτίστηκε από Γενοβέζους. Μιναρέδες & κυπαρίσσια τα πιο ευδιάκριτα αντικείμενα. Τα τουρκικά πολεμικά στο λιμάνι. Ο Όλυμπος απέναντι από την πόλη πέρα από τη θάλασσα, φαίνεται καθαρά. Πήγα με τον καπετάνιο με έγγραφα στην καραντίνα. Εντάξει & ανταλλάξαμε χειραψία. (Συνηθισμένη ιεροτελεστία υποδοχής). Πήγαμε στους Άμποτ, τους πράκτορες του πλοίου. Μας υποδέχτηκαν με ευγένεια. Ένας από τους υπαλλήλους με πήγε βόλτα στην πόλη. Μπήκα στα τζαμιά. Τάφος ενός παλιού Έλληνα αγίου σ' ένα υπόγειο. Πολλά τζαμιά ήταν πρώτα ελληνικές εκκλησίες, αλλά μετά από την τουρκική κατάκτηση απέκτησαν τον σημερινό τους χαρακτήρα. Ένα απ' αυτά κυκλικό & με τεράστια δύναμη. Η οροφή μωσαϊκό. Γυάλινο. Κομμάτια πέφτουν συνεχώς στο πάτωμα. Πήρα μαζί μου αρκετά. – Είδα τα ρωμαϊκά ερείπια μιας θριαμβικής αψίδας ένα δρόμο παρακάτω. Θαυμάσια γλυπτά στη βάση της που αναπαριστάνουν σκηνές μάχης. Ευδιάκριτος ο ρωμαϊκός αετός. Γύρω απ' την αψίδα, άθλια ξύλινα κτίρια. Ένα τουρκικό καφενείο κοντά σε μια αποβάθρα. Είδα επίσης τα ερείπια ενός επιβλητικού ελληνικού οικοδομήματος. 3 κίονες, &.λπ. χρησιμεύουν σαν πύλη & υποστήριγμα της προέκτασης της κατοικίας ενός Εβραίου. Πήγα στο παζάρι. Αρκετά μεγάλο, αλλά ρυπαρό. Όλοι οι δρόμοι στενοί, σαν δρομάκια για αγελάδες, & μυρίζουν σαν αχυρώνες. Πολύ ήσυχοι. Γυναίκες με καλυμμένα πρόσωπα. Όλες μεγάλης ηλικίας. Καμία νέα. Πολλοί Εβραίοι που περπατούν ντυμένοι με μακριές ρόμπες & μανδύες. Επίσης Έλληνες ανακατεμένοι με τους Τούρκους. Η όψη των δρόμων σαν εκείνη των χαλασμένων σπιτιών των Πέντε Σημείων. Μυρωδιά σάπιου ξύλου. Πριν από τρεις μήνες μια μεγάλη φωτιά έκαψε πολλά στρέμματα. Δεν ξανακτίστηκαν. 60 άτομα σκοτώθηκαν από έκρηξη πυρίτιδας σε μια ελληνική αποθήκη, — δεν ήξεραν ότι είχε πυρίτιδα εκεί. (σ. 54-55)

6. Την ονομάζει Salonica, αλλά όταν αναφέρεται στην ακτή της Θεσσαλονίκης γράφει "Thessalain shore."

«Οι μπέηδες με τη γούνα...». (Κατάλογος της έκθεσης "Human rights in Turkey: A photographic account", 1995).

Κυριακή, 7 Δεκεμβρίου

Σκόπευα να πάω με τον καπετάνιο Τάιτ στους προτεστάντες ιεραποστόλους αλλά έμαθα ότι απουσίαζαν στην Κασσάνδρα. Ο Ντάκγουορθ, ο άγγλος διπλωματικός αντιπρόσωπος, ήρθε νωρίς. Του μίλησα. Είπε ότι πήγε για *κυνήγι μιας ημέρας στην Κοιλάδα των Τεμπών* – Ω, Θεοί! Να μαζεύει μύρτιλλο στον Όλυμπο, &.λπ. – Βγήκα στην ακτή με τον καπετάνιο. Ξεκινήσαμε έφιπποι από του Άμποτ μ' έναν οδηγό & φρουρό για το σπίτι του Άμποτ τρία μίλια στην ενδοχώρα. Βγαίνοντας από την πύλη συναντήσαμε το πρώτο κοπάδι καμήλες. Περάσαμε ένα τεράστιο νεκροταφείο. Ταφόπετρες με τουρμπάνια. Περάσαμε με τα άλογα από γυμνούς λόφους – καθόλου πρασινάδα – εδώ & εκεί κάποια γέρικη συκομουριά. Ένας ίσκιος με βρύση, & επιγραφή από το Κοράνι. Περάσαμε από μερικά αμπέλια. Το σπίτι του Άμποτ περικυκλωμένο από ένα ψηλό παχύ πέτρινο τοίχο. Χτυπήσαμε και, μετά από αρκετή ώρα, άνοιξε η πύλη, & μας απώθησαν. Αλλά δείξαμε το γράμμα. Φρουροί με τουφέκια ήρθαν τρέχοντας. Επιτέλους ένας όμορφος, ευγενικός Έλλη-

Η Χρυσή Πύλη (του Βαρδάρη) από την οποία πέρασε ίσως ο Μέλβιλ.

νας διάβασε το γράμμα και μετά μας οδήγησε μέσα από το κτήμα. Ανατολίτικο στυλ. Πολύ όμορφο. Θερμοκήπια & σιντριβάνια & δικτυωτά πλέγματα & αναρίθμητα δέντρα. Γηραλέες συκομουριές. Μας κέρασαν γλυκίσματα & λικέρ & καφέ. Λουτρά Διάτρητος ο χοντρός τρούλος – φως αλλά όχι θερμότητα. — Επιστρέψαμε στις 3 μ.μ. & δειπνήσαμε στο πλοίο. – Είδαμε πολλά κοπάδια πρόβατα & βοσκούς στους λόφους. Συναντήσαμε πολλούς γαϊδάρους. Μεταφέρουν εκπληκτικά φορτία. Μακριά δοκάρια, εμπορεύματα &.λπ. Σκηνή στην πύλη. – Το βράδυ ο καπετάνιος είπε μια ιστορία για τον σωρό των όπλων που επηρέασε την πυξίδα. Όμορφος καιρός όλη την ημέρα, & καταπληκτικά έξαστερη νύχτα. (σ. 55-56)

Δευτέρα, 8 Δεκεμβρίου

Όμορφη μέρα. Αποβιβάστηκα & επισκέφτηκα τα τείχη. Ένας στρατιώτης που αρνήθηκε χρήματα με έδιωξε από ένα πύργο. Διέσχισα τα παζάρια. Στην αποβάθρα παρακολούθησα για μια ή δύο ώρες ένα μεγάλο πλήθος & τον θόρυβο. Μόλις μπήκε στο λιμάνι ένα αυστριακό ατμόπλοιο από την Κωνσταντινούπολη, μ' ένα μεγάλο λεφούσι από φτωχούς επιβάτες καταστρώματος, Τούρκους, Έλληνες, Εβραίους, &.λπ. Έφθασαν στην ακτή με βάρκες, φορτωμένες με παλιές σκονισμένες αποσκευές από τις οποίες έμοιαζε να βγαίνει η πανούκλα. Μεγάλη φασαρία από τους αχθοφόρους & καυγάς για τις αποσκευές. – Φαντάσου μια πελώρια συσσώρευση των κουρελιών όλων των εθνών, & όλων των χρωμάτων να πέφτει επάνω σ' ένα πυκνό όχλο, όπου όλοι τσακώνονται για τεράστια δέματα & μπόγους κουρελιών, χειρονομούν με κάθε είδος χειρονομίας & λογομαχούν σε όλες τις γλώσσες. Τσαλαβουτούν μέσα στο νερό από τις προσαραγμένες βάρκες. – Μετά το δείπνο στο πλοίο, πολλοί επιβάτες καταστρώματος ήρθαν σε μας για να πάνε στην Κωνσταντινούπολη. Τουρκάλες μεταξύ άλλων. Πήγαν κατευθείαν στο κατάστρωμα & άπλωσαν τα χαλιά τους. Μία προσεύχονταν, σκύβοντας το κεφάλι της. Δύο νέγρες, με σκεπασμένα πρόσωπα, για να κρύβουν την ομορφιά τους. Όλα τα όπλα μεταφέρθηκαν κάτω στην καμπίνα, αφού τα άδειασαν. — Μέσα στην οχλαγωγία της αποβίβασης ο Όλυμπος φαίνονταν από μακριά κρύος & χιονισμένος. Εκπληκτικό που οι Θεοί δεν ενδιαφέρονταν γι' αυτό το πράγμα. Θα μπορούσε τουλάχιστον να κινήσει τη συμπάθειά τους. – Άκουσα μια φήμη μέσω Τριέστης ότι είχε δολοφονηθεί ο Λουδοβίκος Ναπολέων. – Ξέχασα να αναφέρω τον άμβωνα του Αγίου Παύλου στην αυλή ενός τζαμιού. Όμορφα γλυπτά – όλα μια πέτρα. Σκαλιά &.λπ. Αυτό είναι το κύριο λιοντάρι της Σαλονίκης. (σ. 56)

Τρίτη, 9 Δεκεμβρίου

Έμεινα στο πλοίο, παρατηρώντας την άφιξη επιβατών καταστρώματος για Κωνσταντινούπολη. Ήταν πολλοί, με κάθε είδους ενδυμασία. Μεταξύ άλλων δύο «εφέντηδες μπέηδες» με μακριές κίτρινες ρόμπες με γούνα, που έμοιαζαν με γάτους. Είχαν μαζί τα χαρέμια τους. Όλοι στο κατάστρωμα. Σηκώσαμε άγκυρα στη 1 1/2 μμ. Όμορφη μέρα. Γαλήνη. Το πλοίο σταθερό σαν σπίτι. Σαν μαγιάτικη μέρα. Ακολούθησε μια νύχτα με φεγγάρι. Περάσαμε τον Όλυμπο που γυάλιζε στην κορυφή από τον πάγο. Όταν τον αφήσαμε αρκετά πίσω, η γραμμή του χιονιού έδειχνε σαν λουρίδα από λευκό σύννεφο στο φεγγαρόφωτο. Έμοιαζε ψεύτικος — αλλά ήταν εκεί. (σ. 56-57)

III. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ

Όπως και άλλοι επιβάτες πλοίων, ο Μέλβιλ πρόσεξε την αμφιθεατρική θέση της Θεσσαλονίκης, τα τείχη, τους μιναρέδες και τα κυπαρίσσια που ξεχώριζαν από μακριά. Παρατήρησε επίσης την τουρκική στρατιωτική παρουσία στο λιμάνι. Μη γνωρίζοντας την αρχαία ελληνική προέλευση των τειχών όμως, ο συγγραφέας λανθασμένα απέδωσε την κατασκευή τους στους Γενοβέζους[7]. Πλησιάζοντας την πόλη ο Μέλβιλ άρχισε να αντιλαμβάνεται τα προβλήματά της. Ένα

7. Για τα τείχη της Θεσσαλονίκης βλ. Μουτσόπουλο (σ. 8, 14-16, 38), Ασπιώτη (σ. 7-9, 11-15, 27, 38, 52-53, 69, 73-74) και Papagiannopoulo (σ. 21-29). Οι μιναρέδες της πόλης ήταν από τους πιο σημαντικούς την περίοδο 16ου -18ου αιώνα και τα κυπαρίσσια ήταν τα αγαπημένα δέντρα των Τούρκων (Μουτσόπουλος, σ. 27, 29).

απ' αυτά ήταν οι διάφορες επιδημίες που μεταδίδονταν από τα πλοία, γι' αυτό έπρεπε να περάσουν από καραντίνα. Τις ημέρες της δικής του επίσκεψης μάλλον δεν υπήρχε τέτοιο πρόβλημα, οπότε η στάση στο λοιμοκαθαρτήριο ήταν μόνο τυπική. Στη συνέχεια, όπως σημείωσε στις 6 Δεκεμβρίου, πήγε με τον καπετάνιο στο γραφείο των Άμποτ και με τη βοήθεια ενός υπαλλήλου τους άρχισε την επίσκεψή του στην πόλη. Παρατηρούμε ότι στην περιγραφή των μνημείων δεν ανέφερε τα ονόματά τους ούτε τα ονόματα των περιοχών της πόλης όπου τα είδε. Από κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα που περιέγραψε οι θεσσαλονικείς αναγνώστες μπορούμε να μαντέψουμε ποια μνημεία εννοεί, αλλά οι ξένοι αναγνώστες χρειάζονται τη βοήθεια επεξηγηματικών σχολίων. Ο τάφος του αγίου, π.χ., που είδε σ' ένα υπόγειο είναι προφανώς εκείνος του Αγίου Δημητρίου. Το κυκλικό τζαμί με τους χοντρούς τοίχους και το μωσαϊκό της οροφής είναι η Ροτόντα[8]. Η θριαμβική αψίδα με τις ανάγλυφες σκηνές μάχης είναι η Πύλη του Γαλερίου. Ο άμβωνας του Αγίου Παύλου με τη λεπτή διακόσμηση, τον οποίο είδε στις 6, αλλά θυμήθηκε να αναφέρει στις 8 Δεκεμβρίου, βρισκόταν κοντά στην είσοδο της Ροτόντας[9].

Στις 6 Δεκεμβρίου ο Μέλβιλ σημείωσε ότι είδε και τα ερείπια ενός ελληνικού οικοδομήματος με κίονες που υποστήριζαν ένα εβραϊκό σπίτι, αλλά δεν διευκρίνισε ότι τα ερείπια δεν ήταν στην περιοχή Καμάρας-Ροτόντας. Η παράλειψή του οδήγησε τους επιμελητές του ημερολογίου στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι κίονες αποτελούσαν μέρος του ρωμαϊκού Ιπποδρόμου (*Journals*, σ. 392, αρ. 55.14). Στην πραγματικότητα τα ερείπια αποτελούσαν μέρος μιας διώροφης αμφιπρόσωπης στοάς στην περιοχή της αρχαίας αγοράς (Παπάζογλου, σ. 5). Επάνω στους κίονες υπήρχαν ανάγλυφες ολόσωμες μορφές τις οποίες οι Εβραίοι ονόμαζαν «μαγεμένες» ("Incantadas"), οι Έλληνες «είδωλα» και οι Τούρκοι "Suret-Maleh" (Παπάζογλου, σ. 7). Είναι περίεργο που ο Μέλβιλ ανέφερε τους κίονες αλλά όχι τις μορφές. Γύρω από τη στοά των ειδώλων αναπτύχθηκε μια εβραϊκή συνοικία επί τουρκοκρατίας (Παπάζογλου, σ. 21). Το μνημείο προκαλούσε τον θαυμασμό των ξένων επισκεπτών. Το 1965 ο γάλλος αρχαιολόγος Emmanuel Miller μετέφερε τα γλυπτά στη Γαλλία, όπου τοποθετήθηκαν στο Λούβρο[10]. Δυστυχώς, δεν ήταν ο μόνος που φυγάδευσε στο εξωτερικό ελληνικούς αρχαιολογικούς θησαυρούς. Με την πρόφαση ότι τους έσωζαν από τους «αδαείς» Έλληνες και τους «βάρβαρους» Τούρκους, και αφού δωροδοκούσαν τις τουρκικές αρχές, διάφοροι ξένοι αξιωματούχοι έστησαν επικερδείς επιχειρήσεις ξεπουλώντας την πολιτιστική μας κληρονομιά στη Δύση[11].

Το αίσθημα της πολιτιστικής παρακμής που ένωσε ο Μέλβιλ παρατηρώντας την αντίθεση ανάμεσα 1) στα άθλια ξύλινα κτίρια και στην Καμάρα με τα θαυμάσια γλυπτά και 2) στο ταπεινό εβραϊκό σπίτι και στους αρχαίους κίονες έγινε πιο έντονο, όταν πέρασε

8. Ο Μέλβιλ δεν ήταν ο μόνος που μάζεψε ψηφίδες. Η Αγγλίδα Mary Adelaide Walker, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη μερικά χρόνια αργότερα, αναφέρει επίσης ότι ο φρουρός και μερικά αγοράκια πουλούσαν τις ψηφίδες που έπεφταν από την οροφή στους επισκέπτες (σ. 45).

9. Για τον άμβωνα βλ. Βακαλόπουλο (σ. 52), Κισκήρα, «Η Θεσσαλονίκη στα 1834...» (σ. 135) και Smyth (σ. 188).

10. Οι οκτώ ανάγλυφες μορφές παρίσταναν μία Μαινάδα, τον Διόνυσο, την Αριάδνη, τη Λήδα, τον Γανυμήδη, ένα Διόσκουρο, την Αύρα και τη Νίκη. Οι κίονες ήταν πέντε και όχι τρεις, όπως έγραψε ο Μέλβιλ (Παπάζογλου, σ. 5, 13).

11. Βλ. α) Constantine, *Early Greek Travellers* (σ. 8-9, 214), Tsigakou (σ. 23), Σιμόπουλο (σ. 572-77) για τους βανδαλισμούς και τις αρπαγές αρχαιοτήτων από Ευρωπαίους, β) Larrabee (σ. 92, 213) για αρπαγές από Αμερικανούς του 19^{ου} αιώνα και γ) Μουτσόπουλο (σ. 10), Παπάζογλου (σ. 10, 12, 18, 23) και Βακαλόπουλο (σ. 334) για την αρπαγή των ειδώλων από τον Miller.

«Περνώντας μέσα από τα παζάρια...»

μέσα από το μεγάλο αλλά ρυπαρό παζάρι και τους στενούς, βρώμικους δρόμους με τα φτωχικά σπίτια και την άσχημη μυρωδιά. Δεν ήταν τυχαίο που του θύμισαν τα Five Points (Πέντε Σημεία), την πιο εξαθλιωμένη φτωχογειτονιά της Νέας Υόρκης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (*Journals*, σ. 392, αρ. 55. 22-23). Οι παρατηρήσεις του συγγραφέα είναι ιστορικά ακριβείς. Όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, δεν υπήρχε σχέδιο πόλεως. Οι περισσότεροι δρόμοι της ήταν πολύ στενοί και δεν γινόταν επαρκής καθαρισμός. Ιδιαίτερα στις φτωχικές εβραϊκές συνοικίες δεν έμπαιναν οι οδοκαθαριστές με αποτέλεσμα να συσσωρεύονται σκουπίδια, απόβλητα σπιτιών και πτώματα ζώων. Η αδιαφορία των τουρκικών αρχών για τη δημόσια υγιεινή, σε συνδυασμό με την έλλειψη σωστού αερισμού στην κάτω πό-

λη, λόγω του τείχους που την περιέβαλε και των στενών δρόμων, συχνά προξενούσε επιδημίες. Δεν ήταν δηλαδή μόνο τα πλοία φορείς επιδημιών[12].

Τα τελευταία σχόλια στο ημερολόγιο (6 Δεκεμβρίου) αφορούν σε μια μεγάλη πυρκαγιά που προκλήθηκε από έκρηξη πυρίτιδας σε αποθήκη, μερικούς μήνες πριν από την άφιξη του Μέλβιλ. Επίσης, στις 22 Μαρτίου του 1857, ενώ βρισκόταν στην Ιταλία ο Μέλβιλ συνάντησε ένα τούρκο αξιωματούχο που: «επανέλαβε την ιστορία της πυρκαγιάς των Άμποτ στη Σαλονίκη. Ήταν όμοια μ' εκείνη που άκουσα από τον ίδιο τον Άμποτ» (σ. 113). Ο συγγραφέας δεν κατέγραψε όμως αυτή την ιστορία στο ημερολόγιό του[13].

Άρχισε το ημερολόγιο στις 7 Δεκεμβρίου με μια αναφορά στους προτεστάντες ιεραποστόλους της Θεσσαλονίκης, τους οποίους ήθελε να επισκεφθεί, αλλά δεν μπόρεσε, γιατί απουσίαζαν στην Κασσάνδρα. Όπως μας πληροφορεί η Κισκήρα, οι πουριτανοί-καλβινιστές ιεραπόστολοι ήταν στα Βαλκάνια πάνω από έναν αιώνα (1819-1931) με σκοπό να προσηλυτίσουν τους Εβραίους, μουσουλμάνους και χριστιανούς της Ανατολής (σ. 125). Επειδή οι προσπάθειές τους δεν καρποφόρησαν, η ιεραποστολή για τους Εβραίους ανέστειλε τις δραστηριότητές της στην οθωμανική επικράτεια το 1856 (σ. 126)[14]. Ο Μέλβιλ δεν διατύπωσε κάποια γνώμη για τους αμερικανούς ιεραποστόλους της Θεσσαλονίκης. Αυτούς που συνάντησε όμως στη Σμύρνη και στους Αγίους Τόπους (*Journals*, σ. 81, 91-94) και τους οποίους αποθανάτισε αργότερα στο ποίημά του *Κλάρελ*, τους παρουσίασε αναποτελεσματικούς, ονειροπαρμένους και μάλλον αξιολύπητους. Όσο για τον Άγγλο Duckworth που μνημονεύεται στο ημερολόγιο, οι επιμελητές δηλώνουν ότι δεν υπήρχε άτομο με τέτοιο όνομα στα βρετανικά αρχεία και συμπεραίνουν ότι ο Μέλβιλ έκανε λάθος στο όνομα (*Journals*, σ. 393, αρ. 55. 28). Τα σχόλια για το κυνήγι στα Τέμπη θεωρούν ότι ο Μέλβιλ τα ξεσήκωσε από τον αγγλικό ταξιδιωτικό οδηγό για την Ελλάδα που είχε στην κατοχή του, στον οποίο αναφέρονταν ότι πολλοί Άγγλοι ερχόταν για κυνήγι πουλιών σε επιλεγμένα μέρη της Ελλάδας (σ. 393, αρ. 55.30)[15].

Στις 7 Δεκεμβρίου ο Μέλβιλ είχε επίσης την ευκαιρία να επισκεφθεί το κτήμα του Τζέκυ Άμποτ στο Ρετζίκι. Στο ημερολόγιο σημείωσε τηλεγραφικά ορισμένα στοιχεία για το τοπίο, τις καλλιέργειες, τα ζώα που χρησιμοποιούνταν στις μεταφορές (καμήλες, γάιδαροι) και για την οθωμανική κουλτούρα (νεκροταφείο με τουρμπάνια στις ταφόπετρες ανδρών, βρύση με επιγραφή από Κοράνι). Τον εντυπωσίασαν προφανώς, γι' αυτό και σημείωσε τα μέτρα προστασίας του σπιτιού του Άμποτ (ψηλός μαντρότοιχος, ένοπλοι φρουροί, είσοδος μόνο με συστατικό γράμμα)[16]. Του άρεσε το αναστολίτικο στυλ του κτήματος και της φιλοξενίας (λικέρ, καφές, γλυκίσματα). Η σύντομη διαδρομή μέχρι το Ρετζίκι και η εμφάνιση της κατοικίας του Άμποτ ενίσχυσαν τη στερεότυπη εικόνα που είχε για την «εξωτική» και «γραφική» Ανατολή, εικόνα που αναπαράγονταν

12. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, πρόξενοι επιδημιών γινόταν συχνά τα πλοία που έφθαναν στο λιμάνι. Γι' αυτό κτίστηκε το λοιμοκαθαρτήριο το 1838. Πληροφορίες σχετικές α) με τα έλη κοντά στην πόλη και την ελονοσία που προξενούσαν και β) με τις επιδημίες που προκαλούσε η βρωμιά των σπιτιών και των δημοσίων χώρων δίνουν οι Μουτσόπουλος (σ. 17, 25, 33-34), Βακαλόπουλος (σ. 313-15) και Ενεπεκίδης (σ. 238-39).

13. Λεπτομερή στοιχεία για τη μεγάλη πυρκαγιά του 1856 από έκρηξη πυρίτιδας και για τις καταστροφές που προξένησε δίνουν δύο έγγραφα (Ιούλ. 1856) που βρίσκονται στα αρχεία της Μονής των Ιβήρων του Αγίου Όρους. Πρωτοδημοσιεύτηκαν στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο 1939* (σ. 205-07) και αναδημοσιεύτηκαν στο *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τεύχ. 6 (Οκτ. 2001), σ. 188-90. Σύμφωνα με το ιβηρίτη μοναχό που τα έγραψε, κάηκαν μεταξύ άλλων τα μαγαζιά και το σπίτι του Τζέκυ Άμποτ και η ζημιά του έφτασε τα «πέντε μιλεούννια», δηλ. πέντε εκατομμύρια γρόσια (σ. 190).

14. Αναφέρομαι στο άρθρο της Κισκήρα «Η Θεσσαλονίκη στα 1834...». Σε άλλο άρθρο της, «Η Θεσσαλονίκη στα 1847...», η Κισκήρα μάς πληροφορεί ότι το ιεραποστολικό έργο της «American Board of Commissioners for Foreign Missions» ήταν το πιο εκτεταμένο μεταξύ των προτεσταντικών ιεραποστολών της ανατολικής Μεσογείου (σ. 107) και ότι ο ιεραποστολικός σταθμός της στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε από το 1849 μέχρι το 1856. Νεαρά ζευγάρια εργάζονταν με ζήλο στην πόλη και στην ενδοχώρα. Η Κισκήρα αναφέρει επίσης ότι οι προσπάθειες προσηλυτισμού προξένησαν την αντίδραση των ραβίνων και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (σ. 120-21).

15. Εννοώ το *A Handbook for*

Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Μέλβιλ. Λεπτομέρεια χαρακτικού.

στην ταξιδιωτική λογοτεχνία της εποχής του. Η Ανατολή προβάλλονταν ως τόπος μεγάλων αντιθέσεων (χλιδής-φτώχειας, ομορφιάς-ασχήμιας, απολαύσεων-δυστυχίας), μυστηρίου, περιπέτειας και κινδύνων (Said, σ. 1, 51-52)[17]. Όσο για τον Άμποτ, παρέμεινε στη μνήμη του Μέλβιλ επί πολλά χρόνια και αξιοποιήθηκε λογοτεχνικά στο μεγάλο φιλοσοφικό του ποίημα *Κλάρελ* που περιέγραφε ένα προσκύνημα στους Αγίους Τόπους κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα. Στο ποίημα ο Μέλβιλ παρουσίαζε ένα πλούσιο μεσόκοπο και ευτραφή επιχειρηματία από τη Θεσσαλονίκη σαν σύμβολο του υλισμού και του ηδονισμού του 19^{ου} αιώνα, τους οποίους ο Μέλβιλ θεωρούσε αιτίες της παρακμής των υψηλοτέρων ηθικών, πνευματικών και αισθητικών αξιών. Η φυσική περιγραφή του επιχειρηματία και της παραδεισένιας κατοικίας του θυμίζουν έντονα τον Τζέκυ Άμποτ και το κτήμα του στο Ρετζίκι[18].

Ο Άμποτ ανήκε στην οικονομικά προνομιούχο τάξη της Θεσσαλονίκης. Σε αντίθεση με τη χλιδή της δικής του ζωής, ένας μεγάλος αριθμός των κατοίκων της πόλης ζούσε στη φτώχεια, όπως διαπίστωσε ο συγγραφέας κατά τον περίπατό του στο κέντρο. Τη φτώχεια και την ταλαιπωρία πολλών επιβατών τις είδε και στο λιμάνι, στις 8 Δεκεμβρίου. Τις γυναίκες των χαρεμιών και κάποιους μπέη-

Travellers in Greece του Sir George F. Bowen (1854), ένα βιβλίο στη σειρά ταξιδιωτικών οδηγών που είχε εκδώσει ο Murray για όλες τις χώρες που επισκέφθηκε ο Μέλβιλ, ο οποίος συχνά φαίνεται να υιοθετεί τη γλώσσα και τη στάση των συγγραφέων των οδηγών για τις χώρες επίσκεψης και τους κατοίκους τους (*Journals*, σ. 186, 247). Δυστυχώς, δεν βρήκα αντίτυπο του οδηγού για την Ελλάδα, ώστε να ελέγξω αν περιείχε σχόλια για τη Θεσσαλονίκη, που δεν αποτελούσε ακόμη μέρος της ελεύθερης Ελλάδας, και αν αυτά επηρέασαν τον Μέλβιλ.

16. Οι προφυλάξεις δικαιολογούνται από το γεγονός ότι υπήρχαν ληστρικές συμμορίες που δρούσαν «στους δρόμους του βιλαετιού της πόλης μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα» (Κισκήρα, «Η Θεσσαλονίκη στα 1847...», σ. 115).

17. Στο βιβλίο του Said *Orientalism* γίνεται διαχρονική μελέτη της Ανατολής ως δημιουργήματος της φαντασίας των Δυτικών και των (ρατσιστικών, πολιτιστικών, κ.ά.) προκαταλήψεών τους. Την επίδραση της Μέσης και Άπω Ανατολής στη σκέψη και τη γραφή του Μέλβιλ, μέσω των βιβλίων που διάβασε γι' αυτές, μελετά η Finkelstein στο βιβλίο της *Melville's Orienda*.

18. Λεπτομερή ανάλυση των σχετικών στίχων του ποιήματος *Κλάρελ* (18.000 στίχοι), σε σύγκριση με το ημερολόγιο του Μέλβιλ, κάνω στο δοκίμιό μου "Djékis Abbot of Thessaloniki and the Greek Merchant in Herman Melville's *Clarel*."

δες που επιβιβάστηκαν στο πλοίο του τους αντιμετώπισε σαν δείγματα της εξωτικής Ανατολής, αλλά το ετερόκλητο πλήθος των ανθρώπων που συνωστιζόταν στις βάρκες αποβίβασης και στην προκυμαία και τους αχθοφόρους που καυγάδιζαν για τη μοιρασιά των αποσκευών τους είδε σαν απόδειξη της πολιτισμικής παρακμής της Θεσσαλονίκης. Αυτή τη στάση μαρτυρούν οι λέξεις που χρησιμοποίησε, όπως «πανούκλα», «λεφούσι», «συσσώρευση κουρελιών», «πυκνός όχλος» και άλλες, και η αναφορά του στην πολυγλωσσία και τις ζωηρές χειρονομίες των ανθρώπων. Ιδιαίτερα η περιγραφή των επιβατών καταστρώματος σαν «όχλο» που χειρονομούσε και λογομαχούσε δυνατά προδίδει κάποια προκατάληψη κι ένα αίσθημα ταξικής και πολιτιστικής ανωτερότητας απέναντι στους ανθρώπους αυτούς. Η στάση του είναι παρόμοια μ' εκείνη άλλων δυτικών ταξιδιωτών που θεωρούσαν τους κατοίκους της ανατολικής Μεσογείου φυλετικά κατώτερους και πολιτισμικά καθυστερημένους (Said, σ. 7, 205-06, 209, 227). Μερικοί αμερικανοί ταξιδιώτες μάλιστα έφθασαν στο σημείο να παρομοιάζουν τους Έλληνες με τους αμερικανούς Ινδιάνους και το ελληνικό τοπίο με τη μακρινή Δύση της χώρας τους (Larrabee, σ. 264-65)! Ίσως λοιπόν ο συγγραφέας να είχε επηρεαστεί από τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στα ταξιδιωτικά, λογοτεχνικά και επιστημονικά κείμενα που είχε διαβάσει πριν ταξιδέψει.

Ο Μέλβιλ δεν επισήμανε την εθνικότητα των αχθοφόρων. Άλλοι ξένοι επισκέπτες της εποχής ανέφεραν ότι ήταν φτωχοί Εβραίοι και έδειξαν ενοχλημένοι από την επιθετικότητά τους[19]. Η Κισκήρα σημειώνει ότι, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, που ήταν περίοδος παρακμής, η εβραϊκή κοινότητα «αποτελούνταν κατά τα 3/4 από οικονομικά εξαθλιωμένους φορολογούμενους». Τα μέλη της διακρίνονταν σε πάμπλουτους, εξευρωπαϊσμένους Λιβορνέζους (μεγαλεμπόρους, τραπεζίτες) και στο προλεταριάτο – η οικονομική και πολιτιστική ανόρθωση των τελευταίων έγινε μετά το 1873[20].

Τα ημερολογιακά σχόλια του Μέλβιλ για τη Θεσσαλονίκη αρχίζουν και τελειώνουν με σύντομες αναφορές στα βουνά που είδε από μακριά και κυρίως τον μυθικό Όλυμπο. Στην περιγραφή του χιονοσκέπαστου Ολύμπου ο συγγραφέας επικεντρώθηκε στη μεγαλοπρέπεια και την ομορφιά του. Ο καλός καιρός και το φεγγαρόφωτο τη βραδιά της αναχώρησής του ενίσχυσαν τη ρομαντική του διάθεση. Όταν όμως παρατηρούσε την ταλαιπωρία του πλήθους στην προκυμαία, έκανε προβολή των αρνητικών του σκέψεων και των μεταφυσικών του προβληματισμών στον Όλυμπο. Ερμήνευσε λοιπόν τη φυσική απόσταση του βουνού και το κρύο του χιονιού σαν απόδειξη της θεϊκής αδιαφορίας για τους ανθρώπους και τα προβλήματά τους[21].

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Μέλβιλ αποκόμισε μια ποικιλία εμπειριών και εντυπώσεων από την πόλη της Θεσσαλονίκης και την περιοχή της. Παρά την ελλιπή του γνώση της ιστορίας της πόλης, τις πιθανές προκαταλήψεις του, τα προσωπικά του προβλήματα και την πολύ σύντομη παραμονή του, μας άφησε μια ζωντανή μαρτυρία για τη Θεσσαλονίκη του 1856 από την οποία μπορούμε σήμερα να αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες.

19 Βλ. Lear (σ. 17-18), Smyth (σ. 186) και Walker (σ.31-32). Μόνον ο άγγλος ζωγράφος Lear δικαιολόγησε τη συμπεριφορά τους αποδίδοντάς την στην ανεργία που προκάλεσε μια επιδημία χολέρας (σ. 17). Ο Lear και ο Smyth επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη πριν από τον Μέλβιλ και η Walker μερικά χρόνια μετά. Σύγκριση των εντυπώσεων και παρατηρήσεων του Μέλβιλ με εκείνες ευρωπαίων επισκεπτών της Θεσσαλονίκης, από το τέλος του 18ου αιώνα μέχρι το 1860, γίνεται στο δοκίμιό μου "Herman Melville in Thessaloniki: Following the Steps of European Travellers."

20. Κισκήρα, «Η Θεσσαλονίκη στα 1834...» (σ. 130) και «Η Θεσσαλονίκη στα 1847...» (σ. 116-18).

21. Τον σκεπτικισμό και την εμμονή του Μέλβιλ σε μεταφυσικά θέματα και τη συχνά νοσηρή νοητική του κατάσταση κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του σχολιάζουν οι επιμελητές του ημερολογίου, παρατηρούν όμως ότι ο ήλιος της Μεσογείου βελτίωσε την υγεία και την ψυχική του διάθεση (*Journals*, σ. 182, 184-87). Όσο για την επανάληψη της φήμης για τη δολοφονία του Ναπολέοντα ΙΙΙ, οι επιμελητές διευκρινίζουν ότι ο Μέλβιλ έκανε λάθος. Απόπειρα δολοφονίας έγινε εναντίον του βασιλιά της Νάπολης το φθινόπωρο του 1856 (*Journals*, σ. 393-94, αρ. 56.30).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασπιώτη, Λίλα. *Τα κάστρα της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: χ. εκδ. στ., 1985.

Βακαλόπουλος, Απόστολος. *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316 π.Χ.-1983*. Θεσσαλονίκη: χ. εκδ. στ., 1983.

Bowen, George F. *A Handbook for Travellers in Greece*. London: Murray, 1854.

Constantine, David. "Poets and Travellers and the Ideal of Greece," *Journal of European Studies*, 7 (1977): 253-65.

———. *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1984.

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης. *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1981.

Finkelstein, Dorothee. *Melville's Orienda*. New Haven: Yale Univ. Press, 1961.

Georgoudaki, Ekaterini. "Djékis Abbot of Thessaloniki and the Greek Merchant in Herman Melville's *Clarel*," *Melville Society Extracts*, 64 (Nov. 1985): 1-6.

———. "Herman Melville in Thessaloniki: Following the Steps of European Travellers," in *Melville "Among the Nations."* Eds. Sanford E. Marovitz and A.C. Christodoulou. Kent: Kent State Univ. Press, 2001, pp. 85-107.

Ιβηρίτης, Κύριλλος. «Η τρομερά έκρηξις πυρίτιδος εις την Θεσσαλονίκην κατά το 1856», στο άρθρο «Από τα παλαιά περιοδικά της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τεύχ. 6 (Οκτ. 2001): 188-90.

Κισκήρα, Κωνσταντία Π. «Η Θεσσαλονίκη στα 1834 μέσα από τα μάτια αμερικανών ιεραποστόλων», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τεύχ. 3 (Σεπτ. 2000): 125-40.

———. «Η Θεσσαλονίκη στα 1847 και η πρώτη αμερικανική διείσδυση στα Βαλκάνια», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τεύχ. 6 (Οκτ. 2001): 107-22.

Larrabee, Stephen A. *Hellas Observed: The American Experience of Greece, 1775-1865*. New York: New York Univ. Press, 1957.

Lear, Edward. *Journals of a Landscape Painter in Albania, Illyria, etc*. 2nd ed. London: Bentley, 1852.

Melville, Herman. *Clarel*. Ed. Walter Bezanson. New York: Hendricks House, 1973.

———. *Journals*. Eds. Howard C. Horsford and Lynn Horth. Vol. 15 of *The Writings of Herman Melville*. Evanston: Northwestern Univ. Press – Newberry Library, 1989.

Μουτσόπουλος, Νίκος Κ. *Θεσσαλονίκη 1900-1917*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Μόλχο, 1980.

Papagiannopoulos, Apostolos. *Monuments of Thessaloniki*. Thessaloniki: Rekos, 1983.

Παπάζογλου, Άρης. *Las Incantadas: Η ακριβής θέση του μνημείου στο συγκρότημα της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ποιμενίδης, 1997.

Said, Edward. *Orientalism*. London: Routledge, 1978.

Σιμόπουλος, Κυριάκος. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*. 4 τόμοι. Αθήνα: Εκδοτική, 1970-75.

Smyth, Warington W. *A Year with the Turks, or, Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*. London: Parker, 1854.

Tsigakou, Fani-Maria. *The Rediscovery of Greece: Travellers and Painters of the Romantic Era*. London: Thames, 1981.

Walker, Mary Adelaide. *Through Macedonia to the Albanian Lakes*. London: Chapman, 1864.

Γιαννης Καρατζογλου

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΑ ΠΡΩΤΑ 25 ΧΡΟΝΙΑ (1864-1890)[1]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ: Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ, ΟΙ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΤΗΣ, Η ΠΕΡΙΟΧΗ

1.1. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το Τανζιμάτ

Στην «μακρά διάρκεια» της πορείας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τη σύγκλιση με τις δυτικές κοινωνίες και τις οικονομίες της αγοράς τον 19ο αιώνα, δύο γεγονότα χαρακτηρίζονται ως θεμέλιοι λίθοι της προσπάθειας αυτής. Η προκήρυξη του διατάγματος «Χαττ-ι Σερίφ» στις 3 Νοεμβρίου 1839 και του «Χαττ-ι Χουμαγιούν» στις 18 Φεβρουαρίου 1856, στην δεύτερη περίπτωση με τη συμβολική παρουσία του βαρόνου Αλφρέδου Ντε Ρότσιλντ[2].

Είναι γνωστό ότι το αυτοκρατορικό Διάταγμα του Γκιουλχανέ (Χαττ-ι Σερίφ) που εκδόθηκε από τον Αβδούλ Μετζίτ σκόπευε «να αλλάξει και να ανανεώσει τελείως τα παλιά ήθη» σχετικά με την ασφάλεια, την τιμή και την περιουσία όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας, ασχέτως της θρησκείας τους, και την ισότητα όλων των υπηκόων ενώπιον του νόμου. Φορολογικές μεταρρυθμίσεις, αλλαγές στη στρατιωτική θητεία κ.λπ. συμπλήρωναν το Διάταγμα αυτό, που στόχευε στο να βελτιώσει τις κοινωνικές συνθήκες εντός της αυτοκρατορίας και συνέβαλλε «σε ένα νέο όραμα της οθωμανικής κοινωνίας, που πληροφορούνταν περί των δυτικών ιδεών του πολιτισμού»[3]. Το Διάταγμα καθιερώθηκε να ονομάζεται ως Διάταγμα του *Τανζιμάτ* και η εποχή μετά την προκήρυξή του ως «εποχή *Τανζιμάτ*».

Δεκάξι χρόνια μετά το Διάταγμα του *Τανζιμάτ* υπήρχε η γενική αντίληψη ότι η αποτελμάτωση των πολιτικών θεμάτων της αυτο-

1. Είμαι απέραντα υποχρεωμένος στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τραπεζικής και Οικονομικής Ιστορίας της Οθωμανικής Τράπεζας και ειδικότερα στην διευθύντριά του κα Lorans Tanatar Baruh καθώς και τη βοηθό της κα Aylin Besiryan, για την ακούραστη βοήθεια που μου προσέφεραν, ώστε να έρθει σε πέρας αυτή η μελέτη και να μοιραστώ «τη γοητεία των οθωμανικών πηγών, είτε αρχειακών είτε λόγιων», όπως τις χαρακτηρίζει η Suraiya Faroqui. Η μετάφραση της μελέτης στα ελληνικά έγινε τον Ιανουάριο 2002 από τον συγγραφέα της.

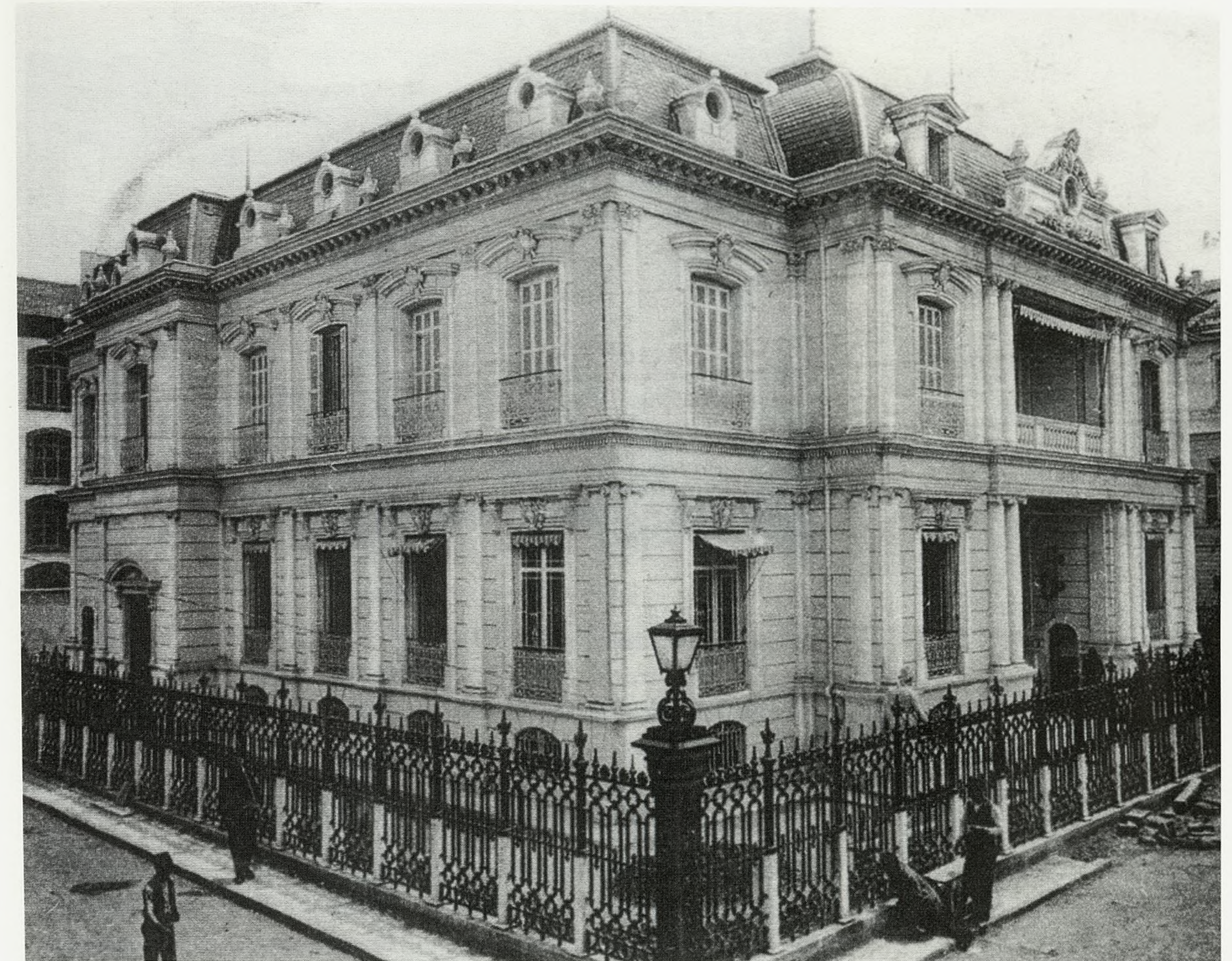
2. Όπως αναφέρει ο Aron Rodrigue στη μελέτη του «The beginning of Westernization and Community Reform among Istanbul's Jewry, 1854-65», στην συγκεντρωτική έκδοση που επιμελήθηκε ο Avigdor Levy, «The Jews of the Ottoman Empire», Darwin Press-Institute of Turkish Studies, 1994.

3. Gocec Fatma Muge, *Rise of the bourgeoisie. Demise of Empire, Ottoman Westernisation and Social change*, Oxford University Press, 1996.

Το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη πριν από την ανατίναξή του, το 1903.

κρατορίας χρειάζονταν μια νέα ώθηση. Σ' έναν γρήγορα μεταβαλλόμενο κόσμο, το Διάταγμα «Χαττ-ι Χουμαγιούν» υπήρξε το «όχημα» για την επιτάχυνση της δυναμικής του *Τανζιμάτ*. Χρησιμοποιώντας μια ριζοσπαστική γλώσσα, μιλούσε για την «κοινότητα των πεπολιτισμένων εθνών», για «πρόοδον» και για «τα φώτα του πολιτισμού», δίδοντας μεγάλη έμφαση στην ισότητα όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Το Διάταγμα ενθάρρυνε την συμμετοχή τους, χωρίς διακρίσεις, στο σώμα των κυβερνητικών αξιωματούχων, την πρόσβασή τους στις στρατιωτικές σχολές, την νομιμοποίηση των μη μουσουλμανικών εθνοτήτων («μιλλιέτ») μαζί με τον μετασχηματισμό τους, την κωδικοποίηση ενός ποινικού νόμου και ενός εμπορικού νόμου, την εγκατάλειψη του «ιλτιζάμ» ως μέσου συλλογής

Το νέο κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας (1904).

της φορολογίας κ.λπ. Δύο πολύ σημαντικές πρόνοιές του, ωστόσο, ήταν η δυνατότητα που έδινε σε αλλοδαπούς να μπορούν να κατέχουν ακίνητη περιουσία και να μπορούν να επενδύουν στην αυτοκρατορία, καθώς και η δυνατότητα ίδρυσης τραπεζών.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι τέσσερις μήνες μετά την προκήρυξη του «Χαττ-ι Χουμαγιούν», η Οθωμανική Τράπεζα άνοιγε τις πύλες της στην Κωνσταντινούπολη.

1.2. Η ίδρυση της Οθωμανικής Τράπεζας και τα πρώτα υποκαταστήματα

Η λεπτομερής ιστορία της ίδρυσης της πρώτης τράπεζας[4] στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δημοσιεύτηκε σχετικά πρόσφατα, τον

4. Ο Resat Kasaba στο βιβλίο του *The Ottoman Empire and the World Economy, The 19th Century*, State University of N.Y., χρησιμοποιώντας αγγλικές πηγές αναφέρει την δραστηριότητα μιας «Εμπορικής Τράπεζας Σμύρνης» μεταξύ 1843 και 1847. Επίσης μας πληροφορεί ότι «Ακόμα, το 1843 μερικοί από τους επιφανείς άγγλους εμπόρους της Σμύρνης ξεκίνησαν το 1843 μια τράπεζα, την "Τράπεζα Σμύρνης", υπό την προστασία της σουηδικής πρεσβείας».

THE WRECK OF THE OTTOMAN BANK.

Τα ερείπια που απέμειναν από το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, μετά την ανατίναξή του (1903). Από το βιβλίο του F. Moore "The Balkan Trail", London 1906 (http://www.Knigi.topcities. com).

Οκτώβριο του 1999, στο βιβλίο του Edhem Eldem «A history of the Ottoman Bank». Άλλες πλευρές που σχετίζονται με τη γέννηση της Τράπεζας παρουσιάζονται στο βιβλίο του Andre Authemen «La Banque Imperiale Ottomane», έκδοση της «Comite pour l' histoire economique et financiere de France». Πάντως, το πρώτο βιβλίο που αφορούσε την Οθωμανική Τράπεζα εκδόθηκε το 1909, με συγγραφέα τον Adrien Bigliotti και τίτλο «La Banque Imperiale Ottomane».

Μετά την «ομαλοποίηση» που επήλθε στο πολιτικό περιβάλλον της αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα του Πρωτοκόλλου της Βιέννης και της προκήρυξης του μεταρρυθμιστικού Διατάγματος «Χάττι-ι Χουμαγιούν», τον Φεβρουάριο του 1856, οι προσπάθειες των δυτικών και των αυτοχθόνων επενδυτών που αναζητούσαν να ιδρύσουν μια τράπεζα στην Κωνσταντινούπολη κατέληξαν επιτυχώς. Και πράγματι, το πρώτο τραπεζικό ίδρυμα της αυτοκρατορίας, η Οθωμανική Τράπεζα, βασισμένη σε αγγλικά κεφάλαια, άνοιγε τις πύλες της το πρωί της 13ης Ιουνίου του 1856 στην περιοχή του Γαλατά.

Μέσα στον επόμενο μήνα, άνοιγε το πρώτο εκτός πρωτεύουσας υποκατάστημα στη Σμύρνη, το οποίο ακολούθησε τέσσερις μήνες αργότερα ένα υποκατάστημα στη Βηρυτό κι ένα άλλο στο Γαλάτσι στα τέλη του 1856. Το πέμπτο και τελευταίο υποκατάστημα της «παλιάς» Οθωμανικής Τράπεζας ήταν εκείνο στο Βουκουρέστι, που εγκαινιάστηκε το 1861.

Η πίεση του γαλλικού κεφαλαίου προς την κυβέρνηση για «ίση μεταχείριση» με το βρετανικό κεφάλαιο, οι προθέσεις της κυβέρνησης για την ίδρυση μιας τράπεζας που θα είχε και το εκδοτικό προνόμιο κατέληξαν σε συζητήσεις για την δημιουργία ενός νέου τραπεζικού ιδρύματος. Η συμφωνία ιδρύσεώς του έγινε τον Σεπτέμβριο του 1862 και υπεγράφη τον Νοέμβριο. Η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, «Imperial Ottoman Bank» στα αγγλικά ή «Banque Imperiale Ottomane» (B.I.O.) στα γαλλικά, ιδρύθηκε με το σχετικό αυτοκρατορικό Διάταγμα της 4ης Φεβρουαρίου 1863. Τον Μάρτιο 1863, οι μέτοχοι της Οθωμανικής Τράπεζας απεφάσισαν την «διάλυση» της «παλιάς» Τράπεζας, η δε σχετική διαδικασία ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1865. Εννοείται ότι σε αντάλλαγμα έλαβαν μετοχές της Αυτοκρατορικής. Το πρώτο υποκατάστημα της «νέας» Τράπεζας, που θα ανοίξει μετά την ίδρυσή της, θα είναι το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, στο οποίο είναι αφιερωμένη αυτή η μελέτη.

1.3. Θεσσαλονίκη, μια Οθωμανική πόλη μεταξύ των ετών 1850-1890

Η Θεσσαλονίκη των πρώτων 50 ετών του 19ου αιώνα είναι μια πόλη με μακρά ιστορία και ένα αβέβαιο παρόν, που διέρχεται εποχή οικονομικής και κοινωνικής αποτελμάτωσης.

Η πόλη ασφυκτιά ανάμεσα στα τείχη της που την περικλείουν ακόμα κι απ' την πλευρά της θάλασσας. Η πλειονότητα του πληθυσμού υποφέρει από τη φτώχεια αλλά κι από διάφορες ασθένειες, υπάρχει παντελής έλλειψη μιας αποτελεσματικής διοίκησης και πλήρης απουσία των «δώρων» της Βιομηχανικής Επανάστασης, τα οποία εμφανίζονται στη δυτική Ευρώπη.

Η οικονομία της πόλης, μετά τη σφαγή και διάλυση των Γιανιτσάρων το 1826 καθώς και το κλείσιμο των μικρών βιοτεχνιών που ζούσαν από την προμήθεια υφασμάτων και ενδυμάτων προς αυτούς, επέστρεψε στο μικρεμπόριο των αγροτικών προϊόντων που παράγονται στις γειτονικές πεδιάδες. Ακόμα, υπάρχει η δραστηριότητα κάποιων εξαγωγών σιτηρών, όποτε κάτι τέτοιο επιτρέπεται απ' τις αρχές, για τον φόβο του λιμού.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις ιστορικών που δημοσιεύτηκαν σε διάφορες περιπτώσεις, ο πληθυσμός της πόλης το 1840 ήταν συνολικά 50.000 ψυχές (25.000 Εβραίοι, 20.000 μουσουλμάνοι, 13.000 χριστιανοί, οι περισσότεροι Έλληνες, και 1.000 «λοιποί», οι περισσότεροι «Φράγκοι»). Είκοσι χρόνια αργότερα, ο πληθυσμός πλησίασε τα 70.000 άτομα, με τους Εβραίους να γίνονται 30.000, τους μουσουλμάνους να παραμένουν 20.000, τους χριστιανούς να γίνονται 16.000 και τους «λοιπούς» 2.000. Το 1870, οι εκτιμήσεις μιλούν για πληθυσμό 90.000 κατοίκων, με 50.000 Εβραίους, 22.000 μουσουλμάνους και 18.000 Έλληνες[5].

Πρέπει να περιμένουμε ως το 1882 για να μάθουμε από την πρώτη επίσημη απογραφή του έτους αυτού ότι ο πληθυσμός του «καζά», του νομού Θεσσαλονίκης, ανέρχεται σε 103.044 άτομα, από τα οποία 34.523 είναι Εβραίοι, 29.489 μουσουλμάνοι, 34.985 Έλληνες και 4.047 «λοιποί».

5. Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά τη Τουρκοκρατία, 1430-1912*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Τα χρόνια ανάμεσα στο 1840 μέχρι το 1890 είδαν έναν αργό αλλά οριστικό μετασχηματισμό της πόλης σε πολλά επίπεδα, προετοιμάζοντας την ανάπτυξη που θα ακολουθήσει στις αρχές του 20^{ού} αιώνα.

Η βιομηχανία του 1850 αποτελούνταν από έναν ασήμαντο αριθμό μικρών μεταξουργείων. Αναφέρεται ότι αυτά τα μεταξουργικά εργαστήρια στα μέσα της δεκαετίας του 1840 απασχολούσαν «λίγο λιγότερο από 2.000 εργάτες», οι περισσότεροι «φτωχά παιδιά και τα περισσότερα κορίτσια»[6].

Η πρώτη σημαντική βιομηχανική μονάδα δημιουργήθηκε το 1857 από τον Άγγλο Darbley για λογαριασμό του Αλλατίνη, ενός Εβραίου από την Ιταλία, με την τεχνική βοήθεια των *Grand Moulins de France*. Χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να ιδρυθεί η δεύτερη βιομηχανία της πόλης και αυτή ήταν το κλωστήριο του Scialom (Salom) Saias, του οποίου τα εγκαίνια γίνανε στις 5 Αυγούστου του 1879. Από τότε και μετά μια σειρά από επενδύσεις έλαβαν χώρα στο βιομηχανικό τομέα κυρίως στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας αλλά και σε εργοστάσια μπύρας, καπνού τροφίμων κ.λπ.

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν την πρωτοβουλία στις περισσότερες επενδύσεις του βιομηχανικού τομέα ξεκινώντας από τις πολυδιάστατες εμπορικές τους δραστηριότητες. Οι πλούσιες οικογένειες των Αλλατίνη, Μισραχί, Μοδιάνο, Φερνάντες, Σαϊά, Λομπάρντο, Σίδη, Τόρες, Ερρέρα, Μπενρουμπή, Μπενβενίστε κ.λπ. κατέστησαν περιφανείς σε ό,τι αφορά την οικονομική δύναμη που συγκέντρωσαν στα τελευταία 25 χρόνια του 19^{ου} αιώνα.

Στο μεταξύ η πόλη επεκτεινόταν. Ο Σαμπρί Πασά ένας πολύ αποτελεσματικός «Τανζιματσιλάρ» (άνθρωπος της «εποχής του *Τανζιμάτ*») είναι στα χρόνια αυτά βαλής της πόλης. Αυτός είναι που ξεκίνησε μεταξύ άλλων την καθαίρεση του τείχους της θάλασσας και την κατασκευή της παραλίας της με την δημιουργία μιας νέας κεντρικής περιοχής στη Θεσσαλονίκη, την επέκταση του λιμανιού κ.λπ. Η καθαίρεση των τειχών ξεκίνησε το 1870 και ως πρώτοι αγοραστές γης στα παραθαλάσσια οικόπεδα που σχηματίστηκαν αναφέρονται οι διευθυντές της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας και των Αυτοκρατορικών Ταχυδρομείων. Αναφέρεται, επίσης, ότι πήραν ειδική άδεια από τα κεντρικά γραφεία τους στην πρωτεύουσα για να φτιάξουν τα γραφεία τους ή ιδιωτικές κατοικίες στην παραλία. Το έργο τελείωσε το 1880 με την ολοκλήρωση της παραλίας[7].

Η επανάσταση στις μεταφορές με την άφιξη του σιδηροδρόμου έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της περιοχής όχι μόνον με τη δημιουργία της γραμμής Θεσσαλονίκης – Μητρόβιτσας (που εγκαινιάστηκε το Δεκέμβριο του 1874) αλλά κυρίως με την επέκταση των γραμμών προς το Βελιγράδι το 1888 και την συνεπακόλουθη σύνδεση της πόλης με τον δυτικό κόσμο. Πράγματι, το πρώτο τρένο που μετέφερε πολλούς «Φράγκους» αφίχθη από το Παρίσι στις 19 Μαΐου 1888 ενώ την ίδια χρονιά το «ομνιμπούς» συνέδεε το κέντρο της πόλης με άλλες περιοχές.

6. Quataert Donald, *Ottoman Manufacturing in the age of Industrial Revolution*, Cambridge Middle East Library, 1993.

7. Dr. Yerolympos Alexandra, «Changing uses of city walls in late Ottoman Balkans – Urban expansion projects and the case of Thessaloniki» στο περιοδικό *Μνημείο και Περιβάλλον* 2, 1994.

Όταν μετά το «Χαττ-ι Χουμαγιούν» απελευθερώθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα, οι δύο μη μουσουλμανικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης ξεκίνησαν έναν ανταγωνισμό για καλύτερη εκπαίδευση. Οι Εβραίοι έφεραν από το Παρίσι το 1864 τα εκπαιδευτικά συστήματα της «Αλλιάνς Φρανσαίζ», τα ελληνικά σχολεία αυξήθηκαν σε αριθμό και σε σπουδαστές, ακόμα και ένα βουλγαρικό γυμνάσιο ιδρύθηκε το 1880. Μια πολύ γνωστή κοινωνική λέσχη, η *Λέσχη Θεσσαλονίκης* δημιουργείται το 1873 («Le circle de Salonique») με ιδρυτικά μέλη τους: Ούγκο Αλλατίνη, Ζοζέφ Μισραχί, Σαμουήλ Μοδιάνο, τον έλληνα έμπορο Περικλή Χατζηλαζάρου, τον βρετανό πρόξενο Τζων Μπλουντ και τον τραπεζίτη Τζων Σασώ.

Πολιτικά γεγονότα, όπως η σερβική και βουλγαρική εξέγερση το 1876, η «σφαγή των προξένων» την ίδια χρονιά στην πόλη, τοπικές εξεγέρσεις ή πόλεμοι με διεθνή εμπλοκή (όπως ο πόλεμος με τη Ρωσία το 1878) επ' ουδενί λόγω δεν σταμάτησαν την ανάπτυξη της πόλης. Σημαντικές πυρκαγιές ξεσπούν το 1877 και το 1890, αλλά την ίδια χρονιά η πόλη απολαμβάνει την άφιξη του συστήματος διανομής γκαζιού που θα επιτρέψει να φωτιστούν οι κεντρικοί της δρόμοι.

Διάφοροι συγγραφείς-μελετητές της εξέλιξης της βιομηχανίας κατά την οθωμανική περίοδο επιμένουν σε μία «διαδικασία βιομηχανοποίησης που ξεκίνησε στις αρχές του 1870 και συνέχισε διακυμάνσεις μέχρι το Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο» για το σύνολο της αυτοκρατορίας. Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της ιδιαίτερα, «κατέστη σημαντική ως παραγωγός κλωστοϋφαντουργικών για την εγχώρια οθωμανική αγορά. Και συνεχίζοντας στα τέλη του 1880, με την εμφάνιση των τοπικών κλωστηρίων, η περιοχή αύξησε σημαντικά την παραγωγή υφασμάτων» (Quataert)[8]. Ο ίδιος συγγραφέας γράφει στο βιβλίο του «Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – Β΄ τόμος» ότι «η Θεσσαλονίκη είχε την εμπειρία ενός σημαντικού ξεσπάσματος μιας δραστηριότητας ανέγερσης εργοστασίων στις αρχές του 1880. Επιχειρηματίες ίδρυσαν μια ολόκληρη σειρά από νέες επιχειρήσεις: ένα διυλιστήριο, έξι εργοστάσια σαπουνιού, ένα εργοστάσιο για τούβλα και πλακάκια, για τσιγάρα και επίσης άλλα δέκα διάφορα εργοστάσια».

Αν λάβουμε υπόψη μας τον όγκο εμπορίου στα κυριότερα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τα τελευταία 30 χρόνια του 19^{ου} αιώνα ως παράγοντα ανάπτυξης, βρίσκουμε ότι μεταξύ των ετών 1873-1877 και 1890 ο όγκος εμπορίου μειώθηκε στη Σμύρνη κατά 19,4% και στην Κωνσταντινούπολη κατά 32%, ενώ στη Θεσσαλονίκη αυξήθηκε κατά 25,8%[9].

Τέλος, η άφιξη δύο ιταλών αρχιτεκτόνων, του Βιταλιάνο Ποζέλι το 1888 και του Πιέτρο Αριγκόνι το 1890, έδωσε την ευκαιρία στην Υψηλή Πύλη να αναθέσει σε αυτούς την κατασκευή στη Θεσσαλονίκη μερικών από τα ωραιότερα κτίρια της αυτοκρατορίας που

Οθωμανοί στρατιώτες, μετά την ανατίναξη του κτιρίου της Οθωμανικής Τράπεζας (F. Moore, ό.π.).

8. Quataert Donald, «Ottoman manufacturing in the 19th Century» στην έκδοση «Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey», SUNY series in the Social and Economic History, 1994, editor Quataert Donald.

9. Issawi Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago University Press, 1980.

ακόμα και σήμερα μετά από 100 χρόνια και πάνω είναι όχι μόνον όμορφα αλλά και λειτουργικά.

Εν τω μεταξύ στη Θεσσαλονίκη το 1881 στην «τουρκική συνοικία» θα γεννηθεί ο Κεμάλ Ατατούρκ.

1.4. Η πιστωτική λειτουργία στη Θεσσαλονίκη πριν απ' την εγκατάσταση της Οθωμανικής Τράπεζας

Πριν απ' την ίδρυση του υποκαταστήματος της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, η χρηματοπιστωτική λειτουργία -όση υπήρχε- ήταν συγκεντρωμένη σε μικρά, συνήθως μονοπρόσωπα, καταστήματα που δάνειζαν χρήμα, διενεργούσαν εμβάσματα ή προεξοφλούσαν υποσχετικές γραμμάτια-συναλλαγματικές, τα γνωστά ως «σαράφικα».

Όπως αναφέρει ο ιστορικός Χεκίμογλου[10], ο πρώτος «τραπεζικός οίκος» που εμφανίζεται στη χρηματαγορά της Θεσσαλονίκης είναι εκείνος του Αβραάμ Σαμπετάι, του οποίου ο εμπορικός οίκος αναφέρεται ως μεταξύ των πιο δραστήριων το 1851. Ήταν βέβαια Εβραίος, που ξεκίνησε το «επιχειρείν» το 1850 με αρχικό κεφάλαιο 800.000 γαλ. φρ. και σύντομα ο κύκλος εργασιών του έφτασε τα 2.000.000 γαλ. φρ. Διατηρούσε «υποκαταστήματα» στα Γιάννενα και τη Λάρισα και είχε εμπορικές δοσοληψίες με τη Σμύρνη, Βιέννη, Τεργέστη, Γένοβα, Μασσαλία, Παρίσι και Λονδίνο.

Ως ένας άλλος «τραπεζικός οίκος» της εποχής (1850) αναφέρεται ο οίκος Τιάνο, αποτελώντας κι αυτός παρακλάδι του εμπορικού οίκου Τιάνο. Ήταν λίγο μικρότερος του Σαμπετάι, μια και ξεκίνησε με κεφάλαιο 150.000 γαλ. φρ., ενώ ο κύκλος εργασιών του έφθασε το 1.500.000 γαλ. φρ. Αναφέρεται ακόμα ότι ο οίκος Τιάνο βασιζόταν στην υποστήριξη εμπορικών οίκων της Βιέννης αλλά και της αυστριακής κυβέρνησης. Θα βρούμε αργότερα τον οίκο Τιάνο στους φακέλους του νομικού τμήματος της Οθωμανικής Τράπεζας, στο τμήμα «Υπόθεση Τιάνο». Γύρω στο 1850 πάντοτε, αναφέρεται και τρίτος οίκος, του επίσης Εβραίου Μπενβενίστε.

Γενικά, η οικονομική εξέλιξη της πόλης μετά το «Χαττ-ι Χουμαγιούν» συνέβαλε στην ίδρυση πολλών μικρών τραπεζικών οίκων (σαράφικων) μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Όλοι όσοι αναφέρονται ως *σαράφηδες* στη Θεσσαλονίκη είναι εβραϊκής καταγωγής και η μεγαλύτερη πλειοψηφία τους έκλεισε κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Αυτό ήταν το «ανταγωνιστικό περιβάλλον» όταν η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα αποφάσιζε να ανοίξει το υποκατάστημά της στη Θεσσαλονίκη.

1.5. Η ίδρυση του υποκαταστήματος της Β.Ι.Ο. στη Θεσσαλονίκη

Το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας άρχισε τις εργασίες του την 1η Μαΐου 1864. Η Τράπεζα εγκαταστάθηκε στο σπίτι του John Abbot, μεταξύ των οδών Bank Osmani από τα δυτικά, Kala νότια και Fransiz Hamam ανατολικά,

10. Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936: Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, Θεσσαλονίκη, 1987.

στην καρδιά του εμπορικού κέντρου της πόλης, στην περιοχή Malta-Cedid. Προς βορρά του οικοπέδου θα χτιστεί αργότερα το ξενοδοχείο *Colombo*, απέναντι της Τράπεζας και δεξιά ήταν η είσοδος της στοάς Lombardo και απέναντι αλλά δυτικότερα το μεγάλο Bosnak Han με 34 δωμάτια, καταστήματα κ.λπ. (Δημητριάδης).

Μετά την Τράπεζα από την ανατολική πλευρά, μετά την οδό Fransiz Hamam, θα χτιστούν το Γαλλικό Νοσοκομείο και η Καθολική Εκκλησία[11]. (Σήμερα η εικόνα δεν έχει αλλάξει κατά πολύ: το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας, το ξαναχτισμένο κτίριο μετά τα γεγονότα του 1903, βρίσκεται πάντα εκεί, μόνο που φιλοξενεί το Κρατικό Ωδείο. Η οδός Bank Osmani λέγεται Λέοντος Σοφού, η Kala είναι η οδός Φράγκων και η Fransiz Hamam οδός Τύπου. Το Γαλλικό Νοσοκομείο πέρασε στο Ε.Σ.Υ., η εκκλησία είναι πάντα η Καθολική Εκκλησία της Παρθένου Μαρίας (Ναός της Αμώμου Συλλήψεως της Θεοτόκου), μόνο η στοά Lombardo και το Bosnak Han δεν υπάρχουν, μια που κάηκαν στην πυρκαγιά του 1917).

Ο γάλλος ιστορικός A. Autheman στο βιβλίο του για την Οθωμανική Τράπεζα του 1996 εσφαλμένα αναφέρει (σελ. 274-275) ως χρόνο ίδρυσης του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης το 1862 στον «Χρονολογικό Πίνακα των Υποκαταστημάτων της Οθωμανικής Τράπεζας». Το ίδιο λάθος χρονολόγησης κάνουν και έλληνες ιστορικοί, αναγράφοντας το έτος 1863 ως χρονολογία ίδρυσης του υποκαταστήματος. Η Μερόπη Αναστασιάδου στο βιβλίο της «Salonique, 1830-1912, Une ville ottomane a l' age des reformes» γράφει: «Οι πρώτες τράπεζες άνοιξαν στη Μακεδονία πολύ αργά. Εκτός από ένα υποκατάστημα (πρακτορείο) της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας που άνοιξε το 1863, θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1880, για να παρακολουθήσουμε την έναρξη εργασιών άλλων σημαντικών τραπεζικών οργανισμών. Μεταξύ αυτών, οι πιο δυναμικοί οίκοι ήταν η Τράπεζα Θεσσαλονίκης και το υποκατάστημα Θεσσαλονίκης της Αγροτικής Τράπεζας» (Ziraat Bankasi-σελ. 185).

Ο Κωστής Μοσκώφ στο βιβλίο του «Θεσσαλονίκη, Τομή της μεταπρατικής πόλης» μνημονεύει το ίδιο έτος (1863) ως τη χρονολογία ίδρυσης του υποκαταστήματος.

Ο εβραίος ιστορικός Ζοζέφ Νεχαμά από τη Θεσσαλονίκη είναι ο μόνος που στο έργο του «Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης» σωστά αναφέρει τη χρονολογία 1864 ως το έτος ίδρυσης του υποκαταστήματος στην πόλη, «που έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου, χάρις στην ευφυΐα του προσωπικού του, που αποτελούνταν από Εβραίους και Έλληνες», όπως γράφει.

Ακόμα και ο επίσημος δικτυακός τόπος της Τράπεζας *www.osmanli.com.tr* εσφαλμένα αναφέρει ότι «...από το 1866 άνοιξαν υποκαταστήματα στη Θεσσαλονίκη, την Λάρνακα όπως και άλλα στην περιοχή του Αιγαίου».

Το κλασικής αρχιτεκτονικής κτίριο στο οποίο η Τράπεζα εγκα-

Εβραίοι έμποροι συζητούν μπροστά στο ξενοδοχείο «Όλυμπος» (F. Moore, ό.π.).

11. Η Καθολική Εκκλησία θεμελιώνεται τον ίδιο χρόνο της εγκατάστασης της Τράπεζας στο σπίτι του Abbot, το 1864 και ανακατασκευάζεται, για να καταλήξει στη σημερινή της μορφή το 1897. Βλ. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, 1989, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας, 1839-1912*.

Πλατεία Ελευθερίας, 1903 (F. Moore, ό.π.).

ταστάθηκε το 1864, κατασκευάστηκε αρχικά από τον John Abbot, μέλος μιας πλούσιας εξελληνισμένης αγγλικής οικογένειας της Θεσσαλονίκης, για να αποτελέσει την κατοικία του. Σύμφωνα με τον Κώστα Τομανά[12] «αυτός πούλησε το σπίτι του το 1873 στην Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα».

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα πωλητήριο ή ενοικιαστήριο συμβόλαιο μεταξύ της Τράπεζας και του Abbot.

Η Μερόπη Αναστασιάδου επιβεβαιώνει ότι η «κατοικία του John Abbot, γνωστού επίσης και ως «Τζέκι» Abbot, ενός πολύ γνωστού εκατομμυριούχου του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και μεταξύ των άλλων εμπόρου βδελλών στη Θεσσαλονίκη, κατέστη η έδρα της Β.Ι.Ο.»[13].

Ο Γιάννης Μέγας στο βιβλίο του για τις τρομοκρατικές επιθέσεις εναντίον διαφόρων στόχων στη Θεσσαλονίκη του 1903 που έπληξαν μεταξύ άλλων και το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας εκφράζει τη γνώμη ότι το μέγαρο αρχικά ανεγέρθηκε «γύρω στο 1840 από τον πλούσιο ελληνόαγγλο Τζέκι Abbot, ο οποίος φιλοξένησε εκεί το 1858 τον σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ με τον γιο του Αμπντούλ Χαμίτ κατά τη σουλτανική επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη το χρόνο αυτό. Το 1863 το σπίτι πουλήθηκε στην Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, μια γαλλική εταιρεία που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το ίδιο έτος»[14].

Όπως γνωρίζουμε, το κτίριο ανατινάχθηκε από τις βόμβες του βουλγάρων «τρομοκρατών» του καιρού εκείνου, σαράντα χρόνια αργότερα, την 29η Απριλίου 1903, τον καιρό που διευθυντής του υποκαταστήματος ήταν ο J. Letayf. Το κτίριο ξανακτίστηκε μέσα σε 14 μόνον μήνες με αρχιτεκτονικά σχέδια του ιταλού Vitaliano Poselli και εγκαινιάστηκε την 20ή Ιουνίου 1904.

12. Τομανάς Κώστας, *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης*, Νησίδες, 1997.

13. Στην συλλογική έκδοση του 1992 *Salonique 1850-1918. La «ville des Juifs» et le reveil des Balkans*, Editions Autrement, Paris.

14. Μέγας Γιάννης, *Οι βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης*, Τροχαλία, 1994.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ

2.1. Αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας σχετικά με τη Θεσσαλονίκη

Τα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας και της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας που καλύπτουν μια μακρά περίοδο των δραστηριοτήτων της Τράπεζας βρίσκονται σήμερα κυρίως στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Οθωμανικής Τράπεζας, στην Κωνσταντινούπολη. Μικρότερα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας βρίσκονται στη Γαλλία στο Κέντρο Αρχείων Επιχειρήσεων στο Roubaix αλλά και στο Λονδίνο στην Guildhall Library.

Οι ερευνητές των αρχείων της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας είναι σήμερα πολύ τυχεροί, διότι έχουν πλέον τη δυνατότητα να αναζητήσουν στον τόμο «Inventaire Commente des archives» τις πηγές για το ερευνητικό τους αντικείμενο. Ο τόμος αυτός ετοιμάστηκε και εκδόθηκε το 1994 από τον καθηγητή Edhem Eldem ως αποτέλεσμα ενός πολυετούς προγράμματος της έκδοσης των αρχείων της Τράπεζας, το οποίο έγινε πραγματικότητα υπό την διεύθυνση του καθηγητή Jacques Thobie και εκδόθηκε από το Γαλλικό Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών και την Οθωμανική Τράπεζα.

Όπως γράφει ο εκδότης στην εισαγωγή του, διαίρεσε τα αρχεία σε 6 ομάδες:

1. Έγγραφα του λογιστηρίου
2. Έγγραφα της επιτροπής διοικήσεως
3. Έγγραφα του νομικού τμήματος
4. Έγγραφα καταθέσεως τίτλων
5. Αρχεία του τμήματος προσωπικού
6. Διάφορα έγγραφα που δεν περιλαμβάνονται στις προηγούμενες κατηγορίες

Πολλά από τα παραπάνω έγγραφα σχετίζονται με την παρουσία της Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, που ιδρύθηκε με τη δημιουργία της «νέας τράπεζας», της Β.Ι.Ο.

Οι περισσότεροι φάκελοι από τα αρχεία, που αφορούν τη Θεσσαλονίκη, βρίσκονται στο τμήμα των νομικών υποθέσεων και οι πλειονότητά τους σχετίζεται με δραστηριότητες εβραίων επιχειρηματιών της πόλης.

Ίσως ο παλαιότερος φάκελος είναι εκείνος που αφορά την υπόθεση «Ραφαήλ Τιάνο» του 1870-1871. Ο δεύτερος παλαιότερος είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση εγγυήσεως, που δόθηκε στην Τράπεζα από τον άγγλο υποπρόξενο στη Θεσσαλονίκη το 1874 Blunt για ένα δάνειο 500 τ. λ. προς τον διευθυντή της Τράπεζας Buchanan.

Υπάρχουν επίσης αναφορές για χαμένες επιταγές, χαμένους τίτλους κ.λπ. αλλά οι πιο σημαντικοί φάκελοι είναι αυτοί που χαρακτηρίζονται κάτω από τον τίτλο «διαφορές», «πιστώσεις», «εγγυήσεις» και «συμφωνητικά εγγυήσεων».

Οι περισσότεροι από τους φακέλους της τελευταίας κατηγορίας αναφέρονται είτε στην *Commercial Company of Salonica Limited* είτε στους *Αδελφούς Αλλατίνη*, για τραπεζικές εργασίες μεταξύ των ετών 1894-1900.

Υπάρχουν φυσικά φάκελοι που αναφέρονται και σε υποθέσεις άλλων εβραίων επιχειρηματιών της εποχής, όπως η «Υπόθεση Λομπάρντο», η «Υπόθεση Σολομών Τιάνο», οι χαμένες επιταγές των «*Saias & Nipote*» κ.λπ. αλλά οι φάκελοι που αφορούν τους *Αλλατίνη* είναι οι πιο σημαντικοί φάκελοι του συγκεκριμένου αρχείου που αφορούν τη Θεσσαλονίκη.

Τέλος, ένας πολύ σημαντικός φάκελος είναι αυτός με τίτλο «Υποθήκες – Θεσσαλονίκη», που καλύπτει μια περίοδο περίπου έξι ετών. Στον φάκελο αυτό ο δικηγόρος της Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη κ. Σάλεμ περιγράφει τις υποθήκες που ήταν εγγεγραμμένες εις όφελος της Τράπεζας τον Αύγουστο του 1896 κατά διαφόρων πιστωτών. Οι πιστωτές ήτανε ο Hamdi Bey και ο Adil Bey, η Aiche Hanum, σύζυγος του δικηγόρου Mustafa Arif, ο Mustafa Arif, ο Pachalian, ο G. Errera, ο N. Karasso, ο J. Breitwieser, οι Salom Saias και Nipoti και ο C. Mallet. Ο δικηγόρος περιγράφει διάφορα νομικά ελαττώματα των υποθηκών, τα κυριότερα από τα οποία είναι ότι οι πράξεις εγγραφής είχαν γίνει στο όνομα των κυρίων Loir και Tocchi (που θα συναντήσουμε αργότερα στη μελέτη) και προτείνει μέτρα θεραπείας της κατάστασης. Σε μία επόμενη επιστολή του γραμμένη το Σεπτέμβριο του 1897 ο κ. Σάλεμ επανέρχεται προς το υποκατάστημα και κάνει μία σύνοψη όλων των υποθέσεων των υποθηκών της εποχής, υπόθεση προς υπόθεση. Έτσι βλέπουμε την πρόοδο των φακέλων «Hamdi Bey», «Aiche Hanum», «Lombardo», «Breitwieser», «Clara Mallet», «Isaac Navarro» κ.λπ. Τον Οκτώβρη του 1897 έρχεται στη σκηνή ο δικηγόρος της B.I.O. J. Barozzi που γράφει τις παρατηρήσεις του στην επιστολή του δικηγόρου Σάλεμ. Οι υποθέσεις παίρνουν το δρόμο τους και τον Ιούλιο του 1899 ο διευθυντής του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης ενημερώνει τη γενική διεύθυνση για τις εξελίξεις. Τέλος, το 1902 στην τελευταία ανταλλαγή επιστολών μεταξύ κεντρικών και Θεσσαλονίκης πληροφορούμαστε ότι ορισμένες υποθέσεις έχουν τακτοποιηθεί, ενώ άλλες βρίσκονται ακόμα σε εκκρεμότητα.

2.2. Το αρχείο προσωπικού της Τράπεζας

Το αρχείο προσωπικού της Τράπεζας κατατάσσεται στην 5η ομάδα των αρχείων και αποτελείται από τους εξής υποφακέλους: α) ατομικούς φακέλους του προσωπικού, β) αλληλογραφία σχετική με το προσωπικό, γ) διάφορα έγγραφα και δ) φωτογραφικά ντοκουμέντα.

Το αρχείο προσωπικού περιλαμβάνει ατομικά φύλλα 5.398 ατόμων, που καλύπτουν την περίοδο από την έναρξη λειτουργίας της Τράπεζας μέχρι το 1933. Οι φάκελοι δεν περιέχουν μόνον στοιχεία για υπαλλήλους αλλά και για υποψηφίους.

Σύμφωνα με το «Inventaire Commente des archives» που προαναφέραμε, οι ατομικοί φάκελοι προσωπικού περιλαμβάνουν κατ' αρχήν:
- Φωτογραφία του υπαλλήλου
- Το ατομικό του φύλλο
- Αποδεικτικό στοιχείο της ατομικής του κατάστασης
- Ιατρικό πιστοποιητικό
- Δήλωση περί αποδοχής του κανονισμού της Τράπεζας
- Φύλλα πληροφοριών των υποκαταστημάτων
- Φύλλα μισθοδοτικών μεταβολών
- Αλληλογραφία τμήματος προσωπικού και υπαλλήλου
- Εξετάσεις εισδοχής του υποψηφίου
- Διάφορα έγγραφα

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση του φακέλου με αρίθμηση PL-005, που αφορά το προσωπικό του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης μεταξύ των ετών 1864-1890, σε συνδυασμό με τα ατομικά φύλλα κάθε υπαλλήλου στο χρονικό αυτό διάστημα.

2.3. Τα αρχεία για το προσωπικό Θεσσαλονίκης

Οι βασικές πληροφορίες για το προσωπικό Θεσσαλονίκης της Τράπεζας βρίσκονται στον φάκελο PL-005 των αρχείων. Ο φάκελος αυτός αποτελείται από 72 σελίδες και διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, 16 σελίδων, είναι ένα αλφαβητικό ευρετήριο των επωνύμων 30 υπαλλήλων στους οποίους αναφέρεται. Υπάρχει ευρετηρίαση για τα αρχικά A, B, D, E, F, G, K, L, M, N, P, R, S, T, Y και Z, δεδομένου ότι δεν συναντούνται αρχικά επωνύμων από τα υπόλοιπα γράμματα.

Η αλφαβητική σειρά δεν ακολουθείται και πολύ αυστηρά. Στις περισσότερες σελίδες του ευρετηρίου, βέβαια, θα βρούμε πρώτα το επώνυμο και μετά το όνομα του υπαλλήλου. Υπάρχουν όμως σελίδες όπου περιέχεται πρώτα το όνομα και μετά το επώνυμο, ή μόνο το επώνυμο, ή ακόμα το επώνυμο ακολουθούμενο από το αρχικό γράμμα του ονόματος του υπαλλήλου. Μετά το επώνυμο παρατίθεται ένας αριθμός, ο οποίος αντιστοιχεί στην σελίδα του δευτέρου μέρους, όπου παρατίθενται τα λεπτομερή στοιχεία του υπαλλήλου.

Ο συνολικός αριθμός των αναφερομένων προσώπων στο ευρετήριο είναι 32, παρά το γεγονός ότι οι φάκελοι των υπαλλήλων είναι 30. Τούτο οφείλεται σε λάθη του ατόμου που συνέταξε το ευρετήριο: ο υπάλληλος Abdel Rachman Zeky Efendi αναφέρεται και στο A ως Abdel Rachman αλλά και στο Z ως Zeky Efendi. Άλλος υπάλληλος, ο Jose Kandal Youssouf Mordohay, απαντάται στο M ως Mordohay Jose και στο Y ως Youssouf Mordohay. Δύο άλλα λάθη

«Εβραίες γυναίκες» (F. Moore, ό.π.).

Αναμνηστική φωτογραφία από την βομβιστική απόπειρα κατά της Οθωμανικής Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη, τον Αύγουστο του 1896 (E. Feigl, Myth of Terror).

του ευρετηρίου είναι η συμπερίληψη κάποιου «Djeladin, 2nd Cavass», για τον οποίο δεν μαθαίνουμε τίποτε, και η παράλειψη του Djemal Bey, υπαλλήλου του «τουρκικού γραφείου».

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από 56 σελίδες και περιλαμβάνει τους ατομικούς φακέλους κάθε υπαλλήλου ξεχωριστά. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, ο ατομικός φάκελος περιλαμβάνει δύο σελίδες. Η πρώτη σελίδα, που είναι αριθμημένη με τον κωδικό σελίδας του ευρετηρίου που αναφέραμε προηγουμένως, δίνει τις εξής πληροφορίες για τον υπάλληλο:

Τυπική πρώτη σελίδα
Άνω μέρος:
- Το τμήμα στο οποίο εργάζεται ο υπάλληλος
- Ονοματεπώνυμο
- Τη θέση του μέσα στο τμήμα
- Τα χρόνια υπηρεσίας του στη Τράπεζα
- Τον τόπο γέννησης, το έτος και την ηλικία του
- Την εθνικότητα ή εθνοτική του καταγωγή

Κάτω μέρος, με τίτλο «Μεταβολές»:
- Τις όποιες μεταβολές στην εργασιακή κατάσταση του υπαλλήλου και την ημερομηνία που επήλθαν.
- Τον ετήσιο μισθό του, τις αλλαγές σ' αυτόν και την ημερομηνία που επήλθε η μεταβολή.

Τυπική δεύτερη σελίδα
Άνω μέρος:
Η δεύτερη σελίδα περιλαμβάνει στο άνω μέρος της πληροφορίες για τις άδειες απουσίας που έλαβε ο υπάλληλος σε όλα τα χρόνια της υπηρεσίας του. Στο κάτω μέρος περιέχει τις «έκτακτες αμοιβές», τα μπόνους ή φιλοδωρήματα που έλαβε ο υπάλληλος πέραν του κανονικού μισθού του και την ημερομηνία χορήγησης της σχετικής έκτακτης αμοιβής.

Σε δύο περιπτώσεις, που αναφέρονται σε υψηλόβαθμους υπαλλήλους, υπάρχει και μια τρίτη σελίδα. Η σελίδα αυτή παρέχει πρόσθετες πληροφορίες για τους υπαλλήλους αυτούς που είχαν ξεχωριστά προνόμια λόγω της διευθυντικής τους ιδιότητας, με τη μορφή κινήτρων: και οι δύο μνημονεύονται ως εκπρόσωποι πολύ γνωστών αγγλικών ασφαλιστικών εταιρειών. Ο ένας απ' αυτούς ήταν επίσης «διοικητικός εκπρόσωπος της Τράπεζας στην Τράπεζα Θεσσαλονίκης», την γνωστή «Selanik Bankasi» που ίδρυσαν το 1888 οι *Αδελφοί Αλλατίνη* με την συμμετοχή Γάλλων και αργότερα αυστριακών κεφαλαιούχων. Η ιδιότητα μάλιστα αυτή του δόθηκε «κατόπιν εξουσιοδοτήσεως της Επιτροπής Γενικής Διευθύνσεως» της Τράπεζας και εκ πρώτης όψεως φαίνεται περίεργη: πώς ένας υψηλόβαθμος υπάλληλος τράπεζας συμμετέχει στην Διοικητική Επιτροπή μιας εξ ορισμού ανταγωνίστριας τράπεζας; Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε πιο κάτω.

Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, σε κάθε υπάλληλο αντιστοιχεί κι ένας «αριθμός φακέλου». Ο αριθμός αυτός είναι για τον πρώτο αναφερόμενο υπάλληλο το 1, ενώ για τον τελευταίο το 84. Θα περίμενε λοιπόν κανείς ότι οι φάκελοι προσωπικού θα έπρεπε να ανέρχονται σε 84, ενώ είπαμε προηγουμένως ότι το ευρετήριο περιέχει 32 άτομα που στην πραγματικότητα είναι 30.

Η αρίθμηση είναι περίεργη: μετά τον αριθμό 1 πηγαίνουμε στο 9, 10 και 11. Κατόπιν στο 26 κ.λπ. μέχρι το 35. Μετά η αρίθμηση «πηδάει» στο 39, στο 42, 43 και 44. Από τον φάκελο αυτό πηγαίνουμε στο 56 μέχρι το 60, ενώ από το 60 κατ' ευθείαν στο 80, όπου συνεχίζεται μέχρι το 84. Συνεπώς, δεν αναφέρονται οι φάκελοι από τον αριθμό 2 ως το 8, από το 12 ως το 25, το 36, 28, 40 μέχρι το 42, 45 μέχρι 55,το 59, κι από εκεί ο αριθμός 61 μέχρι το 79. Συνολικά δηλαδή, 54 φάκελοι προσωπικού λείπουν, παραλείπονται ή απλώς δεν υπάρχουν. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η παράλειψη, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι το ευρετήριο δεν περιέχει σβησίματα ή ακυρώσεις;

Η μόνη δυνατή ερμηνεία είναι ότι το ευρετήριο είναι ατελές και δεν περιλαμβάνει όλους τους υπαλλήλους της περιόδου 1864-1875. Το ευρετήριο, που γράφτηκε πιθανότατα γύρω στο 1875, ενσωματώνει τους υπαλλήλους που υπηρετούσαν τον χρόνο αυτόν και επέκεινα, μέχρι το 1890. Η εκδοχή αυτή ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι το ευρετήριο περιλαμβάνει ως διευθυντή τον Charles Buchanan

με κωδικό Νο 1, ενώ από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι ο πρώτος διευθυντής του υποκαταστήματος το 1864 ήταν ο M. Noblet, ο οποίος απολύθηκε το 1870 για λίγο καιρό, επέστρεψε και απολύθηκε πλέον οριστικά το 1872.

Ένα άλλο θέμα που γεννάται από το ευρετήριο αυτό είναι το ότι στις περισσότερες από τις «πρώτες σελίδες» (σε 25 από σύνολο 30) υπάρχει παραπομπή σε ένα άλλο «προσωπικό φύλλο» που είναι ανεξάρτητο από τον φάκελο PL-005. Τα φύλλα αυτά αναφέρονται σε «προσωπικά δεδομένα» του κάθε υπαλλήλου και μπορούμε να βρούμε όλα τα φύλλα κάθε υπαλλήλου ξεχωριστά, στο αρχείο προσωπικού. Η ακριβής φράση που αναφέρεται είναι «Voir pour les autres details sa feuille No... », δηλ. «βλέπε για λοιπές λεπτομέρειες το φύλλο του, αριθμός... ». Η αρίθμηση εδώ είναι συνεχής και τα φύλλα φέρουν αρίθμηση που ξεκινά από το νούμερο 2 και φθάνει στο νούμερο 27.

Τα περισσότερα από αυτά τα φύλλα προσωπικού περιέχουν πολύ χρήσιμες πληροφορίες, επιτρέποντάς μας να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την προσωπικότητα του υπαλλήλου. Συγκεκριμένα, περιέχουν πληροφορίες για την οικογενειακή του κατάσταση, το πατρικό επάγγελμα, τη θρησκεία, τις συστάσεις που χρησιμοποίησε ο υπάλληλος για την πρόσληψή του, τις γλώσσες που μιλούσε, τα χαρίσματά του, τον χαρακτήρα του, σημειώσεις για την απόδοση του υπαλλήλου γραμμένες από τους ανωτέρους του, την προηγούμενη εργασία του, τις διοικητικές του ικανότητες και τα ιδιαίτερα προσόντα στον τραπεζικό τομέα ή σε άλλους τομείς. Περιείχε επίσης σταθερές πληροφορίες για μισθούς, προαγωγές, μεταθέσεις, μπόνους και άδειες απουσίας. Θα αναφερθούμε στα φύλλα των υπαλλήλων αργότερα με την ευκαιρία της παρουσίας του προσωπικού του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης.

Ο φάκελος PL-005 των αρχείων, που περιλαμβάνει το ευρετήριο και τους 30 προσωπικούς φακέλους, είναι γραμμένος αποκλειστικά στα γαλλικά. Κατά πάσα πιθανότητα συντάχτηκε το έτος 1875, όταν διευθυντής του υποκαταστήματος ήταν ο C. Buchanan και συνέχισε να συμπληρώνεται χρόνο με χρόνο μέχρι το 1891. Ο χρόνος αυτός είναι ο χρόνος στον οποίο ανευρίσκουμε την τελευταία εγγραφή, η οποία αναφέρεται στην προαγωγή του κ. Georgevich ως υποδιευθυντή στην Κωνσταντινούπολη. Εδώ όμως τίθεται το ερώτημα: ποιος είναι ο πιθανός συντάκτης του ευρετηρίου;

Κατ' αρχήν, πιστεύουμε ότι ο συντάκτης του είναι κάποιος από τα ανώτερα στελέχη της Τράπεζας της εποχής εκείνης (1875-1891). Προφανώς, πρέπει να εξαιρέσουμε ως πιθανούς συντάκτες το προσωπικό που εργάζονταν ως φύλακες, τους υπαλλήλους του «τουρκικού γραφείου», τους εργαζόμενους στις χειρωνακτικές υπηρεσίες καθώς και τους ταμίες. Επιπρόσθετα, νομίζω ότι πρέπει να εξαιρέσουμε και το διευθυντικό δυναμικό. Τέλος, πιστεύω ότι ο συγγραφέας του ευρετηρίου πρέπει να είναι κάποιος που κατείχε έξοχα τα γαλλικά και ανήκε μάλλον στο τμήμα του λογιστηρίου. Αν οι παραπάνω σκέψεις μας είναι σωστές, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι δύο από τους 30 υπαλλήλους συμπληρώνουν τις παραπάνω προϋποθέσεις.

Ο Jean Georgevich είναι το πρόσωπο που συμπληρώνει τις περισσότερες πιθανότητες να συνέταξε το ευρετήριο: ήρθε στην Τράπεζα ως λογιστής και αλληλογράφος της γαλλικής γλώσσας το 1867 και έμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1881, οπότε και προήχθη στη θέση του αρχιλογιστή.

Το δεύτερο πρόσωπο θα μπορούσε να ήταν ο Adolfine Tocchi, ένας Γάλλος από τις Άλπεις, ιταλικής καταγωγής, υπάλληλος του λογιστηρίου και προφανώς πολύ καλός γνώστης της γαλλικής γλώσσας.

Το πρόβλημα όμως με τον Tocchi είναι ότι προσελήφθη το 1879 και πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το ευρετήριο ξεκίνησε να συντίθεται γύρω στο 1875. Για τον λόγο αυτό πιστεύουμε ότι ο συγγραφέας του ευρετηρίου είναι ο Georgevich και όχι ο Tocchi.

THE BRIDGE OVER THE STRUMA; TURK AND BULGAR.

Τούρκος και βούλγαρος φρουρός στα τουρκο-βουλγαρικά σύνορα στο Στρυμώνα (F. Moore, ό.π.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

3.1. Περιγραφή του προσωπικού της B.I.O. στη Θεσσαλονίκη, 1864-1890

Οι 30 υπάλληλοι της Τράπεζας στο υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, των οποίων οι φάκελοι σώθηκαν μέχρι σήμερα στα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας, είναι οι παρακάτω:

1. Φάκελος Νο 1: Mr. C. Buchanan
2. Φάκελος Νο 9: Mr. Auguste Routh
3. Φάκελος Νο 10: Staglieno Francois fils
4. Φάκελος Νο 11: Mr. Djemaleddin Bey
5. Φάκελος Νο 26: Mr. Alfred Loire
6. Φάκελος Νο 27: Mr Jean Georgevich
7. Φάκελος Νο 28: Mr. Caton Farneti
8. Φάκελος Νο 29: Adolfine Tocchi
9. Φάκελος Νο 30: Mr. Georges Pangalo
10. Φάκελος Νο 31: Mr. Georges Leitmair
11. Φάκελος Νο 32: Mr. Astolfi Francois
12. Φάκελος Νο 33: Mr. A. Saridaki
13. Φάκελος Νο 34: Senor Abravanel
14. Φάκελος Νο 35: Emile Edwards
15. Φάκελος Νο 39: Mr. Emmanuel Stagliano
16. Φάκελος Νο 42: Mr. Jacob Abramanel
17. Φάκελος Νο 43: Mr. Jean Stanino
18. Φάκελος Νο 44: Abravanel fils
19. Φάκελος Νο 56: Abdel Rahman Zeky effendi
20. Φάκελος Νο 57: Mr. Vincent Lerik
21. Φάκελος Νο 58: A.Tchiamich
22. Φάκελος Νο 59: Djemal Bey

Νεότερο λογότυπο της Οθωμανικής Τράπεζας, η οποία διατηρήθηκε μέχρι πέρυσι, οπότε και συγχωνεύθηκε με την Τράπεζα Εγγυήσεων.

23. Φάκελος Νο 60: Rassim Bey
24. Φάκελος Νο 80: Djemali (Cavass)
25. Φάκελος Νο 81: Jose Kandal Youssouf Mordohay
26. Φάκελος Νο 81: Nedjib (Cavass)
27. Φάκελος Νο 82: Sterio Kita
28. Φάκελος Νο 83: Djeladedin (Cavass)
29. Φάκελος Νο 84: Ali Riza (Cavass)
30. Φάκελος Νο 84: Ali Ben Elias

Με βάση τις πληροφορίες που δίδονται στον φάκελο κάθε υπαλλήλου μπορούμε να συνθέσουμε ένα μικρό κομμάτι της προσωπικότητας και των προσόντων κάθε ενός. Παραπέρα, η εικόνα αυτή συμπληρώνεται από το ατομικό φύλλο του κάθε ενός και από άλλες πληροφορίες που ανευρίσκονται σε άλλες πηγές.

Κρατάμε την διάκριση των τμημάτων του υποκαταστήματος τον καιρό εκείνο έτσι, όπως παρουσιάζεται στα αρχεία προσωπικού.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Αναφέρεται ως «διεύθυνση» και περιλαμβάνει μόνο ένα πρόσωπο, τον κ. C. Buchanan.

Ο C. Buchanan, διευθυντής, εισήλθε στην Τράπεζα την 1η Νοεμβρίου του 1869, αλλά μία παρατήρηση σε ένα σημείο του φακέλου του μας πληροφορεί ότι «ήτο εν υπηρεσία στην Τράπεζα από το 1856». Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον τόπο γεννήσεώς του, εκτός του ότι είναι καταχωρημένος ως «Άγγλος». Ο συντάκτης του ευρετηρίου μάς πληροφορεί ακόμα ότι «περιλαμβανόταν στη μισθοδοσία μέχρι το Νοέμβριο του 1876», αλλά ένας διαφορετικός γραφικός χαρακτήρας (που ανήκει πιθανώς στον A. Tocchi;) σημειώνει ότι «απέθανε το 1871». Δεν αναγράφονται άλλες πληροφορίες για τον C. Buchanan, εκτός του ότι έλαβε άδεια απουσίας για 3 μήνες τον Σεπτέμβριο του 1876. Ο μισθός του από το 1869 μέχρι το Νοέμβριο του 1876 ήταν 550 τ. λ. το χρόνο και δεν αναφέρονται μπόνους, που να του έχουν δοθεί.

Στην πραγματικότητα, όπως μαθαίνουμε από τον καθηγητή Christopher Clay[15], ο Charles Buchanan ήταν διευθυντής του υποκαταστήματος της Βηρυτού το 1864 και πρέπει να ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1869, για να αντικαταστήσει τον γάλλο διευθυντή M. Noblet, όταν αυτός απολύθηκε τον Νοέμβριο του 1870. Όμως ο M. Noblet επέστρεψε σχετικά γρήγορα στη θέση του, για να απολυθεί οριστικά τον Ιανουάριο του 1872. Υπάρχει πιθανότητα ο Clay, που μας δίνει την πληροφορία για τον Noblet, να κάνει λάθος για τις χρονολογίες και να εννοεί το 1869 ως το έτος της αρχικής απόλυσης του Noblet αντί του 1870; Και εάν αυτή η εκδοχή είναι αληθής, τι μπορεί να έγινε όταν επέστρεψε ο Noblet στη θέση μέχρι τις αρχές του 1872; Εάν τα αρχεία είναι σωστά και ο Charles Buchanan συμπεριλαμβάνονταν στο αμειβόμενο προσωπικό μέχρι το Νοέμβριο του 1876, είναι δυνατό το υποκατάστημα να είχε δύο διευθυντές

15. C. G. Clay, «Western Banking and the Ottoman Economy before 1890: a story of Disappointed Expectations», web-site *www.bankaroma.it/editoria/journal/!1-clay.pdf.*

μεταξύ του 1869-1870 και ολόκληρου του 1871; Μάλλον όχι.

Ο Clay επίσης ισχυρίζεται (βασισμένος στις ετήσιες εκθέσεις των ετών 1866-1870) ότι μετά τον Ιανουάριο του 1872 «ανέλαβε ένας νέος διευθυντής, που ήταν προορισμένος να φύγει το 1876 μέσα σε ένα σύννεφο από μη κατονομαζόμενες «τρέλες», οι οποίες επηρέασαν σημαντικά, αρνητικά φυσικά, τα συμφέροντα της Τράπεζας». Επίσης, γράφει ότι «το 1876 διευθυντής στη Θεσσαλονίκη ήταν ο Charles Buchanan με αρχιλογιστή τον Alfred Loir». Σύμφωνα με τους φακέλους αυτό είναι αληθές σε ό,τι αφορά και τους δύο. Και η μόνη απορία που παραμένει είναι: ποιος ήταν διευθυντής ενδιαμέσως;

ΤΜΗΜΑ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

Στο Τμήμα Αλληλογραφίας μνημονεύονται τρία άτομα: ο August Routh, ο γιος του Staglieno, Francois, και ο Gemaledin Bay.

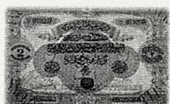
Ο August Routh ήταν ένας Άγγλος γεννημένος στη Σμύρνη το 1844, που προσήλθε στην Τράπεζα στην ηλικία των 21 ετών το 1865 ως «αλληλογράφος αγγλικής» με μισθό 132 τ.λ. το χρόνο. Μετά από 15 χρόνια υπηρεσίας στην ίδια θέση προήχθη σε οικονομικό ελεγκτή και ο μισθός του έγινε 300 τ.λ., για να αυξηθεί μέχρι τις 408 τ.λ. το 1887. Η επόμενή του προαγωγή ήρθε 10 χρόνια αργότερα: το 1890 μαθαίνουμε ότι προήχθη σε υποδιευθυντή, παρ' όλη την παράξενη υποσημείωση στο κάτω μέρος του προσωπικού του φακέλου που αναφέρει ότι «ο κ. Routh απαγορεύτηκε να απασχολείται με τραπεζικές εργασίες την 28η Ιουλίου 1880». Έλαβε μακρές άδειες απουσίας το 1869, 1880, 1882, 1885, και 1888 (συνήθως δύο μηνών, αλλά το 1882 τριών μηνών) και τριών εβδομάδων τον Μάιο του 1889. Συνήθως, λάμβανε μπόνους ενώ το 1889 τον βρίσκουμε αντιπρόσωπο των βρετανικών ασφαλιστικών εταιριών «*The sun*» και «*The eagle*».

Ο Routh ήταν υποδιευθυντής του υποκαταστήματος μέχρι το βράδυ του Σαββάτου 9.1.1892, οπότε και πέθανε απρόσμενα από μία αιτία που δεν αναφέρεται στα αρχεία. Από μία επιστολή που γράφτηκε στις 15 Ιανουαρίου 1892 και απευθύνεται στην Γενική Διεύθυνση της Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη, μαθαίνουμε ότι η κηδεία του έλαβε χώρα την επομένη, Κυριακή, με την παρουσία πολύ κόσμου, ότι έγινε «με όλες τις τιμές που του πρέπανε» και ότι «τον έκλαψε πολύς κόσμος». Η επιστολή υπενθυμίζει στη Γενική Διεύθυνση την «πιστή καριέρα 26 ετών του θανόντος» και συνεχίζει λέγοντας ότι «το προσωπικό του υποκαταστήματος είναι πολύ συγκινημένο από την απώλεια του αγαπημένου και σεβάσμιου διευθυντή», καταλήγοντας με την πληροφορία ότι «αφήνει, δυστυχώς πολλά χρέη, πετώντας την ευμεγέθη οικογένειά του στην μιζέρια».

Δεν γνωρίζουμε τα λοιπά χρέη του Routh αλλά ένα από αυτά ήταν προς την Οθωμανική Τράπεζα. Ο προσωπικός του φάκελος περιέχει το αντίγραφο μιας επιστολής που ο Routh στέλνει σε κάποι-

Η πρώτη έκδοση οθωμανικού χαρτονομίσματος των 200 γροσιών από την Οθωμανική Τράπεζα (http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_en.asp?).

Η πρώτη έκδοση οθωμανικού χαρτονομίσματος των 2 λιρών, από την Οθωμανική Τράπεζα.

ον «sir Frederic» ευχαριστώντας τον για το ποσό των 400 τ.λ. που έλαβε. Παραπέρα ένα ανυπόγραφο και χωρίς ημερομηνία σημείωμα, γραμμένο προφανώς μετά το θάνατο του Routh, αναγράφει ότι το αρχικό δάνειο των 400 τ.λ. έφθασε «εν τω μεταξύ» το ποσόν των 755 τ.λ. και ότι «χρεώθηκε ακόμα από το υποκατάστημα του Λονδίνου άλλες 275 τ.λ.». Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε γιατί το ίδιο σημείωμα αναφέρει ότι «ο κ. Routh υπήρξε μεταξύ άλλων ισχυρά στηριζόμενος της γαλλικής πρεσβείας». Ο Routh όμως, όταν ζούσε, είχε εμπιστευθεί στην Τράπεζα μια ασφάλεια ζωής 500 τ.λ. ως εγγύηση των χρεών του. Το σημείωμα ισχυρίζεται ότι το ασφαλιστήριο συμβόλαιο είναι άνευ αξίας για την Τράπεζα, δεδομένου ότι δεν μεταβιβάστηκε νομίμως στο όνομα της Τράπεζας. Παρ' όλα αυτά, η Τράπεζα έκανε μεγάλες προσπάθειες για να εισπράξει το ποσόν από την ασφαλιστική εταιρεία «*Eagle*» της Βρετανίας, της οποίας εκπρόσωπος στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο αδελφός του Routh και προφανώς υπήρξαν πολλές νομικές δυσκολίες για την είσπραξη των χρημάτων. Ο Richard Routh, αδελφός του August, προσπαθούσε να φθάσει σε έναν συμβιβασμό με την «*Eagle*» μαζί με τον δικηγόρο της Τράπεζας στο Λονδίνο Edwin Fears και τον M. Robertson από πλευράς Τράπεζας.

Τελικά, ο Robertson τα κατάφερε. Στις 29 Μαρτίου 1895 πληροφορεί από το Λονδίνο τα κεντρικά στην Κωνσταντινούπολη ότι η «*Eagle*» αποφάσισε να πληρώσει. Την ίδια μέρα εισέπραξε το ποσόν των 446,94 λιρών Αγγλίας από την ασφαλιστική εταιρεία, μετά την αφαίρεση κάποιων απλήρωτων δόσεων που όφειλε ο αποθανών.

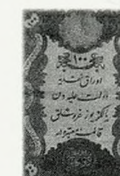
Ο φάκελος του Routh δεν περιλαμβάνει καμία άλλη πληροφορία: τι απέγινε με το χρέος των 755 τ.λ. «του κεφαλαίου» ή των 1.030 τ.λ., αν πιστέψουμε μια σημείωση στην επιστολή του Robertson; Έμεινε η Τράπεζα ευχαριστημένη με την είσπραξη των 447 περ. λιρών Αγγλίας; Έλαβε η Τράπεζα άλλα μέτρα για να εξασφαλίσει τις απαιτήσεις της ή, αντιθέτως, σε αναγνώριση της «πιστής καριέρας των 26 ετών», διέγραψε τις εναπομείνασες απαιτήσεις και ξέχασε το θέμα; Τα αρχεία της Τράπεζας δεν μας πληροφορούν για κάτι τέτοιο.

Staglieno Francois, υιός. Μπήκε στην Τράπεζα στην ηλικία των 17, τον Ιανουάριο του 1880. Ήταν Ιταλός, γεννημένος στην Σμύρνη, υιός του Emanuel Staglieno (φάκελος Νο 39), που ήταν επίσης υπάλληλος του υποκαταστήματος της Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη. Για τα επόμενα 8 χρόνια ήταν κλητήρας, αλλά ο αρχικός του μισθός των 24 τ.λ. έγινε 120 τ.λ. στο τέλος της 8ετούς υπηρεσίας του. Τα 4 μάλιστα από τα 8 χρόνια της υπηρεσίας του στην Τράπεζα πήρε μικρά μπόνους.

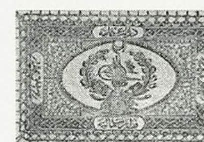
Ο Djemaleddin Bay, ένας «Οθωμανός» γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1865, προσελήφθη ως κλητήρας το 1884 με μισθό 36 τ.λ. αλλά προήχθη δύο χρόνια αργότερα σε λογιστή για το τμήμα τουρκικών υποθέσεων με μισθό 96 τ.λ. το χρόνο. Την 1.11.1886 μετατέθηκε στο υποκατάστημα της Βηρυτού στο τμήμα τουρκικών υποθέσεων. Σύμφωνα με το προσωπικό φάκελο Νο 20 του Djemaleddin, το πλήρες όνομά του ήταν Mohammed Ali Djemaleddin Bay. Ήταν ανύπαντρος και στην Τράπεζα τον σύστησε ο Ghalib Pasha. Μιλούσε τουρκικά, γαλλικά και αγγλικά.

Χαρτονομίσματα των 20 γροσιών. Εκδόθηκε από την Οθωμανική Τράπεζα το 1876.

Χαρτονόμισμα των 100 γροσιών. Εκδόθηκε από την Οθωμανική Τράπεζα το 1877.

Χαρτονόμισμα του ενός γροσίου. Εκδόθηκε από την Οθωμανική Τράπεζα το 1878.

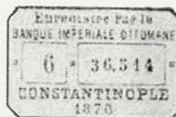
ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟΥ

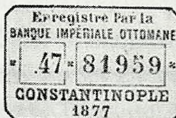
Το Τμήμα Λογιστηρίου περιελάμβανε 10 υπαλλήλους, το 1/3 του συνολικού δυναμικού της Τράπεζας. Τους: Alfred Loir, Jean Georgevich, Caton Farneti, Adolfin Tocchi, Γιώργο Πάγκαλο, George Leitmaire, Francois Astolfi, Α. Σαριδάκη, Senior Abravanel και Emile Edwards.

Alfred Loir: γεννημένος στη Σμύρνη το 1844 και καταχωρημένος ως Γάλλος, είχε μια γρήγορη εξέλιξη μέσα στην Τράπεζα, αν αναλογιστούμε ότι προσελήφθη το 1864 ως 20άχρονος κλητήρας, προήχθη σε ταμία 2 χρόνια αργότερα, έγινε αρχιλογιστής το 1872 και διευθυντής του υποκαταστήματος το 1879. Κάποια στιγμή μετά το 1890 έφυγε από τη Θεσσαλονίκη, για να καταστεί διευθυντής στο υποκατάστημα της Βηρυτού[16]. Κατά τη διάρκεια της 25αετούς υπηρεσίας του στη Θεσσαλονίκη πήρε μόνον 6 φορές άδεια απουσίας, που κυμάνθηκε μεταξύ «μερικών εβδομάδων» μέχρι δύο μήνες. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι στα 12 από τα 25 χρόνια αυτά πήρε σημαντικά μπόνους και ότι ήταν εκπρόσωπος της βρετανικής ασφαλιστικής εταιρείας «The Queen». Ενδεχομένως, σε αναγνώριση της πίστης και της αποτελεσματικότητάς του, διορίστηκε από την επιτροπή Γενικής Διευθύνσεως της Οθωμανικής Τράπεζας ως μέλος της διοίκησης (administrateur) στην Τράπεζα Θεσσαλονίκης, στην οποία η Οθωμανική Τράπεζα είχε ενδιαφέροντα, συμπεριλαμβανομένης μιας μικρής μετοχικής συμμετοχής. (Σημειωτέον ότι η Τράπεζα Θεσσαλονίκης, χρηματοδοτικό εργαλείο των *Αδελφών Αλλατίνη*, κάλυπτε τον καιρό εκείνο τις επιχειρηματικές ανάγκες των επιχειρήσεων *Αλλατίνη*, μετόχων της *Commercial Company of Salonica Limited*, στην οποία η Οθωμανική Τράπεζα είχε τοποθετήσει μεγάλα ποσά ως δάνεια. Είναι πολύ πιθανό ότι ο διορισμός του κ. Loir αποτελούσε «το μάτι και το αυτί» του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης της Οθωμανικής προς όφελος των συμφερόντων του εργοδότη του).

Ο Loir ήταν, επίσης, ένας κοινωνικός άνθρωπος: ανευρίσκουμε το επώνυμό του ανάμεσα στα μέλη της κοινωνικής λέσχης *Circle de Salonique* (*Λέσχη Θεσσαλονίκης*) το 1873, όπως επίσης και στο Τύπο της πόλης. Για παράδειγμα, η εφημερίδα «Φάρος της Μακεδονίας» στις 29.11.1877 γράφει για τη δεξίωση που έδωσε ο κ. Loir και τον κρύο μπουφέ που προσέφερε γύρω στα μεσάνυχτα, παρουσία όλων των τοπικών αξιωματούχων, όπως του κυβερνήτη Nousret Pasha, τον πρόεδρο του στρατοδικείου Abdullah Pasha, σημαντικών μελών της τοπικής διοίκησης και της τοπικής κοινωνίας των Φράγκων.

16. Ο Edhem Eldem στο *History of the Ottoman Bank*, editer by the Ottoman Bank, 1999, σελ. 179, γράφει: «Ο Sir Edgar Vincent, γενικός διευθυντής της Τράπεζας, δηλώνει στις 13 Νοεμβρίου 1895 ότι η οικονομική κρίση όπου να'ναι θα τελειώσει, και παραθέτει μάλιστα ένα τηλεγράφημα «από τον κ. Loir, από τη Βυρηττό, που βεβαιώνει ότι οι 30.000 τ.λ. που του εστάλησαν από την Αλεξάνδρεια θα του είναι επαρκείς για να αντιμετωπίσει τη ζήτηση αναλήψεων».

Σφραγίδες εισερχομένων της Οθωμανικής Τράπεζας (1876). [...]

Jean Georgevich: γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1849 και εισήλθε στην Τράπεζα τον Μάρτιο του 1867, 18άχρονος, ως λογιστής και αλληλογράφος γαλλικής γλώσσας με μισθό 60 τ.λ. Έμεινε σ' αυτή τη θέση για μία περίοδο 13 ετών, μέχρι τις 15.3.1881 οπότε ονομάστηκε αρχιλογιστής και ο μισθός αυξήθηκε σε 240 τ.λ. Ως αρχιλογιστής υπηρέτησε στο υποκατάστημα Θεσσαλονίκης σχεδόν 10 χρόνια. Μία υποσημείωση στο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας του φακέλου του μας πληροφορεί ότι στις 14.3.1891 ονομάστηκε υποδιευθυντής στην Κωνσταντινούπολη και πιθανότατα μετατέθηκε εκεί για τη συνέχεια των υπηρεσιών του. Μεταξύ των ετών 1877 και 1880 υπηρέτησε ως μεταφραστής παρά τω Abdul Zeky Effendi, που θα τον συναντήσουμε αργότερα. Σε ό,τι αφορά τις άδειες απουσίας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Georgevich πρέπει να ήταν πολύ προσκολλημένος στο περιβάλλον της Τραπέζης, μια και σε όλα αυτά τα χρόνια πήρε μόνο μια φορά άδεια απουσίας, τον Απρίλιο του 1884, για 2 μήνες. Ακόμα, σημειώνεται ότι παρά τις γρήγορες προαγωγές του, πήρε μπόνους μόνον 7 φορές στα 23 χρόνια υπηρεσίας του στην Τράπεζα.

Caton Farneti: Ήρθε στο λογιστήριο την 1.3.1872. Γεννήθηκε κι αυτός στη Θεσσαλονίκη το 1851 και ήταν 21 ετών, όταν έγινε υπάλληλος του λογιστηρίου. Ήταν καταχωρημένος ως Ιταλός. Ο πρώτος του μισθός ήταν 72 τ.λ. και αυξήθηκε σε 108 τ.λ. τον Οκτώβριο του 1876, μετά από 4 χρόνια στην Τράπεζα. Τον Απρίλιο του 1879 μετατέθηκε στα κεντρικά στην Κωνσταντινούπολη. Ο προσωπικός του φάκελος προσθέτει μόνο ότι μιλούσε γαλλικά και ιταλικά.

Adolfin Tocchi: Ήταν γεννημένος στο Dalvis, στο διαμέρισμα *Alpes Maritimes* της Γαλλίας και, σύμφωνα με το αρχείο, ήταν Γάλλος, παρά το ιταλικό του επίθετο. Έγινε υπάλληλος της Τράπεζας το 1879 στην ηλικία των 36 ετών. Προσελήφθη αρχικά ως κλητήρας με ετήσιο μισθό 98 τ.λ. και 5 χρόνια αργότερα προήχθη σε αλληλογράφο, πιθανότητα γαλλικών και ιταλικών. Στα 10 χρόνια μεταξύ 1879 και 1890 πήρε μπόνους 4 φορές και έλαβε άδεια απουσίας 2 φορές.

Γεώργιος Πάγκαλος: Παρ'όλο που δεν αναφέρεται η εθνικότητα και ο τόπος γεννήσεώς του είναι ο πρώτος Έλληνας που εμφανίζεται στους φακέλους προσωπικού. Εισήλθε στην Τράπεζα ως κλητήρας τον Μάρτιο του 1881 με μισθό 60 τ.λ. και παραιτήθηκε λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούλιο 1881. Ίσως ο νέος του μισθός που ανακοινώθηκε την 1η Ιουλίου, δηλαδή 84 τ.λ., να ήταν η αιτία της παραίτησής του.

Monsieur George Leitmair: Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1845 και Αυστριακός, εισήλθε στην Τράπεζα τον Σεπτέμβριο 1881 ως βοηθητικός υπάλληλος του τμήματος λογιστηρίου με αρχικό μισθό 96 τ.λ. Δύο χρόνια αργότερα έγινε κανονικός υπάλληλος λογιστηρίου και αυξήθηκε σε 120 τ.λ. Ο τελευταίος του μισθός, στα 1889-90, αναφέρεται ως 174 τ.λ. Δεν αναφέρονται όμως άδειες

Σφραγίδα του οθωμανικού υπουργείου Οικονομικών σε χαρτονομίσματα της Οθωμανικής Τράπεζας (1876-1878). [...]

απουσίας σ' όλα αυτά τα χρόνια. Μπόνους πήρε 3 φορές. Μια ιδιαίτερη υποσημείωση αναφέρει ότι ο κ. Leitmair υπήρξε ξανά υπάλληλος της Τράπεζας στο παρελθόν, μεταξύ των ετών 1869 και 1871, επιβεβαιώνοντας την επιφύλαξη που εκφράσαμε για την πληρότητα των στοιχείων του φακέλου PL-005 σε ό,τι αφορά την περίοδο 1864-1875. Δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες για τη θέση που κατείχε τότε. (Ο Γιάννης Μέγας στο βιβλίο του για τους *Βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης* συμπεριλαμβάνει την αναφορά των ελεγκτών της Τράπεζας για τα γεγονότα της 29.4.1903 που έγινε μόλις 5 μέρες αργότερα, στις 3.5.1903. Από την αναφορά αυτή μαθαίνουμε ότι ο Leitmair το 1903 ήταν υποδιευθυντής του υποκαταστήματος και ότι μάλιστα τραυματίστηκε από την έκρηξη των βομβών που πετάχτηκαν από το δρόμο προς το τμήμα αλληλογραφίας. Διευθυντής της Τράπεζας το 1903 ήταν ο Γάλλος J. Letayf).

Astolfi Francois: Ο δεύτερος Αυστριακός του υποκαταστήματος που ήλθε να εργαστεί στην Τράπεζα ένα χρόνο μετά τον Leitmair. Η σχέση του με την Τράπεζα ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1892, όταν προσελήφθη δοκιμαστικά στο λογιστήριο. Η περίοδος δοκιμής κράτησε ένα χρόνο. Τον Ιούνιο 1883 προσελήφθη «επ' αορίστω χρόνο». Όταν προσελήφθη δοκιμαστικά, ο μισθός του ήταν 48 τ.λ. και μετά από διαδοχικές αυξήσεις έφθασε τις 114 τ.λ. το 1888. Σε τρεις περιπτώσεις πήρε, επίσης, μικρά μπόνους. Από τον προσωπικό του φάκελο (No 19) μαθαίνουμε ότι το 1883 ήταν ανύπαντρος και ότι μιλούσε γαλλικά, ιταλικά, ελληνικά και ισπανικά. Παρ'όλη την αυστριακή του υπηκοότητα, δεν μιλούσε γερμανικά! Χαρακτηρίζονταν ως «καλός υπάλληλος», «άνθρωπος εμπιστοσύνης» και με «πολύ ικανοποιητική γνώση» του αντικειμένου εργασίας του. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι μέχρι το 1904 ήταν υπάλληλος του ίδιου τμήματος λογιστηρίου στο οποίο μπήκε το 1892, αλλά το 1904 μετατίθεται στο Μοναστήρι ως αρχιλογιστής και επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο 1906 ως αρχιλογιστής του υποκαταστήματος. Δύο μήνες αργότερα, τον Αύγουστο 1906, προάγεται ως διευθυντής του υποκαταστήματος Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολης). Συνταξιοδοτήθηκε το Νοέμβριο 1908 στα 54 του χρόνια.

Α. Σαριδάκης: Ο δεύτερος έλληνας υπάλληλος του υποκαταστήματος γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1848 και στην ηλικία των 38 ετών προσελήφθη στην Τράπεζα ως κλητήρας με μισθό 84 τ.λ. το 1886. Ο μισθός του αυξήθηκε σε 114 τ.λ. το 1889 και έτσι έμεινε και το 1890. Ένα μικρό μπόνους τού δόθηκε το 1888. Από τον προσωπικό του φάκελο (No 23) μαθαίνουμε το πλήρες όνομά του, που ήταν Αντώνιος Σαριδάκης, παντρεμένος, με 4 παιδιά. Οι συστάσεις προέρχονταν από το γεγονός ότι «υπηρέτησε επίσης και στο παρελθόν στην Τράπεζα για μια περίοδο 5 ετών πριν από την τυπική του πρόσληψη υπό τον R. Rogetti (;)». Μιλούσε γαλλικά, ιταλικά, ελληνικά και τουρκικά και ήταν ικανοποιητικός αλληλογράφος της ελληνικής γλώσσας και έμπιστος υπάλληλος. Ο Σαριδάκης έφθασε

σε ένα επίπεδο μισθού 144 τ.λ. το 1892, αλλά 4 χρόνια αργότερα, στις 20 Οκτωβρίου 1896 κι αυτός, όπως και ο Πάγκαλος, παραιτήθηκε.

Senior Abravanel: Χαρακτηρίζεται ως «Οθωμανός», αλλά πιθανότατα ήταν Εβραίος από την Θεσσαλονίκη, στην οποία γεννήθηκε το 1857 και προσελήφθη στην Τράπεζα όταν ήταν 29, το 1886, ως βοηθός ταμία με μισθό 120 τ.λ. Παρά το γεγονός ότι πήρε 3 φορές μπόνους σε 3 περιπτώσεις, ο μισθός του εμφανίζεται να μην έχει αλλάξει μέχρι το 1890.

Emile Edwards: Γεννημένος στο Παρίσι το 1868, αλλά με αγγλική εθνικότητα, μπήκε στην Τράπεζα το Σεπτέμβριο του 1886 ως κλητήρας με μισθό 48 τ.λ., που αυξήθηκε σε 72 τ.λ. 3 χρόνια αργότερα.

ΤΜΗΜΑ ΤΑΜΕΙΟΥ

Τέσσερεις υπάλληλοι καταχωρούνται στο τμήμα του ταμείου. Πρόκειται για τους Emmanuel Staglieno, Jacob Abramanel, Jean Stanino και τον υιό Abravanel.

O Emmanuel Staglieno ήταν πατέρας του Francois Staglieno, που συναντήσαμε νωρίτερα στον φάκελο No 10. Έχοντας ιταλική καταγωγή ο Staglieno ήταν από τους πρώτους που προσελήφθησαν στην Τράπεζα το 1864. Ήτανε γεννημένος στη Σμύρνη (1839) και μπήκε στον τραπεζικό τομέα ως βοηθός ταμία σε ηλικία 25 ετών. Ο πρώτος του μισθός 60 τ.λ. έφτασε τα επόμενα 5 χρόνια στις 150 τ.λ. Τον Ιανουάριο του 1872 προήχθη σε ταμία και ο μισθός του αυξήθηκε σε 160 τ.λ. Μέχρι το 1890 ήταν ο ταμίας της Τράπεζας, με μισθό που έφτασε τις 348 τ.λ. Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι υπηρέτησε από το 1864 μέχρι, τουλάχιστον, το 1890 και πήρε μόνο μια φορά άδεια απουσίας στα 26 αυτά χρόνια, θα δικαιολογήσουμε, εν μέρει, τη συχνότητα των μπόνους που πήρε: 12 φορές μεταξύ 1867 και 1889.

O Jacob Abramanel είναι ο πρώτος Εβραίος της Τράπεζας που συναντούμε. Γεννημένος στην πόλη, ήταν κι αυτός ανάμεσα στους πρώτους υπαλλήλους το 1864. Προσλήφθηκε ως εισπράκτορας με αρχικό μισθό 72 τ.λ. και παρέμεινε εισπράκτορας, μηδέποτε προαχθείς. Απλώς, ο αρχικός του μισθός αναπροσαρμόστηκε σε 120 τ.λ. το 1883 και παρέμεινε ο ίδιος μέχρι το 1889· πήρε μπόνους όμως 11 φορές. Καμία άδεια απουσίας δεν εμφανίζεται στον φάκελό του.

O Jean Stanino ήταν και αυτός ένας από τους πρώτους υπαλλήλους του υποκαταστήματος, προσληφθείς το 1864, όταν ήταν 29 ετών. Γεννημένος στην Αδριανούπολη, αναφέρεται ως «Οθωμανός-Ραγιάς». Υπηρέτησε κι αυτός ως εισπράκτορας λογαριασμών· και αυτός, όπως ο Abramanel, ουδέποτε προήχθη σε ανώτερη θέση. Ο αρχικός του μισθός ήτανε 72 τ.λ. και έφτασε το επίπεδο των 96 τ.λ. το 1868, αλλά το 1872 ο μισθός του μειώθηκε σε 72 τ.λ. ξανά, λόγω της χαμηλής του απόδοσης. Είναι ο μοναδικός υπάλληλος του υποκαταστήματος που «τιμωρήθηκε» με μείωση μισθού όλα αυτά τα χρόνια. Τον Ιούλιο του 1900 όμως, ο Stanino είχε μια αναπάντεχη επιτυχία: κατάφερε να πείσει την Τράπεζα να προσληφθεί ο γιος του, Μάριος. Ο νεαρός Μάριος Stanino είχε μια μακρά σταδιοδρομία: υπηρέτησε μέχρι το 1934 και οι Stanino αποτελούν μια μοναδική περίπτωση στην Τράπεζα. Πατέρας και γιος μαζί την υπηρέτησαν για 70 χρόνια!

O γιος Abravanel ήταν γιος του Senor Abravanel (φάκελος No 34) και προσελήφθη στη Τράπεζα ως υπάλληλος είσπραξης λογαριασμών, αντικαθιστώντας τον πατέρα του «που εστάλη σε αποστολή» από τον Απρίλιο του 1880 μέχρι τον Ιούλιο του ίδιου έτους, με μισθό 9 λίρες το μήνα κι ένα μπόνους 10 λιρών που εισέπραξε κατά τη διάρκεια της βραχυχρόνιας υπηρεσίας του.

ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ

Στο τμήμα αυτό, οι υπάλληλοι αναφέρονται είτε ως εργαζόμενοι στο «τουρκικό γραφείο», είτε ότι απασχολούνται με το Κονάκι είτε, τέλος, ότι είναι αποσπασμένοι στο Κονάκι. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε εδώ ότι το 17% της συνολικής δύναμης του υποκαταστήματος ασχολείτο άμεσα με θέματα της τοπικής οθωμανικής διοίκησης στο Κονάκι. Τα πρόσωπα είναι ο Abdel Rahman Zeky Effendi, ο Vincent Lerik, ο A. Tchiamich, ο Djemal Bey και ο Rassim Bey.

Abdel Rahman Zeky Effendi: Γεννημένος στη Θεσσαλονίκη το 1822, ήταν γραφέας της τουρκικής. Προσλήφθηκε το 1864, ανάμεσα στους πρώτους υπαλλήλους, και είναι καταχωρημένος ως «Οθωμανός, υπό γαλλικήν προστασίαν». Ο αρχικός του μισθός 30 τ.λ. αυξήθηκε σε 108 τ.λ. το 1868 κι έμεινε στα ίδια επίπεδα μέχρι το θάνατό του, το 1876. Το 1869 πήρε ένα μικρό μπόνους.

Vincent Lerik: Προσελήφθη το 1880, όταν ήταν ήδη 54 ετών. Υπηρέτησε την τοπική διοίκηση, στο Κονάκι από το 1880 μέχρι το Μάιο 1883, που πέθανε. Ήταν «Αρμένιος Οθωμανός», γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1836. Ο μισθός του ξεκίνησε με 60 τ.λ. κι έγινε 82 τ.λ. το 1882 μέχρι το θάνατό του. Δύο φορές εισέπραξε μικρά φιλοδωρήματα. Το φύλλο No 17 μας πληροφορεί ότι ήταν ανύπανδρος, ότι υπήρξε υπάλληλος της Τράπεζας και στο παρελθόν (;), μιλούσε γαλλικά, τουρκικά, ελληνικά, αρμένικα και ιταλικά. Ο Loir γράφει στο φύλλο του ότι ήταν «αξιόπιστος και κοινωνικός χαρακτήρας».

O A. Tchiamich, ένας «οθωμανός υπήκοος», γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, διαδέχθηκε τον Lerik τον Μάιο του 1883 στο τουρκικό γραφείο για το Κονάκι. Όταν προσελήφθη, ήταν πιο μεγάλος απ' τον Lerik, δεδομένου ότι είχε γεννηθεί το 1822. Ο πρώτος του μισθός ήταν ίδιος με του προκατόχου του και παρέμεινε ίδιος μέχρι το 1890. Στα 7 χρόνια, που γνωρίζουμε (1883-1890), πήρε 5 φορές μικρά φιλοδωρήματα. Σύμφωνα με το φύλλο του το πλήρες

Το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας στο Κάιρο, που μετατράπηκε σε χρηματιστήριο εμπορευμάτων το 1903. (http://www.sis.gov.eg/egyptinf/economy/html/exchng00.html)

όνομά του ήταν Ανδρόνικος και, παρά την ηλικία του, ήταν ανύπανδρος. Μιλούσε τουρκικά, ελληνικά και αρμενικά. Πέθανε στα 69 του χρόνια, τον Μάρτιο του 1891. Χαρακτηρίζεται ως αξιόπιστος άνθρωπος. Είναι πιθανό να ήταν ελληνικής καταγωγής (Ανδρόνικος Τσάμης;).

Djemal Bey: Καταχωρείται ως «Οθωμανός» που ήρθε στην υπηρεσία «προσωρινά» τον Απρίλιο 1884 για τις ανάγκες του «Κονακιού» με μισθό 36 τ.λ., που αυξήθηκε σε 48 ένα χρόνο αργότερα.

Rassim Bey: Γεννημένος στη Θεσσαλονίκη το 1867, επίσης «Οθωμανός», προσελήφθη σε ηλικία 19 ετών για το Κονάκι με μισθό 72 τ.λ. τον Οκτώβριο του 1886. Από το 1888 ο μισθός του αυξάνεται σε 84 τ.λ.

ΤΜΗΜΑ ΓΕΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Επτά υπάλληλοι είναι καταχωρημένοι στο τμήμα γενικών υπηρεσιών, το 23% του συνόλου. Τέσσερεις από αυτούς αναφέρονται ως φύλακες (*καβάσηδες*), ένας ως αχθοφόρος, ένας ως υπηρέτης και ο τελευταίος ως «παιδί του γραφείου». Είναι ο *καβάσης* Djemali, ο Jose Kandal Youssouf Mardohay, ο *καβάσης* Nedjib, ο Στέργιος Κίτας, οι *καβάσηδες* Djelaledin και Ali Riza και το παιδί του γραφείου Ali Ben Elias. Κανείς απ' τους παραπάνω δεν χαρακτηρίζεται στο ευρετήριο ως «κύριος».

Ο *καβάσης* Djemali ανήκε στην πρώτη ομάδα υπαλλήλων που προσελήφθηκαν στο υποκατάστημα, το 1864. Ήταν ο φύλακας της Τράπεζας, ο «security man» της εποχής. Γεννημένος στη Γκρεμετή της Αλβανίας το 1832, ήταν 32 ετών, όταν ανέλαβε υπηρεσία. Καταχωρείται ως «Τούρκος». Ο μισθός του ξεκίνησε με 26 τ.λ. μέχρι το 1868, οπότε έγινε 36. Σε 5 περιπτώσεις ανάμεσα στα έτη 1867 και 1885 έλαβε μικρά φιλοδωρήματα. Δικαιούνταν όμως και «επίδομα στολής», 10 λ.τ. το χρόνο. Πέθανε τον Οκτώβριο 1885.

Ο Jose Kandal Youssouf Mordohay ήταν γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1817 ή 1819 και πιθανότατα μετατέθηκε το 1864 στη Θεσσαλονίκη για το άνοιγμα του υποκαταστήματος. Καταχωρείται ως «Τούρκος-Ραγιάς»(;) αλλά μάλλον θα πρέπει να ήταν *ντονμές*. Η θέση του στην Τράπεζα έχει τον τίτλο «Portefaix» που σημαίνει δυνατός αχθοφόρος αλλά και ο άνδρας με σωματική ρώμη. Ο αρχικός του μισθός ήταν 27 τ.λ. και παρέμεινε ίδιος μέχρι το 1886, οπότε αυξήθηκε σε 36 τ.λ. Από καιρού εις καιρό εισέπραττε μικρά φιλοδωρήματα δύο-τριών λιρών. Πέθανε στη Θεσσαλονίκη το 1889. Το φύλλο του (Νο 11) ξεκαθαρίζει την προέλευσή του: τον φέρει να έχει «οθωμανική» υπηκοότητα και σε παρένθεση «Εβραίο». Ήταν παντρεμένος και είχε 5 παιδιά. Ο Alfred Loir, που υπογράφει το φύλλο, βεβαιώνει ότι ο Mordohay υπηρέτησε τη Τράπεζα την εποχή του Noblet και του αποδίδει τον χαρακτηρισμό του «πιστού και κοινωνικού υπαλλήλου».

Ο *καβάσης* Nedjib ήταν «Τουρκαλβανός» σύμφωνα με το φάκελο Νο 81, από ένα χωριό κοντά στα Γιάννενα της Ηπείρου. Προσελήφθη ως φρουρός το 1873 με ετήσιο μισθό 30 τ.λ. Εργάστηκε μόνο 6 χρόνια στην Τράπεζα και παραιτήθηκε τον Ιανουάριο 1879.

Ο Στέργιος Κίτας ήρθε στη Τράπεζα τον Οκτώβριο 1875 ως εσωτερικός υπηρέτης με 34 τ.λ., μισθός που μετά από 9 χρόνια έγινε 40 τ.λ. Πήρε όμως επτά φορές 2-3 λίρες ως φιλοδώρημα ανάμεσα στα 1881-1889. Ήταν γεννημένος στη Θεσσαλονίκη το 1847 και καταχωρημένος ως «Οθωμανός-Έλληνας». Πέθανε τον Μάιο 1889, στα 42 του χρόνια. Ο Κίτας ήταν πολύ άτυχος: σύμφωνα με το φύλλο του [Νο 13(!)], ήτανε χήρος με δύο παιδιά και καθόλου περιουσία. Είχε υπηρετήσει παλαιότερα την Τράπεζα υπό τον Noblet κι αυτές ήταν οι μοναδικές συστάσεις του. Μιλούσε ελληνικά, τουρκικά και ισπανικά. Ο Alfred Loir σημειώνει στο φύλλο του το τυπικό «είναι πιστός και κοινωνικός υπάλληλος».

Ο *καβάσης* Djelaledin ήταν γεννημένος στο χωριό Χόττοβα της επαρχίας Πρεμετής στην Αλβανία. Καταχωρείται ως «Οθωμανός». Η ημερομηνία γέννησής του εμφανίζεται «άγνωστη», αλλά προστέθηκε στο προσωπικό της Τράπεζας το 1879. Ο μισθός του αρχικά ήταν 30 τ.λ. και έγινε 36 το 1880. Έπαιρνε κι αυτός «επίδομα στολής» 10 τ.λ. το χρόνο και μικρά φιλοδωρήματα 2-3 λιρών.

Ο *καβάσης* Ali Riza ήταν γεννημένος στη Πρεμετή της Αλβανίας, το 1842. Ο μισθός του όταν ήρθε στην Τράπεζα ήταν 36 τ.λ. και λάβαινε κι αυτός τις 10 λίρες του «επιδόματος στολής». Ο μισθός αυτός δεν αυξήθηκε ποτέ, τουλάχιστον μέχρι το 1890 αλλά σε τρεις περιπτώσεις πήρε το φιλοδώρημα των 3 λιρών. Ήτανε δε «Οθωμανός».

Τέλος, στον ίδιο φάκελο Νο 84 καταχωρείται και το «παιδί του γραφείου», ένα είδος εσωτερικού κλητήρα, ο Ali Ben Elias, γεννημένος κι αυτός στην Αλβανία το 1859. Προσελήφθη το 1886 με μισθό 39 τ.λ. που παρέμεινε σταθερός τουλάχιστον μέχρι το 1890. Καταχωρημένος κι αυτός ως «Οθωμανός» ακολούθησε τη μοίρα του Ali Riza στα φιλοδωρήματα. Και οι δύο παραπάνω, αναφέρονται ως παρόντες στα γεγονότα της 29/4/1903 που οδήγησαν στην καταστροφή του κτιρίου της Τράπεζας.

3.2. Εθνικότητες, εθνοτικές καταγωγές και προέλευση

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, οι φάκελοι περιέχουν στοιχεία των εθνικοτήτων των υπαλλήλων της Τράπεζας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, η εθνικότητα των υπαλλήλων του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης κατατάσσεται ως ακολούθως:

Πίνακας 1. Αναφερόμενη εθνικότητα

Οθωμανοί:	11
Τούρκοι:	3
Έλληνες:	3
Αυστριακοί:	3
Ιταλοί:	3
Άγγλοι:	3
Γάλλοι:	2
Εβραίοι:	1
Αρμένηδες:	1
ΣΥΝΟΛΟ:	30

Άσχετα όμως από την αναφερόμενη εθνικότητα, όταν προσεγγίσουμε την καταγωγή των υπαλλήλων υπό το πρίσμα της εθνοτικής του προέλευσης, παίρνουμε τα παρακάτω αποτελέσματα που είναι αρκετά διαφορετικά:

Πίνακας 2. Εθνοτική καταγωγή

Ιταλοί:	6
Αλβανοί:	5
Τούρκοι:	5
Εβραίοι:	4
Έλληνες:	3
Άγγλοι:	3
Γάλλοι:	1
Σέρβοι:	1
Αυστριακοί:	1
Αρμένηδες:	1
ΣΥΝΟΛΟ:	30

Αν συγκρίνουμε τον δεύτερο με τον πρώτο πίνακα, παρατηρούμε σημαντικές διαφορές: στον πρώτο πίνακα επισημαίνουμε 19 Οθωμανούς (63%) και 11 μη Οθωμανούς (33%). Ο δεύτερος πίνακας όμως μας αποκαλύπτει ότι οι Ιταλοί είναι η κυριαρχούσα εθνοτική ομάδα με συμμετοχή 20%, ακολουθούμενη από τους Αλβανούς με 16,6%, τους Τούρκους με το ίδιο ποσοστό, τους Εβραίους με 13,3% και μετά τους Έλληνες με 10%, το ίδιο ποσοστό με τους Άγγλους. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ότι σύμφωνα με τον γάλλο πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, οι «ξένοι» κάτοικοι της πόλης το 1880 ήταν περίπου 6.000, με κυρίαρχη παρουσία εκείνη των Ιταλών που ανέρχονταν σε 1.284 άτομα. Υπήρχαν ακόμα περίπου 600 Γερμανοί και Αυστριακοί, 180 Βρετανοί, 112 Γάλλοι και 20 «προστατευόμενοι» της Γαλλίας[17].

Σε ό,τι αφορά τον τόπο που γεννήθηκαν οι υπάλληλοι του υποκαταστήματος, ο επόμενος πίνακας μάς δείχνει ότι ο τόπος γέννησης των περισσοτέρων ήτανε εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μάλιστα του 50% αυτών, η Θεσσαλονίκη ή η Κωνσταντινούπολη.

17. Αναστασιάδου Μερόπη, άρθρο «Les Occidentaux de la place» στο συλλογικό έργο «Salonique 1850-1918, La "Ville des Juifs" et le reveil des Balkans», 1993.

Πίνακας 3. Τόποι γέννησης των υπάλληλων

Θεσσαλονίκη	10 άτομα	33%
Κωνσταντινούπολη	5	17%
Αλβανία	5	17%
Σμύρνη	4	13%
Γαλλία	2	7%
Μη αναφερόμενοι	2	7%
Αδριανούπολη	1	3%
Αγγλία	1	3%
ΣΥΝΟΛΟ	30	

Ο παραπάνω πίνακας μάς δείχνει ότι το 83% των υπαλλήλων του υποκαταστήματος ήταν γεννημένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ 10% στην δυτική Ευρώπη. Σε δύο περιπτώσεις ο τόπος γέννησης του υπαλλήλου δεν αναγράφεται, αλλά στην μία τουλάχιστον, εκείνη του Γεωργίου Πάγκαλου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι η Θεσσαλονίκη.

3.3. Αριθμός υπαλλήλων, χρόνια υπηρεσίας, δραστηριότητα

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνήσουμε την «αρχαιότητα» υπηρεσίας των υπαλλήλων του υποκαταστήματος και τον διαχρονικό μέγεθος της στελέχωσής του.

Κατ' αρχήν, ο χρόνος που καλύπτει η μελέτη αυτή είναι 25 χρόνια και 8 μήνες, από την 1η Μαΐου 1864, όταν το υποκατάστημα άνοιξε τις πύλες του μέχρι το τέλος του 1890, τελευταίο έτος που υπάρχουν σχετικές καταχωρήσεις στους φακέλους του προσωπικού.

Στο χρονικό αυτό διάστημα έχουμε 3 υπαλλήλους που εργάζονται ακριβώς 25 χρόνια και 8 μήνες, όσο και τον χρόνο που καλύπτει η μελέτη. Είναι οι Alfred Loir, Jacob Abramanel και ο Jean Stanino, οι οποίοι υπήρξαν απ' τους πρώτους που προσλήφθηκαν κατά την έναρξη των εργασιών της Τράπεζας και ήταν ακόμα στελέχη της το 1890.

Άλλοι 5 υπάλληλοι, οι Stagleno Emanuel, Jose Kandal Youssouf Mordohay, August Routh, Jean Georgevich και ο *καβάσης* Djemali, έχουν υπηρεσία μεταξύ 25 ετών και 3 μηνών μέχρι 21 έτη και 5 μήνες, (πάντως πάνω από 20 χρόνια στην Τράπεζα), που σημαίνει είτε ότι προσλήφθηκαν λίγους μήνες μετά το άνοιγμα του υποκαταστήματος είτε ότι τερμάτισαν τη σταδιοδρομία τους νωρίτερα.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει υπαλλήλους με 10-20 χρόνια υπηρεσίας, μέχρι το 1890. Είναι κι αυτοί 5: ο Στέργιος Κίτας, ο Zeky Effendi, ο υιός Stagleno, ο Adolfine Tocchi και ο *καβάσης* Djelaledin. Τα χρόνια υπηρεσίας τους κυμαίνονται μεταξύ 10,6 και 14 ετών.

Η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει 17 υπαλλήλους που εργάζονται στην Τράπεζα 4 μήνες μέχρι 10 χρόνια.

Μία ενδιαφέρουσα ανάλυση μάς δίνεται από τον παρακάτω πίνακα που δείχνει την αριθμητική πολιτική προσλήψεων του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης:

- Όταν το υποκατάστημα ξεκίνησε την 1η Μαΐου 1864, εκτός του διευθυντή M. Noblet, ως οι πρώτοι υπάλληλοι που το στελέχωσαν αναφέρονται οι Loir, Abramanel, Stanino, Zeky και ο *καβάσης* Djemali. Οι επόμενες προσλήψεις φαίνονται να είναι των Mordohay και Stagleno, μερικούς μήνες αργότερα. Το επόμενο έτος, 1865 προστίθεται ο Routh ενώ ο Georgevich έρχεται το 1867.
- Την επόμενη δεκαετία, 1870-1880, διαπιστώνεται χαμηλός ρυθμός νέων προσλήψεων. Δύο μόνο στελέχη προσλαμβάνονται, ο Farneti το 1872 και ο Tocchi το 1879. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι οι ανάγκες φύλαξης της Τράπεζας μεγαλώνουν, μια και προσλαμβάνεται το 1873 νέος φύλακας, ο Nedjib, που θα βοηθάει τον υπάρχοντα Djemali. Ακόμα, η Τράπεζα προσλαμβάνει ως «Domestique» τον Στέργιο Κίτα το 1875 και όταν παραιτηθεί ο Nedjib to 1879, τον αντικαθιστά αμέσως με τον Djelaledin.
- Στη δεκαετία του '80 γίνεται μια «έκρηξη» προσλήψεων. Από την 1η Ιανουαρίου 1880 όταν ο Emmanuel Stagleno πετυχαίνει την πρόσληψη του γιου του, μέχρι τον Οκτώβριο του 1866, καταμετρούμε 16 προσλήψεις. Έχει αρχίσει η «εποχή» Loir στο υποκατάστημα.
- Για να είμαστε όμως δίκαιοι με την πολιτική προσλήψεων του Loir, ο οποίος ανέλαβε τη διεύθυνση το 1879, πρέπει να παραδεχθούμε ότι στη δεκαετία του '80 υπήρξε μια «φυσική απομείωση» του προσωπικού. Πράγματι, έχουμε το θάνατο του Lerik το 1883, και του *καβάση* Djemali, του πρώτου φύλακα της Τράπεζας το 1885. Τον Νοέμβριο 1876 θα πεθάνει ο καλός γνώστης της τουρκικής γραφής Abdel Rahman Zeky Effendi, ενώ τον Μάιο 1889 πεθαίνουν ο έλληνας εσωτερικός υπηρέτης Στέργιος Κίτας και ο σωματώδης Youssouf Mordohay.

Ο Πίνακας Νο 2 του Παραρτήματος δείχνει την εξέλιξη του αριθμού του προσωπικού στο υποκατάστημα από το 1864 μέχρι το 1890.

Σύμφωνα με τον Πίνακα, που έγινε με βάση τον φάκελο PL-005 και κατά συνέπεια «αγνοεί» την παρουσία του Noblet ως πρώτου διευθυντή, ο αριθμός των υπαλλήλων που ξεκίνησαν το υποκατάστημα ήταν 7.

Στο τέλος της δεκαετίας ο αριθμός τους είχε αυξηθεί σε 10 κι έμεινε έτσι μέχρι το 1871. Από το 1972 μέχρι το 1880 κυμάνθηκε μεταξύ 11 και 13 ατόμων. Από το 1881 το προσωπικό άρχισε να αυξάνεται κι έφτασε τους 21 υπαλλήλους το 1886. Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας το υποκατάστημα λειτουργούσε με 20 υπαλλήλους.

Είναι άξιο μνείας ότι η φωτογράφηση του προσωπικού που έγι-

νε το 1895 στις σκάλες της εισόδου της Τράπεζας δείχνει 23 υπαλλήλους. Η σχετική φωτογραφία δημοσιεύεται στο βιβλίο του Edhem Eldem «History of the Ottoman Bank». Πιθανώς το 1895 οι δουλειές πήγαιναν καλύτερα από το 1886, όταν καταγράφηκε το «ρεκόρ» των 21 υπαλλήλων.

3.4. Το οργανόγραμμα του υποκαταστήματος

Ας δούμε τώρα την ιεραρχική δομή του υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, όπως προκύπτει από τον φάκελο PL-005. Η σχετική κατηγοριοποίησή μας περιλαμβάνει τις εξής βαθμίδες ιεραρχίας:

1. Διεύθυνση του υποκαταστήματος
2. Μεσαία στελέχη διοίκησης
3. Μη διοικητικά λοιπά στελέχη
4. Φύλακες και προσωπικό χειρωνακτικών υπηρεσιών.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση μάς επιτρέπει να «κατασκευάσουμε» το οργανόγραμμα της Τράπεζας για τα χρόνια 1864-1890, ως ακολούθως.

3.4.1. Διεύθυνση του υποκαταστήματος

Ο πρώτος διευθυντής που ανέλαβε τη διοίκηση του υποκαταστήματος ήταν ο M. Noblet, σύμφωνα με τον καθ. C. Clay. Ο δεύτερος ήτανε ο Άγγλος C. Buchanan που, σύμφωνα με το αρχείο της Τράπεζας, ανέλαβε εργασία την 1η Νοεμβρίου 1869 και μισθοδοτήθηκε μέχρι τον Νοέμβριο 1876, αν δεν λάβουμε υπ' όψη μας την υποσημείωση περί θανάτου του το 1871.

Αντιθέτως, αν λάβουμε υπ' όψη μας την παρατήρηση «προϋπη-

ρεσία στην Τράπεζα από το 1856», συμπεραίνουμε ότι θα πρέπει να συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα πρώτα στελέχη της «παλιάς» Οθωμανικής Τράπεζας. Ας θυμηθούμε εδώ ότι η Τράπεζα άνοιξε τις πύλες της στον Γαλατά την 13η Ιουνίου 1856, περίπου τρεις μήνες μετά την προκήρυξη του «Hatt-i-Humayun» της 18ης Φεβρουαρίου 1856. Άρα, ο Buchanan λογικά θα πρέπει να εργάστηκε σε άλλο υποκατάστημα από το 1856 μέχρι το 1859 οπότε και ήρθε στη Θεσσαλονίκη. Ο καθ. C. Clay μας δίνει την πληροφορία ότι ο Buchanan ήτανε διευθυντής του υποκαταστήματος Βηρυτού το 1864. Γνωρίζοντας ότι το υποκατάστημα Βηρυτού άνοιξε το 1856, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι ο Buchanan ήταν ο πρώτος διευθυντής της Βηρυτού και μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη το φθινόπωρο του 1869.

Ο επόμενος διευθυντής του υποκαταστήματος ήταν ο Alfred Loir, ο Σμυρνιός απ' τη Γαλλία, που προσλήφθηκε μεταξύ των πρώτων υπαλλήλων του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης την 1η Μαΐου 1864, μετά τη μετονομασία της Τράπεζας σε «Αυτοκρατορική» και την είσοδο γαλλικού κεφαλαίου σ' αυτήν το 1863. Ο Loir προήχθη στη θέση του διευθυντή από τη θέση του αρχιλογιστή, στις 23 Δεκεμβρίου 1879.

Πλην όμως, εδώ τίθεται ένα ερώτημα: από τα αρχεία προκύπτει ότι ο Buchanan «μισθοδοτούνταν μέχρι τον Νοέμβριο 1876». Ποιος χρημάτισε διευθυντής μεταξύ 1876 και 1879; Είναι δυνατόν να έμεινε το υποκατάστημα χωρίς ηγεσία για περίπου τρία χρόνια; Εκτελούσε κάποιος (π.χ. ο Loir) διευθυντικά καθήκοντα «κατ' ανάθεσιν»; Και γιατί αυτό δεν αναφέρεται στον φάκελό του; Ήρθε από τα κεντρικά κάποιος ως προσωρινός διευθυντής, ο οποίος δεν αναφέρεται στα αρχεία; Το ερώτημα παραμένει αναπάντητο.

Πάντως, συναντάμε τον Alfred Loir στη Βηρυτό, μετά από τη Θεσσαλονίκη, αρκετά χρόνια αργότερα. Στο μεταξύ, ο άγγλος οικονομικός ελεγκτής August Routh θα προαχθεί τον Οκτώβριο 1890 σε υποδιευθυντή.

3.4.2. Μεσαία στελέχη διοίκησης

Τα μεσαία στελέχη της Τράπεζας περιελάμβαναν τις θέσεις του οικονομικού ελεγκτή, του αρχιλογιστή και του ταμία. Όπως προκύπτει από τους φακέλους, μόνος οικονομικός ελεγκτής αυτά τα χρόνια διετέλεσε ο August Routh μεταξύ 1880-1889.

Πρώτος αρχιλογιστής υπήρξε ο Alfred Loir από το 1872 μέχρι το 1879. Κατόπιν η θέση αυτή παρέμεινε κενή μέχρι το 1881, οπότε προήχθη ο Jean Georgevich κι έγινε ο ίδιος αρχιλογιστής μέχρι το 1891, που μετατέθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Κεντρικός ταμίας από το 1872 μέχρι το 1890 ο Emmanuel Stagleno.

3.4.3. Μη διοικητικά λοιπά στελέχη

Οι θέσεις αυτές αποτελούν θέσεις υπαλλήλων γραφείου, που δεν είναι διευθυντικές. Μέχρι το 1890, οι θέσεις αυτές ήταν των λογιστών, των βοηθών του ταμία, των αλληλογράφων και των επιμελητών εισπράξεων.

Επιμελητές εισπράξεων ήταν για πολλά χρόνια το «δίδυμο» Abramanel και Stanino. Υπό την διεύθυνση του Loir, οι δύο αλληλογράφοι ήταν ένα άλλο «δίδυμο», του Routh στα αγγλικά και του Georgevich στα γαλλικά. Τη θέση του τελευταίου μετά την προαγωγή του ανέλαβε ο Tocchi.

Βοηθοί ταμία στην αρχή (1864-1871) ήταν οι Stagleno και Loir, μέχρι την προαγωγή τους σε κεντρικό ταμία και αρχιλογιστή αντίστοιχα. Ο Abravanel έγινε ο επόμενος βοηθός ταμία, το 1887.

Το λογιστήριο είχε υπάλληλο τον Farneti από το 1872 μέχρι το 1878. Από το 1881 στελεχώθηκε από τους Leitmair και Astolfi, μέχρι τουλάχιστον το 1889.

Το «τουρκικό γραφείο» που εξυπηρετούσε το Κονάκι, ήταν ο σύνδεσμος ανάμεσα στον βαλή και την Τράπεζα. Στο γραφείο αυτό συναντάμε αρχικά τον Abdel Rahman Zeky Effendi μέχρι τον θάνατό του, το 1876. Συναντάμε ακόμα τον Αρμένη Vincent Lerik, που επίσης απεδήμησε στις 9.5.1883. Συναντάμε τέλος άλλους τρεις, τον A. Tciamich που αντικατέστησε τον Lerik, τον Djemal Bey και τον Rassim Bey.

3.4.4. Φύλακες και προσωπικό χειρωνακτικών υπηρεσιών

Ο πρώτος «καβάσης», φύλακας της Τράπεζας ήτανε ο Djemali από την 1η Μαΐου 1864 μέχρι το θάνατό του, 21 χρόνια αμφότερα στις 1.10.1885. Τον Νοέμβριο 1864 προσελήφθη επιπρόσθετα ο πιθανότατα *ντονμές* Jose Kandal Youssouf Mordohay που πέθανε κι αυτός τον Μάιο 1889. Ένας άλλος φύλακας, ο Nedjib cavass ήρθε τον Νοέμβριο 1873 για να παραιτηθεί 6 χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο 1879. Εσωτερική υπηρεσία είχε αναλάβει ο Έλληνας Στέργιος Κίτας. Τελευταίοι στην ιεραρχία ήταν οι δύο νεότεροι φύλακες Djelaledin cavass- Ali Riza cavass και το παιδί του γραφείου Ben Elias.

3.5. Κοινωνική δραστηριότητα

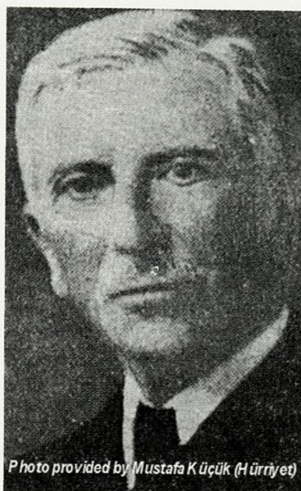
Όπως είδαμε και προηγουμένως στην περίπτωση του Loir, τα στελέχη της Τράπεζας είχανε μία κοινωνική διάσταση στην πόλη που επιβάλλονταν απ' τη θέση τους σ' αυτήν. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα περισσότερα στελέχη της Τράπεζας, διευθυντικά και όχι μόνον, γίνανε μέλη της *Λέσχης Θεσσαλονίκης* την εποχή εκείνη.

Υπενθυμίζεται ότι η *Λέσχη* ιδρύθηκε το 1873 από εξέχοντα μέλη της αστικής τάξης της πόλης, από τους πλουσιότερους Εβραίους, έναν έλληνα μεγαλέμπορο και δύο «Φράγκους» ως ιδρυτικά μέλη και είχε σκοπό τη διασκέδαση, αλληλογνωριμία και προαγωγή των σχέσεων των μελών της.

Στον κατάλογο των μελών της *Λέσχης* του 1887 που δημοσίευσε η Ρένα Μόλχο[18], συναντάμε τα παρακάτω στελέχη της Τράπεζας ως μέλη της *Λέσχης*:

(Οι χαρακτηρισμοί δίπλα στα ονόματα είναι της συγγραφέως)

18. Μόλχο Ρένα, «Le cercle de Salonique, 1873-1958». Η Λέσχη Θεσσαλονίκης. Συνεισφορά στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης, στον συλλογικό τόμο «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια», Εκδόσεις Γαβριηλίδη, 1995.

Ο Berch Keresteciyan ήταν διευθυντής της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη και έπειτα στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την παράδοση, διέσωσε τη ζωή του Κεμάλ Ατατούρκ, με τον οποίο γνωρίζονταν από τη Θεσσαλονίκη.

Aug. Routh (Αγγλο-Εβραίος)
Alfred Loir (γάλλος επιχειρηματίας)
J. Gorgevitz
Tocchi Adolfo (Ιταλός)
A. Saridaki (Έλληνας)
Edwards (Άγγλος)
E. Staglieno (Ιταλός)

Διακρίνουμε λοιπόν 7 στελέχη της Τράπεζας να είναι το 1887 μέλη της Λέσχης Θεσσαλονίκης, τον διευθυντή του υποκαταστήματος, τον οικονομικό ελεγκτή, τον αρχιλογιστή, τον κεντρικό ταμία και δύο κλητήρες. Παραδόξως, δεν είναι μέλη οι δύο λογιστές Leitmair και Astolfi καθώς και οι δύο εισπράκτορες λογαριασμών Abramanel – Stanino.

3.6. Οι αμοιβές του προσωπικού

Το προσωπικό της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη συνήθως προσλαμβάνονταν με έναν αρχικό μισθό που αργότερα αναπροσαρμοζόταν ανάλογα με την απόδοση του υπαλλήλου. Προφανώς υπήρχε κάποιο σύστημα αξιολόγησης (για το οποίο όμως δεν βρήκαμε στοιχεία) το αποτέλεσμα της οποίας ήτανε η προαγωγή, η αύξηση μισθού, η χορήγηση μπόνους ή φιλοδωρήματος, ή ο συνδυασμός όλων αυτών. Οι αυξήσεις μισθών, όταν λάβαιναν χώρα, προφανώς έπαιρναν υπ' όψη τους και τη μείωση της αγοραστικής δύναμης του υπαλλήλου λόγω της απώλειας αγοραστικής δύναμης της τουρκικής λίρας. Ο Πίνακας 4 του Παραρτήματος δείχνει την εξέλιξη των ετησίων μισθών από το 1864 μέχρι το 1889 και ο Πίνακας 5 τα μπόνους-φιλοδωρήματα που δόθηκαν στους υπαλλήλους κατά το διάστημα αυτό. Από τους πίνακες προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Ο μόνος υπάλληλος που «είδε» το μισθό του να παραμένει ο ίδιος επί 8 χρόνια ήτανε ο διευθυντής Charles Buchanan.

Ο Alfred Loir είχε την πιο «θεαματική» εξέλιξη στο μισθό του. Μπήκε στην Τράπεζα με ετήσιο μισθό 65 τ.λ. και μετά 25 χρόνια ο μισθός του είχε αυξηθεί 9,23 φορές, φθάνοντας τις 600. Στο μεταξύ είχε προαχθεί 3 φορές, το 1866 όταν έγινε ταμίας, το 1872 όταν ονομάστηκε αρχιλογιστής και το 1879 όταν επελέγη ως διευθυντής. Πέρα απ' το μισθό, έπαιρνε συνήθως και μπόνους μεταξύ 125-170 τ.λ.

Οι επόμενοι δύο πιο αποδοτικοί υπάλληλοι θα πρέπει να ήτανε ο Georgevich και ο Staglieno. Και των δύο ο «μισθός εισόδου» ήτανε 60 τ.λ. και έφθασε τις 348 τ.λ. το 1889, μια αύξηση 5,8 φορές μέσα στα χρόνια που πέρασαν. Οι ομοιότητές τους όμως σταματούν εδώ: οι αυξήσεις του Georgevich συνοδεύονταν από συνεχείς προαγωγές, ενώ ο Stagleno που προσελήφθη ως βοηθός ταμία έγινε μόνον ταμίας μερικά χρόνια αργότερα.

Ο γιός του Emmanuel Staglieno, ο Francois, είχε επίσης μια θεαματική αύξηση στους μισθούς του, αφού μέσα σε 9 μόλις χρόνια, από το 1880 μέχρι το 1889, τους πενταπλασίασε, χωρίς μάλιστα να προαχθεί σε ανώτερη θέση. Και να σκεφθεί κανείς ότι, όταν προσλήφτηκε στην Τράπεζα, ήταν μόνο 17 ετών και το 1889 μόνο 26!

Ο Zeky Effendi ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του με 30 τ.λ. το χρόνο, μόνον. Όταν πέθανε το 1876, ο μισθός του είχε αυξηθεί 3,6 φορές αλλά δεν πρόλαβε να ζήσει και να τον χαρεί.

Ο αλληλογράφος της αγγλικής γλώσσας August Routh, ο Σμυρνιός, ξεκίνησε με υψηλό μισθό τον Ιούνιο του 1865. Όταν ο μισθός του Loir ήτανε 120 τ.λ. και των Staglieno, Abramanel και Stanino μόνον 64 τ.λ. το χρόνο, αυτός ξεκίνησε με 132 τ.λ. Αυτό εξηγεί το γιατί ο μισθός του έφτασε το επίπεδο των 408 τ.λ «μόνον» μετά από 24 χρόνια υπηρεσίας, μια αύξηση 3,09 φορές. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε τη μισθολογική του μεταχείριση. Μετά τις 15.10.1890, έγινε υποδιευθυντής (πιθανώς υπό τον Loir) έχοντας προαχθεί από τη θέση του οικονομικού ελεγκτή, που είχε τα προηγούμενα 10 χρόνια.

Οι επόμενοι δύο «δίδυμοι» ήταν ο Abramanel και ο Stanino, τα δύο «παιδιά των εισπράξεων». Ήρθαν στην Τράπεζα από την πρώτη στιγμή, τον Μάιο του 1864, με μισθό 72 τ.λ. και τους βρίσκουμε το 1889 ακόμα «παιδιά των εισπράξεων» στην ηλικία των 54 ετών. Στο μεταξύ ο μισθός τους είχε αυξηθεί μόνον 1,7 φορές στα προηγούμενα 24 χρόνια!

Και φτάνουμε στο φτωχό δίδυμο των *καβάσηδων* Djemali και Youssouf Mardohay, τον αχθοφόρο. Όταν άνοιξε το κατάστημα, έπαιρναν 26 και 27 τ.λ. αντίστοιχα. Ο Djemali είδε μόνο μία αύξηση το 1868, όταν ο μισθός του έγινε 36 τ.λ. Για τα επόμενα 18 χρόνια μέχρι το θάνατο του Djemali, παρά την υποτίμηση της λίρας και της αύξησης των τιμών ο μισθός των 36 τ.λ. δεν άλλαξε και μόνον κάποια φιλοδωρήματα 2 έως 4 τ.λ., που πήρε σε πέντε περιπτώσεις, τον βοήθησαν. Όσο για τον Youssouf Mardohay που ξεκίνησε με 27 τ.λ. το χρόνο, ο μισθός έμεινε απαράλλαχτος για 22 χρόνια, μέχρι που του έγινε μια αύξηση 9 τ.λ. το 1886. Τουλάχιστον τα φιλοδωρήματα που πήρε ήταν πιο συχνά: 2-3 τ.λ. σε οκτώ περιπτώσεις όλα αυτά τα χρόνια.

3.7. Το κόστος προσωπικού

Το συνολικό κόστος προσωπικού μπορεί να υπολογιστεί από το αρχείο των υπαλλήλων που αναφέρει τους ετήσιους μισθούς, καθώς και τα μπόνους κάθε ενός, λαμβάνοντας υπόψη επίσης και τους μήνες κάθε έτους που ο κάθε υπάλληλος υπηρέτησε στη Τράπεζα από το 1864 μέχρι το 1889. Συνθέτουμε έτσι τον πίνακα του Παραρτήματος Νο 6 στον οποίο καταχωρείται το κόστος προσωπικού στα χρόνια αναφοράς της μελέτης.

Από τον Πίνακα συμπεραίνουμε ότι το ετήσιο κόστος προσωπικού του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης ξεκίνησε με σύνολο 231,5 τ.λ. για το 1864 (στην πραγματικότητα για το δεύτερο εξάμηνο του έτους αυτού) και έφτασε στο επίπεδο περίπου των 1.000

τ.λ. το 1868. Από το 1870 μέχρι το 1876 το ετήσιο κόστος κυμάνθηκε μεταξύ 1.550-1.800 τ.λ. και έπεσε σημαντικά μεταξύ των ετών 1877 μέχρι 1880. Όταν έγινε ο Loir διευθυντής του υποκαταστήματος και άλλαξε η πολιτική προσλήψεων, το κόστος προσωπικού ανέβηκε αμέσως σε 2.000 τ.λ. το 1881 και σε 3.000 τ.λ. το 1885, για να σταθεροποιηθεί γύρω στις 3.500 τ.λ. τα τέσσερα τελευταία χρόνια της δεκαετίας.

Μετά την δημοσίευση (από τον C. Clark) των ετησίων λογαριασμών του υποκαταστήματος για τα χρόνια 1864-1876 μπορούμε να εκτιμήσουμε επίσης το κόστος προσωπικού ως ποσοστό του συνολικού ετησίου κόστους και εξόδων αλλά και ως ποσοστό των μικτών κερδών. Και οι δύο εκτιμήσεις είναι απαραίτητες, διότι δυστυχώς από τους δημοσιευμένους λογαριασμούς δεν μπορούμε να συνάγουμε εάν το κόστος προσωπικού έχει ήδη συμπεριληφθεί στην αναγωγή των μικτών κερδών ή περιλαμβάνεται στο κόστος και τα έξοδα. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, το κόστος προσωπικού είναι αρκετά ενδεικτικό των οικονομικών δυσκολιών που πέρασε το υποκατάστημα στα χρόνια 1864-1876. Ο Πίνακας Νο 7 του Παραρτήματος συνδέθηκε με τη χρήση στοιχείων που παραθέτει ο C. Clark και συνδυασμό των στοιχείων που παρατίθενται στο ετήσιο κόστος προσωπικού στον Πίνακα Νο 6. Αυτό που παρατηρούμε στον Πίνακα Νο 7 είναι οι διακυμάνσεις του κόστους προσωπικού ως ποσοστού των στοιχείων κόστους και εξόδων και του μικτού κέρδους.

Το ποσοστό του κόστους προσωπικού στο σύνολο των εξόδων ξεκινάει με 7,14% το 1864 φθάνει το 20,4% το 1867 «πηδάει» στο 31,94% το 1870 «πέφτει» για λίγο το 1872-73 και φθάνει στην ακμή του στα χρόνια 1874-76 με 53,3%, 80,2% και 57,5% αντίστοιχα. Η εικόνα είναι διαφορετική, αν την δούμε από την πλευρά της συμμετοχής του κόστους προσωπικού στα μικτά κέρδη. Ξεκινώντας από 9,58% το 1864 διατηρεί χαμηλά ποσοστά μέχρι το 1869, λόγω όμως της σημαντικής μείωσης των μικτών κερδών. Στα χρόνια που ακολουθούν, από το 1871 μέχρι το 1876, το ποσοστό ανεβαίνει σε 200% των μικτών κερδών, το 1871 κατέρχεται σε 40% έως 56%, τα επόμενα χρόνια επιστρέφει στο υψηλό 132% το 1875, και 98,88% το 1876.

Παρατηρώντας τον Πίνακα Νο 7 δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα πρώτα 13 χρόνια από το άνοιγμα του υποκαταστήματος Θεσσαλονίκης της Οθωμανικής Τράπεζας τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά για τους μετόχους. Το σύνολο των μικτών κερδών ανήλθαν σε 68.906 τ.λ. αλλά το κόστος και τα λοιπά έξοδα σε 59.403 τ.λ., δηλαδή σε 86,2% των μικτών κερδών. Προσθέτοντας το κόστος των προβλέψεων για ανεπίδεκτες εισπράξεις ύψους 78.308 τ.λ. καταλήγουμε σε μία καθαρή ζημία 68.802 τ.λ. ή σε μία μέση ζημία του ύψους του 31,33% για κάθε χρόνο λειτουργίας, ένα μάλλον δυσμενές στοιχείο.

Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο και πως ο Alfred Loir κατάφερε να σταματήσει τον κατήφορο αυτό το 1879, όταν έγινε διευθυντής του υποκαταστήματος αλλά το γεγονός ότι αμείφθηκε το 1890 με την ανάθεση της διοίκησης του υποκαταστήματος της Βηρυτού μας κάνει να πιστεύουμε ότι στο μεταξύ, υπό την ηγεσία του, η κερδοφορία του υποκαταστήματος θα είχε αποκατασταθεί.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη μελέτη αυτή εξετάσαμε τη διαδρομή του υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη από την πλευρά του εμψύχου δυναμικού της από το 1864, που ιδρύθηκε, μέχρι το 1889/90.

Όπως είδαμε, το προσωπικό της Τράπεζας αποτελείτο αρχικά από δύο Γάλλους, έναν Εβραίο, έναν Ιταλό και δύο Τούρκους. Μόνον δύο από αυτούς ήταν γεννημένοι στην πόλη, δύο είχαν έρθει από την Σμύρνη και την Αδριανούπολη, ένας από την Αλβανία και ο διευθυντής από τη Γαλλία. Σύντομα προστέθηκε ένας *ντονμές* από την Κωνσταντινούπολη και ένας Ιταλός από τη Σμύρνη. Ένας Άγγλος από τη Σμύρνη και ένας εντόπιος Σέρβος συμπλήρωσαν τις προσλήψεις της πρώτης δεκαετίας.

Η οργάνωση της Τράπεζας ήταν μάλλον απλή. Ένας διευθυντής υποκαταστήματος, ένας ταμίας, δύο αλληλογράφοι, άλλοι δύο εισπράκτορες, ένας κλητήρας και δύο φύλακες. Ένα ακόμα άτομο ήταν στην αρχή αρκετό για τις εξυπηρετήσεις που πρόσφερε η Τράπεζα στον τοπικό βαλή. Από το 1870 και παραπέρα η οργάνωση έγινε πιο σύνθετη. Προστέθηκε ο αρχιλογιστής και απλοί λογιστές, ο ταμίας έγινε κεντρικός ταμίας κ.λπ.

Στη δεκαετία του 1880 συνέβη μια σημαντική αύξηση του προσωπικού υπό τη διοίκηση του Loir. Ο αριθμός των υπαλλήλων, που κυμαίνονταν από 10 έως 13 στην προηγούμενη δεκαετία, έφτασε στους 21 το 1886.

Οι μισθοί αντικατόπτριζαν την δομή της ιεραρχίας σε πολύ αυστηρή βάση. Όταν ήταν διευθυντής ο Charles Buchanan η απόσταση μεταξύ του πρώτου και του τελευταίου μισθού ήταν 20:1. Στην εποχή του Loir κατέβηκε στο 15:1.

Στην δεκαετία του 1870 ο δεύτερος καλύτερα αμειβόμενος υπάλληλος μετά τον διευθυντή έπαιρνε το 45% του μισθού του και ο τρίτος το 34,5%. Επίσης, στην εποχή του Loir τα πράγματα βελτιώθηκαν. Ο δεύτερος καλύτερα αμειβόμενος έφτασε να παίρνει το 68% του μισθού του διευθυντή και ο τρίτος το 58%.

Όταν διευθυντής του υποκαταστήματος ήταν ο Άγγλος Buchanan εμφανίστηκαν σημαντικές ζημίες, στα χρόνια 1870-1873. Τα μικτά κέρδη μειώθηκαν σημαντικά και το κόστος προσωπικού αντί να κυμαίνεται από 7 έως 12% των ετήσιων μικτών κερδών (όπως τα χρόνια 1865-1869) έφτασε το 200% το 1871.

Το σύνολο του κόστους και των εξόδων κυμάνθηκε μεταξύ 3.719 τ.λ. και 7.927 τ.λ., ενώ το σύνολο του κόστους για πάσης φύσεως παροχές έφτασε στο ανώτερο σημείο το 1876 με 1.754 τ.λ.,

αποτελώντας συνήθως ένα ποσοστό 14 έως 21% του συνολικού κόστους. Εξαιρέσεις υπήρξαν στα χρόνια 1870, 1874, 1875 και 1876, όπου το κόστος προσωπικού άρχισε από 32% και έφτασε το 80% του συνολικού κόστους και εξόδων.

Άσχετα προς τα παραπάνω, το πολύ-εθνικό, πολύ-θρησκευτικό και πολύ-πολιτισμικό προσωπικό της Οθωμανικής Τράπεζας πρέπει να ένιωθε περήφανο, διαθέτοντας το προνόμιο του να εργάζεται σε έναν εργοδότη τέτοιου είδους: δεν αναφέρεται ουδεμία απόλυση κατά τη διάρκεια των 25 ετών μέχρι το 1890 και η πολιτική προσωπικού της Τράπεζας περιλάμβανε όλα τα σύγχρονα διοικητικά εργαλεία (προαγωγές, αυξήσεις μισθών, μπόνους κ.λπ.) που και σήμερα ακόμη συνθέτουν έναν «ελκυστικό» εργοδότη.

Η κοινωνική ζωή των υπαλλήλων της Τράπεζας πρέπει να ήταν επίσης ενδιαφέρουσα. Οι υπάλληλοι της πρέπει να εθεωρούντο μεταξύ των πιο περιζήτητων ανθρώπων της πόλης, όχι μόνον διότι υπηρετούσαν σε ένα μεγάλο πιστωτικό ίδρυμα αλλά και διότι συμμετείχαν στα πιο διακεκριμένα κοινωνικά γεγονότα του καιρού εκείνου.

Η ιστορία του υποκαταστήματος της Τράπεζας, ιδωμένη από μια διαφορετική γωνία περιλαμβάνει ακόμα, πολλές μικρές ανθρώπινες ιστορίες. Τι μπορεί άραγε να συνέβη στον «παλαιστή» Jose Kandal Youssouf και στον εσωτερικό υπηρέτη Στέργιο Κίτα και πέθαναν τον ίδιο καιρό, τον Μάιο 1889; Πέθαναν μαζί; Ήταν άραγε ατύχημα; Τι απέγινε με τη χήρα και τα πέντε παιδιά του Mordohay και τα δύο ορφανά που κατέλιπε ο Κίτας; Τους έδωσε η Τράπεζα κάποιου είδους ενίσχυση; Γιατί πολλοί από τους υπαλλήλους έπαιρναν άδεια απουσίας της τάξεως των 2 με 3 μηνών; Τα κοινωνικά έξοδα που γίνονταν για την προαγωγή των εργασιών της Τράπεζας, όπως η συμμετοχή στην *Λέσχη Θεσσαλονίκης*, πληρώνονταν από την Τράπεζα ή από τις τσέπες των υπαλλήλων; Ποια ήταν τα κριτήρια του ποσοστού της αύξησης των μισθών; Πληθωρισμός, καλή απόδοση, φαβοριτισμός των ανωτέρων ή εντολές της Τράπεζας; Αυτές και άλλες πολλές είναι μερικές μικρές ανθρώπινες ιστορίες που δεν θα ανασυντεθούν ποτέ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδημοσίευτες πηγές:

B.I.O. Archive, Files:
PL-005 *B.I.O.* personnel, Salonique
PERSONNEL FILES:
pp012-1, pp-916, pp-918, pp-036, pp-033, pp-045, pp-010, pp-953, pp-015
XKCR6001 00060 (The Routh affair)
XKRC0010133010964A001 (J.Georgevich), Noblet's, Loirs accounts
XKHY006 00001 Hypotheques+Salonique, pieces communes
XKAD003 01704 Dossier Allatini, Ali bey, Ismail Hakki Pasha

Το κτίριο της Οθωμανικής Τράπεζας στη Σμύρνη. (*http://www.worldisround. com/articles/11161/photo16.html*)

XKHY006 00374 Litiges: Affaire Salomon Tiano
XKL1004 00970 Litiges: Anette Goldenberg
XKTV001 02566 Titres egares, *B.I.O.* Salonique
XKTV001 02958 Titres egares, Commercial Co of Salonica
XKCH001 00706 Scialom Saias & Nipoti
XKAD001 00418 Robert Allatini
XKAD003 01226 Allatini freres, Avances sur Garanties Divers
XKHY003 00851 Affaire Lombardo
XKHY006 00004 Lombardo Lazario, debiteur hypothecaire
XKAD001 00125 Rafael I. Tiano
XKXX002 00010 H.B.M. Blunt
XKAD002 00802 Commercial Co of Salonica LTD, Garanties
XKAD002 00845 Commercial Co of Salonica Ltd, avances
XKAD003 01226 Allatini freres, avances et garanties divers

Δευτερογενείς πηγές:

Anastasiadou Meropi, 1997, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane a l' age des reforms*, Brill editions, Netherlands.

Ασδραχάς Σπύρος, 1979, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*. Συλλογική έκδοση με άρθρα των Omer Lufti Barkan, Traian Stoyanovich, Halil Inalcik, Νίκου Σβορώνου και άλλων, Εκδόσεις Μέλισσα.

Autheman A., 1996, *La Banque Imperiale Ottomane*, Comite pour l' histoire economique et financiere de la France.
Benbassa Esther, Rodrique Aron, 2000, *Sefardi Jewry. A history of the Judeo-Spanish community. 14th-20th centuries*, University of California Press.
Braudel Fernand, 1980, *On History*, The University of Chicago Press.
Brown Carl, 1996, *Imperial legacy. The Ottoman Empire imprint on the Balkans and the Middle East*, N.Y. Columbia University.
Cizakca Murat, 1996, *A comparative evolution of business partnerships: the Islamic World and Europe, with specific reference to the Ottoman Archives*, E. J. Brill, Netherlands.
Davison Roderic H., 1963, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press.
Δημητριάδης Βασίλης, 1983, *Η τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία, 1430-1912*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Συγκεντρωτική έκδοση με άρθρα των P. Dumont, M. Genc, N. Todorov, T. Stoyanovic, P.F. Sugar και άλλων. Εκδόσεις Θεμέλιο, δεύτερη έκδοση, 1999.
Eldem Edhem, 1999, *A History of the Ottoman Bank*, edited by Ottoman Bank.
Faroqui Suraiya, 1999, *Approaching Ottoman History*, Cambridge.
Gocec Fatma Muge, 1996, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire. Ottoman Westernization and Social change*, Oxford.
Gounaris Basil, 1993, «Steam over Macedonia, 1880-1912. Socio-Economic change and the Railway factor», East European Monographs, Boulder.
Χεκίμογλου Ευάγγελος, 1989, *Τραπεζίτες και Τράπεζες στη Θεσσαλονίκη*. Ιδιωτική Έκδοση.
Χεκίμογλου Ευάγγελος, 1996, Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης, University Studio Press.
Inalcik Halil, Quataert Donald, Suraiya Faroqui, Bruce McGowan and Sevket Pamuk, 1994, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914*, Τόμος δεύτερος, Cambridge.
Issawi Charles, 1980, *The Economic History of Turkey: 1850-1914*, Chicago University Press.
Kasaba Resat, 1998, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth century*, State University of N.Y.
Levy Avigdor, 1994, *The Jews of the Ottoman Empire*, The Darwin Press Inc.
Μέγας Γιάννης, 1994, *Οι βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Τροχαλία.
Mansel Philip, 1999, *Constantinople, City of the world's desire, 1453-1924*. Odyssey editions.
Μόλχο Ρένα, 2001, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Εκδόσεις Θεμέλιο.
Μοσκώφ Κωστής, 1974, *Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Εκδόσεις Στοχαστής.
Νεχαμά Ζοζέφ, 2000, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*. University Studio Press.

Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Συλλογική Έκδοση, 1995, Εκδόσεις Γαβριηλίδη.
Palairet Michael, 1997, *The Balkan Economies, c. 1800-1914. Evolution without development, Studies in Modern Economic History*, Cambridge.
Pamuk Sevket, 1987, *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1915*, Cambridge.
Quataert Donald, 1993, *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution*, Cambridge Middle East Library.
Quataert Donald, 1994, «Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950», SUNY Series in Social and Economic History.
Quataert Donald, 2000, *The Ottoman Empire, 1700-1922. New Approaches to European History*, Cambridge.
Rodrique Aron, 1994, «The beginning of Westernization and Community Reform among Istanbul's Jewry, 1854-65» in Avigor Levy. *Salonique 1850-1918, La «ville des Juifs» et le reveil des Balkans*, 1992, Editions Autremens, editor Gilles Veinstein.
Shaw J. Stanford, 1991, «The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic», N.Y. University Press.
Τομανάς Κώστας, 1997, *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Νησίδες.
VARIA TURCICA XXV, 1994, «Banque Imperiale Ottomane, Inventaire commente des Archives», prepare et edite par Edhem Eldem, projet realise sous la direction de Jacques Thobie«, Institut Francais d' Etudes Anatoliennes, Banque Ottomane.
Weiker Walter F., 1992, *Ottoman Turks and the Jewish Polity. A History of the Jews in Turkey*, University Press of America.
Yerolimbos Alexandra, 1994, «Changing uses of city walls in late Ottoman Balkans». Άρθρο δημοσιευμένο στα αγγλικά στο τεχνικό-επιστημονικό περιοδικό *Μνημείο και Περιβάλλον* 2, (1994).

Πηγές στο INTEPNET

C.G.A. Clay, 2001, «Western Banking and the Ottoman Economy before 1890: a story of disappointed Expectations» στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *www.bankaroma.it/editoria/journal/!1-clay.pdf*.

Πίνακας 1.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΦΑΚΕΛΟ PL-005 ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ

		ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΦΑΚΕΛΟΣ No		ΕΤΟΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ
1.	ABRAMANEL, JACOB	42		**1/5/1864**
2.	ABDEL RAHMAN,ZEKY EFFENDI	56	ΙΔΙΟΣ ΜΕ Νο 22	**1/5/1864**
3.	ABRAVANEL FILS	44		8/4/1880
4.	ASTOLFI,FRANCOIS	32		7/6/1882
5.	ALI RIZA	84		15/9/1885
6.	ALI BEN ELIAS	84		1/1/1886
7.	ABRAVANEL SENOR	34		1/9/1886
8.	BUCHANAN C.	1		1/11/1869
9.	DJELADIN 2nd CAVASS	80	ΑΓΝΩΣΤΟΣ	
10.	DJEMALI 1st CAVASS	80		**1/5/1864**
11.	DJELALEDIN 1st CAVASS	83		1/2/1879
12.	DJEMALEDDIN BAY	11		21/4/1884
13.	EDWARDS EMILE	35		1/9/1886
14.	FARNETI CATON	28		1/3/1872
15.	GEORGEVICH JEAN	27		**1/3/1867**
16.	KITA STERIO	82		Oct 1875
17.	LOIR ALFRED	26		**1/5/1864**
18.	LERIK VINCENT	57		4/8/1880
19.	LEITMAIR GEORGES	31		23/9/1881
20.	MORDOHAY JOSE	81	ΙΔΙΟΣ ΜΕ Νο 31	
21.	NEDJIB CAVASS	81		1/11/1873
22.	PANGALO GEORGES	30		11/3/1881
23.	ROUTH AUGUSTE	9		**1/6/1865**
24.	RASSIM EFFENDI (BEY)	60		1/10/1886
25.	STAGLIENO EMMANUEL	39		**1/10/1864**
26.	STANINO JEAN	43		**1/5/1864**
27.	STAGLIENO FRANCOIS FILS	10		1/1/1880
28.	SARIDAKI A.	33		1/2/1886
29.	TOCCHI ADOLPHE	29		15/4/1879
30.	TCHIAMICH A.	58		1/5/1883
31.	YOUSSOUF MORDOHAY	81	ΙΔΙΟΣ ΜΕ ΤΟ 20	**Oct.1864**
32.	ZEKY EFFENDI	56	ΙΔΙΟΣ ΜΕ ΤΟ 2	
	DJEMAL BEY	59	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ	1/8/1884

Πίνακας 2.

ΑΥΤΟΚΡΑΤ/ΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ,ΥΠΟΚ/ΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΑΡΙΘΜΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ/ΕΤΟΣ

Έτος	Αριθμός υπαλλήλων	Έτος	Αριθμός υπαλλήλων	Έτος	Αριθμός υπαλλήλων
1864	8	1873	12	1882	15
1865	8	1874	12	1883	16
1866	8	1875	13	1884	17
1867	9	1876	13	1885	18
1868	9	1877	11	1886	21
1869	10	1878	11	1887	20
1870	10	1879	12	1888	20
1871	10	1880	13	1889	20
1872	11	1881	15		

Πίνακας 3.
Β.Ι.Ο ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ :ΟΡΓΑΝΟΓΡΑΜΜΑ 1864-1890

ΕΤΟΣ	ΔΙΕΥ/ΝΤΗΣ	ΥΠΟΔ/ΝΤ	ΟΙΚ.ΕΛΕΓΚΤ	ΑΡΧΙΛΟΓΙΣΤ.	ΛΟΓΙΣΤΕΣ	ΚΥΡΙΟΣ ΤΑΜΙΑΣ	ΤΑΜΙΕΣ ΒΟΗΘΟΙ	ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΟΙ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΕΙΣΠΡΑΞΕΩΝ	ΚΛΗΤΗΡΕΣ	ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ	ΦΥΛΑΚΕΣ & ΛΟΙΠΟΙ
1864	M.Noblet						Staglieno		Abramanel,Stanino	Loir,	Zeky	Djem-Mard
1865	M.Noblet						Staglieno	Routh,	Abramanel,Stanino	Loir,	Zeky	Djem-Mard
1866	M.Noblet						Loir,Staglieno	Routh,	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1867	M.Noblet						Loir,Staglieno	Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1868	M.Noblet						Loir,Staglieno	Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1869	Buchanan						Loir,Staglieno	Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1870	Buchanan						Loir,Staglieno	Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1871	Buchanan						Loir,Staglieno	Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1872	Buchanan			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1873	Buchanan			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1874	Buchanan			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1875	Buchanan			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1876	Buchanan			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino		Zeky	Djem-Mard
1877	?			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino			Djem-Mard
1878	?			Loir	Farneti,	Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino			Djem-Mard
1879	Loir			?		Staglieno		Routh,Georgevich.	Abramanel,Stanino	Tocchi,		Djem-Mard
1880	Loir		Routh	?		Staglieno		Georgevich,	Abramanel,Stanino	Tocchi,Staglieno	Lerik	Djem-Mard
1881	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,	Staglieno			Abramanel,Stanino	Tocchi,Staglieno	Lerik	Djem-Mard
1882	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno		Abramanel,Stanino	Tocchi,Staglieno	Lerik	Djem-Mard	
1883	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Staglieno	Tchiamich	Djem-Mard	
1884	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Staglieno,Djemal.	Tchiamich,Djemal	Djem-Mard	
1885	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Staglieno,Djemal.	Tchiamich,Djemal	Djem-Mard	
1886	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Saridaki,Edwards	Tchiamich,Djemal	Djelaledin	
1887	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Abravanel,	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Saridaki,Edwards	Tchiamich,Djemal	Djelaledin
1888	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Abravanel,	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Saridaki,Edwards	Tchiamich,Djemal	Djelaledin
1889	Loir		Routh	Georgevich	Leitmair,Astolfi	Staglieno	Abravanel,	Tocchi,	Abramanel,Stanino	Saridaki,Edwards	Tchiamich,Djemal	Djelaledin
1890		Routh		Georgevich								

Πίνακας 4.

ΜΙΣΘΟΙ (Λ.Τ.) ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ

ΕΤΟΣ	Buchanan	Routh	Staglien	emaled	Loir	Georgevic	Farneti	Tocchi	Pangal	Leitmair	Astolfi	Sarid	Abrav	Edwar	Staggl	Abram	Stani	Zeky	Lerik	Techi	Djem	Rais	Djem	Mard	Nej	Kit	Djel	Ali	Elia	ΣΥΝ.
1864					65										60	72	72	30					26	27						352
1865		132			120										84	84	84	36					26	27						593
1866		132			176										108	84	84	36					26	27						673
1867		150			176	60									108	84	84	72					26	27						787
1868		180			216	78									132	96	96	108					36	27						969
1869	550	180			216	78									132	96	96	108					36	27						1519
1870	550	180			216	90									150	96	96	108					36	27						1549
1871	550	180			216	90									150	96	96	108					36	27						1549
1872	550	180			240	96	72								160	96	72	108					36	27						1637
1873	550	180			240	120	72								160	96	84	108					36	27	30					1703
1874	550	180			240	120	72								160	96	84	108					36	27	30					1703
1875	550	180			270	135	82								190	108	90	108					36	27	30	34				1840
1876	550	180			270	135	108								220	108	90	108					36	27	30	34				1896
1877		210			270	156	108								220	108	90						36	27	30	34				1289
1878		210			270	156	108								220	108	90						36	27	30	34				1289
1879		210			400	156		98							220	108	90						36	27	30	34	35			1444
1880		240	24		400	222		162							264	108	108		60				36	27		34	46			1731
1881		300	36		400	240		180	66	96					300	108	108		60				36	27		34	46			2037
1882		336	54		400	276		204		108	48				300	108	108		84				36	27		34	46			2169
1883		336	72		550	300		216		120	72				300	120	108		84	60			36	27		34	46			2481
1884		360	84	36	550	300		234		144	84				300	120	120			60	36		36	27		40	46			2577
1885		384	96	48	600	324		252		156	96				324	120	120			60	48		36	27		40	46	46		2823
1886		384	96	96	600	324		252		156	102	84	120	48	324	120	120			60		72		36		40	46	46	39	3165
1887		408	102		600	348		270		174	114	102	120	48	348	120	120			60		72		36		40	46	46	39	3213
1888		408	120		600	348		270		174	114	114	120	60	348	120	120			60		84		36		40	46	46	39	3267
1889		408	120		600	348		270		174	114	114	120	72	348	120	120			60		84		36		40	46	46	39	3279
ΣΥΝ.	4400	6228	804	180	8901	4500	622	2408	66	1302	744	1158	480	228	5630	2700	2550	1146	288	420	84	312	752	738	210	546	495	230	156	48278

Πίνακας 5.

ΜΠΟΝΟΥΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΔΩΡΗΜΑΤΑ (ΣΕ Τ. ΛΙΡΕΣ) ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥΣ ΤΗΣ Β.Ι.Ο. ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΤΟΣ	Routh	Stag	Djem	Loir	Georg	Far	Tocc	Leit	Ast	Sar	Abr	Edw	Sta	Abr	Stan	Ab	Zek	Lar	Tel	Ras	Djem	Mar	Kita	Dje	Riz	Eli	ΣΥΝΟΛΟ ΕΚΤΑΚΤΩΝ
1864																											0
1865																											0
1866				20																							20
1867				14.66									9	7	7						2.18	2.25					42.09
1868																											0
1869	20			20	10								12	6	6		7										81
1870																											0
1871	20																										20
1872																											0
1873																											0
1874													50														50
1875																											0
1876																											0
1877																											0
1878	20			100	20	15							35														190
1879																											0
1880																											0
1881	35	2		150	25		15						25	10	10	10		10			4	3	3	3			305
1882	75			170									40	12	10												307
1883	40			150									30		10			12			2	2	2	2			250
1884	40				35								40	15					7		2	2	2	2			145
1885	75			150	30									15	15						3	2	2	3			295
1886	50	10	6	140	30		20	15	10				30	20	20				10			3	3	4			371
1887		12		125					12		10	5		15	15				8	8		3	3	3	3	3	225
1888	60			150			30	20		10	15		50	15	15				8			3	3	3	3	3	388
1889		15			50		25	18	10		15		30	15	15				8	10			3	3	3	3	223
ΣΥΝ.	435	39	6	1189.7	200	15	90	53	32	10	40	5	351	130	123	10	7	22	41	18	13.18	20.25	21	23	9	9	2912.09

Πίνακας 6.
ΑΥΤΟΚΡ/ΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΥΠΟΚ/ΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΟΣΤΟΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ 1864-1889.

Έτος	Μισθοί	Μπόνους-Φιλοδ/τα	Σύνολο
1864	231.5	0	231.5
1865	516	516	
1866	618	20	638
1867	777	42.09	819.09
1868	969	969	
1869	1041	81	1122
1870	1549	1549	
1871	1549	20	1569
1872	1621	1621	
1873	1678	1678	
1874	1703	50	1753
1875	1814.5	1814.5	
1876	1854	1854	
1877	1289		1289
1878	1289	190	1479
1879	1416.5	1416.5	
1880	1761		1761
1881	1930	305	2235
1882	2149	307	2456
1883	2451	250	2701
1884	2577	145	2722
1885	2790.5	295	3085.5
1886	2948	371	3319
1887	3213	225	3438
1888	3267	388	3655
1889	3228	223	3451
	46230	2912.09	49142.09

Πίνακας 7.
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΔΚΟΣΤΟΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ (1864-1876)

Ποσά σε Λίρες Τουρκίας	**1864**	**1865**	**1866**	**1867**	**1868**	**1869**	**1870**	**1871**	**1872**	**1873**	**1874**	**1875**	**1876**	**TOTAL**
Μικτά Κέρδη	2 227	7 944	6 452	11 592	12 546	8 671	4 709	783	3 396	2 982	4 354	1 375	1 875	68 906
Κόστος και Έξοδα	-3 240	-3 719	-3 664	-4 016	-3 815	-5 707	-4 849	-5 942	-7 927	-7 753	-3 290	-2 259	-3 222	-59 403
(από αυτό,% του **Κόστους Προσωπικού**	7.14%	13.87%	17.40%	20.40%	25.40%	19.70%	31.94%	26.40%	20.45%	21.60%	53.30%	80.20%	57.50%	
Ποσοστό στα Μικτά Κέρδη	9.58%	6.45%	9.88%	7.10%	7.72%	12.93%	32.90%	200.00%	47.73%	56.27%	40.26%	132%	98.88%	
Προβλέψεις		-4 225	-1 798	-30	-1 476	-3 054	**-28 342**	**#####**	-95		-110			-78308
Δηλωθέντα Καθαρά Κέρδη	**-1 013**	**0**	**990**	**7 546**	**7 255**	**-90**	**-28 482**	**#####**	**-4 625**	**-4 770**	**954**	**-884**	**-1 347**	-68 802
Λειτουργικό Κεφάλαιο	15 000	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	16 500	
% Απόδοσης	-6.75		6.00	45.73	43.97	-0.54	-172.6	-268.7	-28.04	-28.92	5.78	-5.35	-8.16	-31.53
Κόστος Πρ/κού	213.5	516	638	819	969	1122	1549	1569	1621	1678	1753	1814.5	1854	16116

Ευφροσυνη Ρουπα

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η πολιτισμική ταυτότητα της χώρας ήταν απόλυτα ταυτισμένη με αυτήν της Ευρώπης. Η αστική τάξη εκφράστηκε μέσα από την κατοχή υλικών αγαθών, που ακολούθησαν, τόσο στην τυπολογία τους όσο και στην αισθητική τους, τα πρότυπα της Ευρώπης με ταχύ ρυθμό προσαρμογής στις διεθνείς εξελίξεις[1]. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την εξέλιξη της ενδυμασίας στην Ελλάδα, αποτέλεσε και αυτή έναν από τους τομείς των εφαρμοσμένων τεχνών μέσα από τον οποίο η ελληνική αστική κοινωνία επέλεξε να δηλώσει τον εξευρωπαϊσμό της, απαξιώνοντας την τοπική ενδυμασία. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, και με ιδιαίτερη ένταση στο μεταίχμιο των δύο αιώνων μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, παρατηρείται μία απόπειρα δημιουργίας ενδυμασίας που ως προς την αισθητική της ή τη λειτουργικότητά της να εκφράζει ελληνικές αξίες.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα πρώτα βήματα της διάδοσης της δυτικής αστικής ενδυμασίας

Πριν από την Επανάσταση οι Έλληνες, που κατοικούσαν στο χώρο που επρόκειτο να αποτελέσει το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο, είχαν τις δικές τους ενδυματολογικές συνήθειες. Ως επί το πλείστον, οι ενδυματολογικές συνήθειες των αστών ήταν επηρεασμένες από τα πρότυπα της Ανατολής ενώ, παράλληλα, οι κατά τόπους περιοχές του ελλαδικού χώρου είχαν διατηρήσει και διαμορφώσει μία τοπική ενδυμασία η οποία αναγνωρίζεται σήμερα ως λαϊκή ενδυμασία[2].

Η ύπαρξη διαφορετικού ενδυματολογικού τύπου στη Δύση σα-

1. Μεταξύ των μελετών που αναφέρουν τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας είναι οι ακόλουθες: Χ. Ροζάκης, "Η Ελλάδα στο διεθνή χώρο, 91-119, Κ. Γεωργουσόπουλος, "Ελληνικότητα και θέατρο", 205-210, κ.ά., όλα στο Δ.Γ. Τσαούσης, επιμ., *Ελληνισμός και Ελληνικότητα* (Αθήνα: Εστία, 1983). Ματούλα Χ. Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα* (Θεσσαλονίκη: έκδοση της συγγραφέως, 1983). Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, (Αθήνα: Μέλισσα, 1984). Efrossini Roupa, *The Social and Political Background of Applied Arts and the Reform Movement in Greece at the Turn of the Century* (M.A. thesis, University of Minnesota, 1997). Πηνελόπη Γιακουμάκη-Μωραΐτη, «Η διάχυση της ευρωπαϊκής μόδας στην ελληνική επικράτεια», στο βιβλίο του Διονύση Φωτόπουλου, *Το ένδυμα στην Αθήνα* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ε.Λ.Ι.Α., 1999).

Από τη φουστανέλα στα στενά φράγκικα παντελόνια, στα χρόνια του Όθωνα. (Σχέδια στολών των αξιωματικών και των στρατιωτών την περίοδο 1828-1832 από τον Μυλωνά. Από το ημερολόγιο τοίχου Γ.Ε.Σ., 1998).

φώς ήταν γνωστή σε όσους Ελλαδίτες είχαν προσωπική εμπειρία του δυτικού πολιτισμού μέσω του εμπορίου ή έρχονταν σε επαφή με τους ομογενείς του εξωτερικού ή τους ξένους περιηγητές[3]. Όμως, πέρα από αυτό, η δυτική ενδυμασία δεν ήταν διαδεδομένη στην Ελλάδα.

Ο Φρ. Τιρς, περιέγραφε τις ενδυματολογικές συνήθειες, των Ελλήνων, με τη ματιά ενός Ευρωπαίου, ως εξής[4]:

Κάθε τι που είναι αναγκαίο για να γίνονται και να στολίζονται οι εθνικές στολές εκτελείται με την εκζήτηση και την πολυτέλεια που αξιώνει ο πλούτος του ανατολίτικου ρούχου. Το ίδιο συμβαίνει για την κατασκευή των χρωματιστών εκείνων παπουτσιών, που στολίζονται συνήθως με κεντίδια, που αποτελούν μέρος της γραφικής στολής των ντόπιων. Ο Ευρωπαίος, εν τούτοις, θα δυσκολευθεί να προμηθευτεί αυτά τα διάφορα είδη στη μορφή που υπάρχουν στον τόπο του. Μονάχα η μετανάστευση ενός αριθμού από δικούς μας τεχνίτες θα μπορούσε να διορθώσει αυτήν την κατάσταση. Η τέχνη του καπελά, καθώς και κάθε τι που σχετίζεται με τις δικές μας μόδες, είναι άγνωστα στη χώρα.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η εμφάνιση του κυβερνήτη Ιωάννη

2. Για την εξέλιξη των ενδυματολογικών συνηθειών των Ελλαδιτών βλέπε Ιωάννα Παπαντωνίου, *Η ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2000.

3. Αλ. Πολίτης, «Ένας αρματολός στο Πήλιο παραμονές της Επανάστασης», *Μία μέρα...*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 245.

4. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (1833) Μετφρ. Α. Σπηλίου. Επιμ. Τ. Βουρνά. (Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1972) τ. Β', 53.

Καποδίστρια κατά την άφιξή του στην Ελλάδα, το 1829, με «στενό, ενετικό παντελόνι» διατηρήθηκε συμβολικά στην μνήμη των Ελλήνων και σημασιοδοτήθηκε όπως και το υπόλοιπο έργο του ως η απαρχή του εξευρωπαϊσμού του τόπου[5]. Επιπλέον, ο Καποδίστριας, προσπαθώντας να οργανώσει τον ελληνικό στρατό, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην εμφανισιακή τάξη και όρισε στρατιωτική ενδυμασία δυτικού τύπου που αντικαθιστούσε τη βράκα και τη φουστανέλα. Η απόπειρα αυτή είναι αξιομνημόνευτη. διότι άλλαζε την καθεστηκυία αντίληψη περί της πρέπουσας ανδρικής μορφής. Τελικά δεν τελεσφόρησε, ίσως επειδή, μεταξύ άλλων λόγων, ήταν πολύ ριζοσπαστική για τα ήθη και έθιμα των Ελλήνων, την περίοδο εκείνη[6].

Η εισαγωγή της δυτικής ενδυμασίας ήταν σταδιακή. Ένα πρώτο βήμα είχε συντελεσθεί με την Επανάσταση και την περίοδο διακυβέρνησης του Καποδίστρια. Ο Λουδ. Ρος περιγράφει την εξέλιξη των ηθών και των εθίμων στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την ενδυμασία[7]:

Πάντως μετά την Επανάσταση πολλά έχουν αλλάξει στα ήθη και έθιμα. Πριν από αυτήν δεν τολμούσε κανένας Φράγκος ή Τούρκος να ρίξει μια ματιά στην πόλη, χωρίς τον κίνδυνο να το βάλει στα πόδια, γιατί γινόταν αντικείμενο χλευασμού των χαμινιών. Ενώ τώρα ... πολλοί Έλληνες φοράνε φράγκικα...

Τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του κράτους, την ευρωπαϊκή ενδυμασία έφεραν λίγα άτομα σε σύγκριση με την τοπική. Δεν υπάρχει πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των ενδυματολογικών συνηθειών που επικρατούσαν στη χώρα από την εικόνα που δίνουν τα μέλη της Δημογεροντίας στην Εθνοσυνέλευση του 1832 στην Πρόνοια (Ναύπλιο)[8]:

Η εξωτερική εμφάνιση της Εθνοσυνέλευσης είναι αρκετά ποικίλη και γραφική. Τέσσερα κυρίως είδη φορεσιάς μπορεί κανείς να διακρίνει σ' αυτήν: Τη φορεσιά των Νησιωτών, τη φορεσιά των Πελοποννησίων, των Ρουμελιωτών, τη φράγκικη (ευρωπαϊκή) φορεσιά πού τη φοράει το ένα όγδοο των πληρεξουσίων και, τέλος, είναι μερικοί που φοράνε τούρκικα καφτάνια.

Ένα δεύτερο και πιο σημαντικό βήμα έγινε με την εισαγωγή δυτικών ηθών και εθίμων από τις ομάδες που διαμόρφωσαν την πρώτη «αστική» τάξη στην Αθήνα του Όθωνα: την ακολουθία του βαυαρού βασιλέως καθώς και τους ομογενείς ή τους ξένους που εγκαταστάθηκαν στη χώρα προερχόμενοι από κάποιο αστικό κέντρο του εξωτερικού είτε για να εκπληρώσουν το όραμα της στελέχωσης του νεοσύστατου κράτους είτε για να αναπτύξουν επιχειρηματικές δραστηριότητες[9]. Όλοι αυτοί ενδυνάμωσαν την αίγλη της ευρωπαϊκής ενδυμασίας[10].

Το 1833 ο Όθωνας, με ειδικό κανονισμό, αποπειράθηκε για δεύτερη φορά μετά τον Καποδίστρια να ορίσει την στολή των ελληνικών στρατευμάτων και επέβαλε και αυτός το φράγκικο παντελόνι, αντί της βράκας ή της φουστανέλας[11]. Και αυτή η προσπάθεια

5. Μιχ. Γ. Λαμπρυνίδης, «Η Φουστανέλα του Βασιλέως Όθωνος», *Παναθήναια*, Κ' (Απρ.-Σεπτ. 1910)

6. Γήσ. Παπαγεωργίου, *Στολές του πολεμικού ναυτικού* (Αθήνα: Αστραία, 1998), 11-12.

7. Λουδ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα* (1832-1833), Μετφρ. Α. Σπηλίου, Επιμ. Τ. Βουρνά, (1863) (Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976), 138. Ο Ν. Δραγούμης ενθυμείται στις ιστορικές αναμνήσεις του (πριν το 1831) ότι «μόνον ότε αποκατέστημεν εν Ναυπλίω, κατεσκεύασαν τινές χάριν των φραγκοφορεμένων ξύλινα σκαμνία.», Ν. Δραγούμη, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, 104.

8. Λουδ. Ρος, *ό.π.*, 143.

9. Για τη σταδιακή εισαγωγή της ενδυμασίας μεταξύ του 1829 και του 1835 και για το ρόλο των κοινωνικών ομάδων που διαμόρφωσαν την πρώτη αστική τάξη της Αθήνας βλ. επίσης Π. Γιακουμάκη-Μωραΐτη, 471-72.

10. Ο Αμπού χρησιμοποιεί την ενδυμασία για να διαχωρίσει τους ετερόχθονες εξευρωπαϊσμένους Έλληνες (τους Φαναριώτες) από τους παραδοσιακούς αυτόχθονες. Αναφέρει ότι οι κυρίες των Φαναριωτών «φέρνουν τα φουστάνια τους από το Παρίσι» ενώ οι γυναίκες των αυτοχθόνων διατηρούν την παραδοσιακή ενδυμασία και δεν φορούν κορσέ. Έντμ. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος: Η σύγχρονη Ελλάδα, 1854* (1855) (Αθήνα: Τολίδη), 52-55.

11. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 18 Μαρτίου 1833.

Ο Όθωνας με φουστανέλα. Ν. Λύτρας, Γραφεία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. (Από το βιβλίο: Οι Έλληνες ζωγράφοι, σελ. 134).

Η Αμαλία δημιούργησε μία ρομαντική εκδοχή της ελληνικής στολής. Ν. Λύτρας, Γραφεία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. (Από το βιβλίο: Οι Έλληνες ζωγράφοι, σελ. 135).

γνώρισε κάποια αντίσταση, καθώς δεν ήταν λίγοι εκείνοι που θεωρούσαν το δυτικό παντελόνι, τα «στενά των Φράγκων» όπως αποκαλούνταν, ανάρμοστο για τους άντρες. Η αντίδραση όμως ήταν περιορισμένη μεταξύ των ναυτικών[12], ενώ οι άνδρες του στρατού ξηράς μοιάζει να έδειξαν μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα. Το 1836 όταν ο Λουδ. Ρος περιγράφει την εξέλιξη των ηθών και των εθίμων στην κοινωνία της Αθήνας, σε σύγκριση με το 1832, εντυπωσιάζεται, μεταξύ των άλλων, από τα εξής[13]:

(Ο ταξιδιώτης μας) αφού ξεκουραστεί λίγο (στο ξενοδοχείο μετά το ταξίδι προς την Ελλάδα), θέλει να βγει για να επισκεφθεί παλιούς γνωστούς και ζητάει τον παλιό του υπηρέτη, χωρίς να προσέξει ότι μιλά κιόλας μ' αυτόν. Το παιδί έχει παρατήσει το φαρδύ παντελόνι και το κοντό σακάκι και στέκει μπροστά του με άσπρο παντελόνι, μεταξωτό γιλέκο και μαύρο φράκο. Ψάχνει στην αρχή τους τοτινούς πατέρες της πόλης, τα δεκατρία μέλη της Δημογεροντίας, αλλά μερικούς δεν τους αναγνωρίζει, γιατί κι αυτοί επίσης έχουν βγάλει τις φουστανέλες και φορέσανε φράκο... Μονάχα ένα μέρος από τους τοτινούς συναδέλφους του ξαναβρίσκει στην ίδια θέση. Έχουν μείνει τίμιοι καταστηματάρχες, παραμένουν με το ίδιο ανάλογο κοστούμι, διατηρούν τα ίδια έθιμα. ... Γεμάτος χαρά αγοράζει από έναν απ' αυτούς ένα φέσι και το φορά. Μόλις όμως έχει προχωρήσει εκατό βήματα και πρέπει να προσέξει ότι ο κόσμος δεν το βρίσκει, όπως παλιά, το πράγμα εντάξει όταν ένας καλοντυμένος φράγκος πάει στο δρόμο με κόκκινο φέσι. Επειδή δεν θέλει να γίνει θέαμα, δίνει το φέσι στον υπηρέτη του και φοράει ξανά το καπέλο του. ... Ο ταξιδιώτης μας συναντά τον συνταγματάρχη Βάσο, που τον είχε επισκεφθεί στα 1832 στο Μενίδι. Φοράει στολή και φτερό στο πηλίκιο, είναι γεμάτος παράσημα και κρατάει απ' το μπράτσο την ακόμα όμορφη γυναίκα του, ντυμένη σύμφωνα με την παριζιάνικη μόδα.

12. Γήσ. Παπαγεωργίου, 9-14.
13. Λουδ. Ρος, ό.π., 289-290.

Πορτρέτο του Όσκαρ Ουάιλντ, από τους πρωτοπόρους αισθητικούς της εποχής, με ελληνικό παραδοσιακό ένδυμα. (Συλλογή Γκαλερί Μαρτίνου, Αθήνα).

Το ένα μετά το άλλο συντελούνταν τα βήματα που έφερναν την εδραίωση της ευρωπαϊκής αστικής ενδυμασίας. Χαρακτηριστικό της δημοτικότητάς της αποτελεί το γεγονός ότι όταν, το 1848, εκδόθηκε η «*Ευτέρπη*», το πρώτο οικογενειακό-φιλολογικό περιοδικό στην Αθήνα[14], συμπεριέλαβε στην ύλη του χαλκογραφία με θέμα τα «ενδύματα του τελευταίου συρμού των Παρισίων»[15]. Περίπου τρεις δεκαετίες μετά την ίδρυση του κράτους, το 1857-58, όταν ο γάλλος περιηγητής Αντ. Προυστ επισκέφθηκε την Αθήνα παρατήρησε ότι υπήρχαν[16]:

...70 ράφτες και 50 υποδηματοποιοί που ντύνουν και υποδένουν σύμφωνα με τη γαλλική μόδα, έναντι 6 ραφτάδων και 3 τσαγκάρηδων που ακολουθούν την παράδοση... 62 καταστήματα νεωτερισμών για τις γυναίκες και μόνο 3 ή 4 που διαθέτουν την εθνική φορεσιά.

14. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά 1847-1900*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, παραρτ. αρ. 1, 37.

15. Π. Γιακουμάκη-Μωραΐτη, 486-487.

16. Αντ. Προυστ, *Ένας χειμώνας στην Αθήνα του 1857*, Μετφρ. Ντίνα Νίκα (Αθήνα: Ειρμός, 1990), 71.

*LE COQUET

LE PLUS COMPLET DES JOURNAUX DE MODES

Texte illustré, Gravure coloriée
et Patron coupé dans tous les numéros

Tous les Samedis, 30, 40 ou 50 fr. par an
Avec 24 patrons sans gravure coloriée, 18 fr. —
Tous les 15 jours, 13 ou 24 fr. —

Paris-Figurine

JOURNAL DE MODES

Edition de luxe grand format, texte illustré, figurines, silhouettes parisiennes, etc. Patron coupé dans tous les numéros.

Paraît le 1er et 15, 28 fr. par an.

Le Journal des Modistes

JOURNAL PROFESSIONNEL

Exclusivement édité pour les maisons de modes
Paraît le 1er de chaque mois
Edition française ou étrangère en six langues .... 18 fr.

Le Journal des Lingères

LINGERIE — CHAPEAUX — LAYETTES

Paraît le 1er de chaque mois. — Un an..... 8 fr.
Avec une gravure coloriée de 5 chapeaux... 10 fr.

Demander spécimens et conditions d'abonnements à
M. A. ALBERT, directeur, 6, rue Favart, Paris

"ΛΕ ΚΟΚΕ"

Η ΤΕΛΕΙΟΤΕΡΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΣΥΡΜΟΥ

ἐκδίδεται καθ' ἑβδομάδα καὶ περιέχει εἰκόνας χρωματιστὰς καὶ ἰχνάρια κομμένα εἰς φυσικὸν μέγεθος
Ἐτησία συνδρομὴ Φρ. χρ. 30
ἐκδίδεται καὶ κατὰ δεκαπενθημερίαν
Ἐτησία συνδρομὴ Φρ. χρ. 13.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΔΙΑ ΜΟΔΙΣΤΑΣ ΠΙΛΩΝ

ἐκδιδομένη ἅπαξ τοῦ μηνὸς καὶ περιέχουσα 10 σχήματα πίλων ΧΡΩΜΑΤΙΣΤΩΝ εἰς φυσικὸν μέγεθος
Ἐτησία συνδρομὴ Φρ. χρ. 18.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΣΠΡΟΡΡΟΥΧΩΝ

ἐκδιδομένη ἅπαξ τοῦ μηνὸς καὶ περιέχουσα ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἀσπρορρούχων. Ἐτησία συνδρομὴ Φρ. χρ. 10.

Συνδρομηταὶ ἐγγράφονται
ἐν τῷ γραφείῳ τῆς ΦΙΛ. ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ

Διαφήμιση από το γυναικείο περιοδικό «Η Φιλόκαλος Πηνελόπη», 1898.

Βέβαια, παρ' όλη τη διάδοσή της, η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής ενδυμασίας δεν ήταν καθολική. Υπήρχαν εξαιρέσεις που παρατηρούνται καθ' όλο το 19ο αιώνα μέχρι τον 20ό[17].

Η ευρωπαϊκή ενδυμασία διαδόθηκε κυρίως στα αστικά κέντρα, ενώ τις τοπικές ενδυματολογικές συνήθειες διατηρούσαν όσοι κατοικούσαν στην επαρχία[18]. Επίσης, υπήρχαν οι περιπτώσεις των ευπατρίδων με συμβολή στην ιστορία του τόπου, οι οποίοι συνειδητά διατηρούσαν την παράδοση[19]. Μεταξύ αυτών χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν τα «παλικάρια», οι παλιοί αγωνιστές του

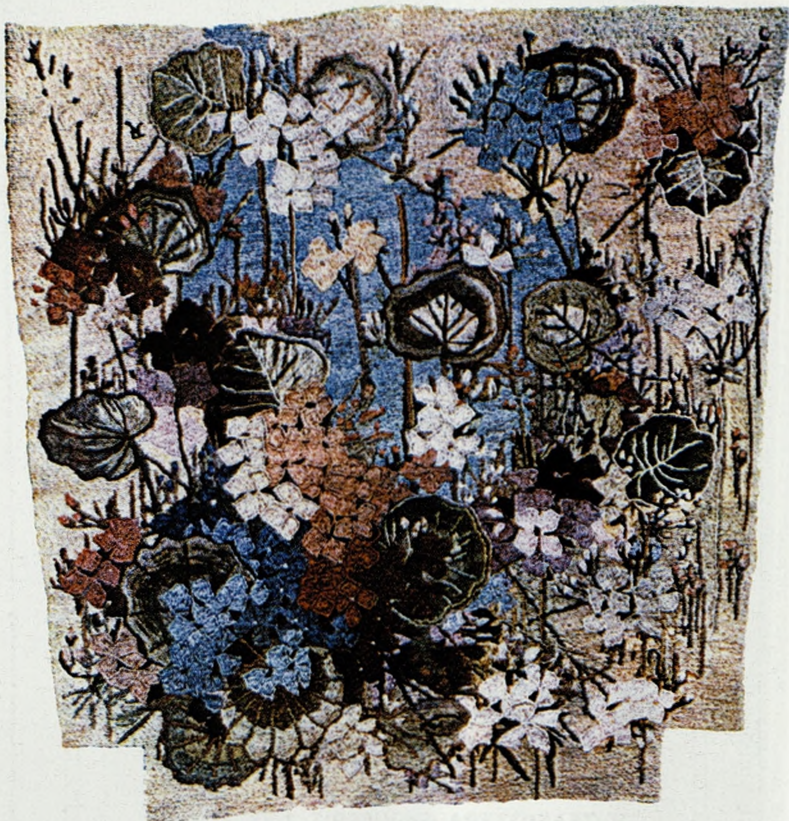
17. Π. Γιακουμάκη-Μωραΐτη, 473.

18. Για παράδειγμα, στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Προυστ συναντά στην Αθήνα «όλους τους χωρικούς των προαστίων να περπατούν με τη γραφική στολή τους.» Α. Προυστ, *ό.π.*, 72. Πολλοί άλλοι περιηγητές, όπως ο Αμπού, εντυπωσιάζονται από την εμφάνιση των νησιωτών. Αμπού, *ό.π.*, 54.

19. Για παράδειγμα, ο Άννινος περιγράφει συνάντηση με την κυρία Κανάρη (22 Ιανουαρίου 1850) η οποία φορούσε «Ψαριανὴν ενδυμασίαν, τραχηλιάν με χρυσά σειρήτια εις το στήθος, κάλυμμα κεφαλής εν είδει κιδάρεως», Μπ. Άννινος, *ό.π.*, 365.

Ντυμένη με την τελευταία λέξη της ευρωπαϊκής μόδας στα τέλη του 19ου αιώνα. Φωτογραφία του Μωραΐτη.

Εργόχειρο της Άννας Παπαδοπούλου, το γένος Μελά, που παρουσιάσθηκε από το αγγλικό περιοδικό εικαστικών και εφαρμοσμένων τεχνών The Studio, 1901, v. 23.

1821, που διαμόρφωναν τώρα τα μέλη των ενόπλων σωμάτων και οι οποίοι διατήρησαν την ενδυμασία τους, την φουστανέλα, μαζί με μία αυστηρά παραδοσιακή ιδεολογία[20].

Την τοπική ενδυμασία, συχνά τροποποιημένη και εξευρωπαϊσμένη με ρομαντική διάθεση, υιοθέτησαν και οι βασιλείς σε μία προσπάθεια να γεφυρώσουν το χάσμα με το λαό που δημιουργούσε η ξένη καταγωγή τους. Πρώτος ξεκίνησε ο Όθωνας υιοθετώντας τη φουστανέλα, μετά από συμβουλή του φιλέλληνα πατέρα του Λουδοβίκου το 1835[21]. Στα ίδια βήματα ακολούθησαν η βασίλισσα Αμαλία (1836-1862), η βασίλισσα Όλγα (1867-1913)[22] καθώς και οι πριγκίπισσες. Τις ενδυμασίες αυτές τις επέβαλαν και στην Αυλή, μάλλον όμως τις φορούσαν, κυρίως, σε επίσημες εκδηλώσεις[23]. Από αυτές, η πιο πετυχημένη ήταν η «στολή της Αμαλίας», την οποία πολλές γυναίκες αγάπησαν και υιοθέτησαν ακόμα και μετά την αποχώρησης της βασίλισσας από την εξουσία[24].

Τέλος, αρκετοί ήταν αυτοί που προσπαθούσαν να βρουν κάποια ισορροπία μεταξύ των δύο ταυτοτήτων τους, της ελληνικής και της ευρωπαϊκής, συνδυάζοντας στην ενδυμασία τους στοιχεία και από τους δύο πολιτισμούς. Δύο χαρακτηριστικά δείγματα θα πρέπει να αναφερθούν: Πρώτον, ένας τύπος του φράκου (στην ελληνική βιβλιογραφία απαντάται και ως *ρεντιγκότα*), ο οποίος φορέθηκε από άνδρες και γυναίκες ως επανωφόρι σε συνδυασμό με την τοπική ενδυμασία. Δεύτερον, η ανδρική πουκαμίσα ή καναβίτσα, ένα ανδρικό ένδυμα του οποίου το κάτω μέρος επεκτείνεται και καταλήγει σε φούστα, παρόμοια με της φουστανέλας, και το οποίο φορέθηκε σε συνδυασμό με το «φράγκικο» παντελόνι[25].

Η σημασιοδότηση της ευρωπαϊκής αστικής ενδυμασίας στην Ελλάδα

Παρ' όλες τις εξαιρέσεις, σε μία συνολική εκτίμηση, όσο η αστικοποίηση της αθηναϊκής κοινωνίας εξελισσόταν, τόσο το τοπικό ένδυμα απαξιωνόταν και το ευρωπαϊκό εδραιωνόταν.

Αρχικά, όταν ακόμα οι αναμνήσεις από την εποχή της Τουρκοκρατίας ήταν νωπές, το τοπικό ένδυμα απαξιώθηκε, όπως και η ευρύτερη λαϊκοβυζαντινή παράδοση, διότι απηχούσε ή ταυτιζόταν με τον ανατολίτικο πολιτισμό, τον οποίο το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων ήταν πρόθυμο να τον διαγράψει από τη ζωή του[26].

Η απαξίωσή του συνεχίστηκε στα επόμενα χρόνια, επειδή ταυτίστηκε με τα κατώτερα στρώματα, καθώς στο μεγαλύτερό τους ποσοστό οι ενδεδυμένοι με την τοπική ενδυμασία επαρχιώτες έρχονταν στην Αθήνα, για να ανταποκριθούν στις ανάγκες εργατικού δυναμικού που είχε η νεοσύστατη πόλη. Η διατήρηση της τοπικής ενδυμασίας από τους ευπατρίδες προφανώς ήταν αποδεκτή ως εξαιρετική περίπτωση, λόγω της συμβολικής τους θέσης στην κοινωνία.

Αντίθετα, η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής ενδυμασίας ήταν σύμβολο εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού καθώς επίσης και κοινωνικής και οικονομικής ανωτερότητας. Σε παγκόσμιο επίπεδο η ιδεολογική ομοιογένεια της αστικής τάξης συνετέλεσε στην κυριαρχία του δυτικού πολιτισμού. Ο έλληνας αστός ήθελε τόσο η χώρα του να ανήκει στην διεθνή κοινωνία των εθνών όσο και αυτός να ανήκει στη διεθνή τάξη των αστών. Ο εθνισμός ταυτιζόταν απόλυτα με το διεθνισμό, καθώς στόχος ήταν η πρόοδος της χώρας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κυριαρχία του δυτικού πολιτισμού στην Ελλάδα.

Επιπλέον, το δυτικό ένδυμα ήταν προνόμιο όσων μπορούσαν να πληροφορηθούν τις τελευταίες τάσεις του συρμού από το εξωτερικό, να τις κατανοήσουν, να τις διαχειριστούν και, τέλος, να τις πληρώσουν. Ήταν αγαθό των ανωτέρων στρωμάτων, η επιδεικτική κατανάλωση και ο πλούτος των οποίων μάγευε το ευρύτερο κοινό και μέσο διαφοροποίησης από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Ως τέτοιο είχε ιδιαίτερη κοινωνική αξία τόσο για τα κατώτερα όσο και για τα ανώτερα στρώματα και αποτέλεσε τελικά σύμβολο κοινωνικής ανόδου[27].

20. Έντμ. Αμπού, *ό.π.*, 53-54. Για την προέλευση και τη χρήση της φουστανέλας κατά το 19ο αιώνα βλ. Ιω. Παπαντωνίου, *ό.π.*, 205-227. Ο Τάκερμαν αναφέρει την ύπαρξή τους και τη δεκαετία του 1870 Ch.K. Tuckerman, *The Greeks of Today* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1878), 45.

21. Λουδ. Ρος, *ό.π.*, 112-113. Το σκίτσο ερασιτέχνη ζωγράφου της εποχής που δημοσιεύεται στο βιβλίο του Ζάιντλ και αναπαριστά το γάμο του Όθωνα με την Αμαλία το Νοέμβριο του 1836 δείχνει τον Όθωνα ήδη ενδεδυμένο με φουστανέλα. Βολφ Ζάιντλ, *Βαυαροί στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1984), 179.

22. Ιω. Παπαντωνίου *ό.π.*, 261, 270-277.

23. Δ. Γατόπουλος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, 1942, στο κείμενο της Π. Γιακουμάκη-Μωραΐτη, *ό.π.*, 473.

24. Η Παπαντωνίου αναφέρει ότι «τη φορεσιά αυτή τη φόρεσαν όλες οι αστές στα ελεύθερα Βαλκάνια, ακόμα και στα τουρκοκρατούμενα, μέχρι και το Βελιγράδι.» Ιω. Παπαντωνίου, *ό.π.*, 271-272.

25. Το ένδυμα αυτό φορέθηκε σε συνδυασμό με το «φράγκικο» παντελόνι και διατηρήθηκε μέχρι τον 20ό αιώνα στον αγροτικό πληθυσμό. Στη μνήμη μας έχει καταχωρηθεί ως το «θεατρικό» ένδυμα του δημοφιλούς ηθοποιού της μεταπολεμικής θεατρικής επιθεώρησης, του Κώστα Χατζηχρήστου. Για την επιρροή της ευρωπαϊκής ενδυμασίας στην αγροτική βλ. Ιω. Παπαντωνίου, *ό.π.*, 282-285.

26. Τόσο ο βυζαντινός όσο και ο λαϊκός πολιτισμός αντιμετωπίσθηκαν ως συγγενικοί του πολιτισμού της Ανατολής και τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του Κράτους παραμερίσθηκαν από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, που θεωρήθηκε συγγενικός του αρχαίου, σε μία προσπάθεια να αποκατασταθεί η ταυτότητα της χώρας. E. Roupa, *ό.π.*, 48, 82, 87, 95, 120, 200-202.

27. Λίγα χρόνια αργότερα ο Μητσάκης θέλοντας να σαρκάσει την εξάπλωση των δυτικών ηθών και εθίμων στη μέση τάξη αναφέρει: «Έπειτα έρχεται η μέση τάξις. Η μάλλον πασών άμορφος και στερουμένη ιδίας προσωπικότητος. Κατώτεροι υπάλληλοι, επαγγελματίαι, συνταξιούχοι, μικροεισοδηματίαι, φοιτηταί... Το θέαμα τριακοσιοδράχμου οικογενειάρχου, προσπαθούντος εν πάση δυνάμει ν' αναπαραστήση εν τω κύκλω του εις μικρόν την εικόνα του βίου μυριοταλάντου πλουσίου... Η «Σαιζόν» και παν άλλον ζουρνάλ συρμών παρέχει και εις αυτάς πρόχειρα τα υποδείγματα των εσθήτων και των πίλων των». Αρχικά, δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Η ζωή εις την πρωτεύουσαν» στο περιοδικό *Εστία* στις 24.5.1887. Μιχάλης Μητσάκης, *Το έργο του*, Επιμλ. Μιχ. Περάνθη (Αθήνα: Εστία, 1987), 70.

Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα ο Αμπού είχε προβλέψει το μέλλον μέσα σε δύο προτάσεις[28]:

Σήμερα, ολόκληρη η ελληνική φυλή είναι, για να το πούμε έτσι, χωρισμένη σε δύο μερίδες που η μία συγχωνεύεται αδιόρατα μέσα στην άλλη. Το μέλλον ανήκει στα μαύρα ρούχα (εννοεί στα φράγκικα).

Μέχρι το 1870 το δυτικό πολιτισμικό μοντέλο είχε εδραιωθεί, αφού και ο Τσαρλς Τάκερμαν, αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα κατά την περίοδο 1867-1871, συγκρίνοντας τους Αθηναίους με τους άλλους Ευρωπαίους, παραδέχεται ότι δεν υστερούν καθόλου στην υιοθεσία των υλικών συμβόλων του πολιτισμού[29].

Η ευρωπαϊκή αστική ενδυμασία στην Ελλάδα το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο εξευρωπαϊσμός και η διάδοση της δυτικής ενδυμασίας συνεχίστηκαν με ακόμα μεγαλύτερη ένταση κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα όταν εδραιώθηκε[30] η αστική τάξη στην Ελλάδα. Η εδραίωση της αστικής τάξης σήμαινε ποσοτικές αλλά και ποιοτικές διαφορές στην κοινωνία που ενθάρρυναν την ανάπτυξη των εφαρμοσμένων τεχνών, τη συνέχεια της επίδρασης του ευρωπαϊκού πολιτισμού και τη διάδοση της μόδας.

Στις ποσοτικές εξελίξεις θα πρέπει να τονισθεί, καταρχάς, η αύξηση της κατανάλωσης στην Ελλάδα είτε λόγω της μόνιμης εγκατάστασης, μετά το 1873, των ομογενών του εξωτερικού είτε λόγω της συνεχούς, από εδώ και πέρα, διεύρυνσης της μεσαίας τάξης και των κατωτέρων στρωμάτων[31]. Στις ποιοτικές εξελίξεις θα πρέπει να αναφερθεί η διατήρηση της σημασίας της κατοχής υλικών συμβόλων του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τα πρότυπα των οποίων έδιναν οι ομογενείς του εξωτερικού και με ζήλο ακολουθούσαν τα μεσαία και κατώτερα στρώματα σε μία αέναη προσπάθεια εξομοίωσής τους με τα ανώτερα[32]. Όλες οι αισθητικές ευρωπαϊκές τάσεις παρατηρούνται στην Ελλάδα[33].

Δεν είναι τυχαίο ότι από εδώ και πέρα παρατηρείται αύξηση του αριθμού των μεγάλων παραγωγικών μονάδων και της ποικιλίας των προϊόντων τους, σχετικά με την ενδυμασία και τα αξεσουάρ[34]. Όπως δεν είναι τυχαίο ότι διαδίδονται και στην Ελλάδα οι ραπτομηχανές[35] ή ότι πληθαίνουν τα γυναικεία περιοδικά που αναφέρονται εκτενώς στη μόδα[36] προσφέροντας «εικόνας χρωματιστάς και ιχνάρια κομμένα εις φυσικόν μέγεθος»[37] για επαγγελματική χρήση «δια μοδίστρας πίλων», ρούχων ή ασπρορούχων. Η εμφάνιση όλων των παραπάνω αφενός μεν τεκμηριώνει την εδραίωση της αστικής τάξης στην Ελλάδα και αφετέρου αντικατοπτρίζει τις αξίες της. Δηλώνει την αξία που απέδιδε, από την περίοδο αυτή και μετά, ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό της αθηναϊκής κοινωνίας στην επιμελημένη, και σύμφωνα με τις τελευταίες διεθνείς προσταγές της μόδας, εμφάνιση.

Η αύξηση της οικονομικής και κοινωνικής δύναμης των μεσαίων και των κατωτέρων στρωμάτων δεν σήμαινε την αυτόματη ενδυνάμωση της λαϊκής παράδοσης, καθώς η φιλοδοξία της ένταξης στην εξευρωπαϊσμένη αστική κοινωνία αποδεικνυόταν ισχυρότερη. Άλλωστε, ο οικονομικός και πολιτιστικός μαρασμός της ελληνικής περιφέρειας[38], της μόνης πηγής που θα μπορούσε να προσφέρει αντίλογο, επέτρεψε την απόλυτη πολιτιστική κυριαρχία της εξευρωπαϊσμένης Αθήνας. Στο μεγαλύτερο ποσοστό, τα ρούχα που καταγράφονται στα πορτραίτα και τις οικογενειακές φωτογραφίες ή διασώζονται σήμερα στις διάφορες συλλογές αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία της ολοκληρωτικής διάδοσης της δυτικής ενδυμασίας στην ελληνική αστική κοινωνία από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα[39].

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ

Στα τέλη του 19ου αιώνα και με μεγαλύτερη ένταση από τα τέλη της δεκαετίας του 1890, η αθηναϊκή αστική κοινωνία, ορμώμενη από αντίστοιχα ευρωπαϊκά κινήματα, αλλά και λόγω των ειδικών συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί στην Ελλάδα, αποπειράθηκε να μεταρρυθμίσει την ενδυμασία της αποσκοπώντας στη διαμόρφωση υγιεινής ενδυμασίας, πρακτικής και λιτής αισθητικής που να εκφράζει τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας, στην προώθηση της ελληνικής παραγωγής και αναβάθμιση της θέσης των ελληνίδων εργατριών και, τέλος, στη δημιουργία ελληνικής αισθητικής. Η μεταρρύθμιση της ελληνικής αστικής ενδυμασίας ήταν αφενός μεν μία προσπάθεια απεξάρτησης της χώρας από την ευρωπαϊκή επίδραση και διαμόρφωσης ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας, αφετέρου μία προσπάθεια ευρύτερης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής μεταρρύθμισης[40].

Η προσπάθεια μεταρρύθμισης της γυναικείας ενδυμασίας στην Ευρώπη

Στην Ευρώπη ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα είχαν γίνει επανειλημμένα απόπειρες να μεταρρυθμιστεί η γυναικεία ενδυμασία. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι απόπειρες αυτές έγιναν πιο συγκεκριμένες και στηρίχθηκαν κυρίως σε τρία αιτήματα.

Το πρώτο αίτημα αφορούσε την παρακμή των εφαρμοσμένων τεχνών κατά το 19ο αιώνα και τη σχέση αυτής της παρακμής με το πολιτιστικό επίπεδο της νεοεμφανισθείσας αστικής τάξης. Η αστική τάξη, επειδή δεν είχε δική της ταυτότητα, υιοθέτησε τα πρότυπα των αριστοκρατών και των ιστορικών εποχών. Όμως, η συνεχής αναβίωση παλαιών προτύπων και η μαζική παραγωγή τους συνετέλεσαν στην εκλεκτική παραφθορά της αυθεντικής αισθητικής. Από την άλλη, η περιορισμένη οικονομική δυνατότητα της αστικής τάξης, σε σύγκριση με αυτή των αριστοκρατών, και παράλληλα η εξέλιξη της τεχνολογίας συντελούσαν στη χρήση ευτελών υλικών και άρα στην παραγωγή κακών αντιγράφων των δοξασμένων ιστορικών εποχών.

28. Εντμ. Αμπού, σελ. 54.

29. «The Athenian is not a whit behind other Europeans in adopting the outer signs of civilization...». Ch.K. Tuckerman, ό.π., 45.

30. Την περίοδο αυτή πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες δημιουργούν το υπόβαθρο της εδραίωσης της αστικής τάξης: η πρώτη φάση εκβιομηχάνισης (1864), η διανομή των εθνικών γαιών (1871), η πολιτική των Α. Κουμουνδούρου και Χ. Τρικούπη που με νομοθεσίες αλλά και δημόσια έργα ευνόησαν την ανάπτυξη του εμπορίου και των μικρομεσαίων στρωμάτων, η οριστική εγκατάσταση των Ελλήνων της Διασποράς (1873) και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881).

31. Στα 1879 ο αστικός πληθυσμός της χώρας αποτελούσε το 28% του συνολικού πληθυσμού. Ο Ε. Χεκίμογλου εκτιμά ότι η αστική τάξη αποτελούσε το 28% του πληθυσμού και από αυτούς, το 24% είχε ικανή καταναλωτική δύναμη ενώ το 4% μεγάλη οικονομική άνεση (Ε. Χεκίμογλου, *Η ιστορικότητα και η χωρικότητα του πλεονάσματος 1800-1870*, Διδακτορική διατριβή, Οικονομικό τμήμα Α.Π.Θ., 1987, 395). Το 20% του συνόλου του αστικού πληθυσμού ήταν συγκεντρωμένο στην Αθήνα καθιστώντας την το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της χώρας. (Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα, 356). Η καταναλωτική κίνηση στην Αθήνα και τον Πειραιά από το 1873 έως το 1882 τριπλασιάστηκε. (Λ. Χουμανίδης, *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα: Παπαζήση, 1990, 249-251,266-272). Οι συνθήκες αυτές συνετέλεσαν στην άνθηση των εφαρμοσμένων τεχνών είτε με την αύξηση των εισαγωγών είτε με την εμφάνιση εξειδικευμένων επαγγελμάτων σε όλους τους τομείς των εφαρμοσμένων τεχνών. (Ε. Roupa, ό.π., 62-72).

32. Για την επιδεικτική κατανάλωση των ομογενών του εξωτερικού και την επίδραση που ασκούσε ο πλούτος τους στο ευρύτερο κοινό βλ. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση* (Αθήνα: Εξάντας 1985), 77-80. Βλ. επίσης και την περιγραφή της αθηναϊκής κοινωνίας από τον Μητσάκη, το 1887, που παρατίθεται στην υποσημείωση 27.

33. Για τη διαμόρφωση των αισθητικών τάσεων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα βλ. Ε. Roupa, ό.π., 75 –144. Ορισμένες αισθητικές τάσεις μελετώνται σε μεγαλύτερο βάθος στο Γ. Παρμενίδης και Ε. Ρούπα, *Το αστικό έπιπλο στην Ελλάδα, ανάπτυξη σχεδιαστικής ιδεολογίας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, (υπό εκτύπωση).

34. Η κατάσταση εργοστασίων, που ακολουθεί, είναι ενδεικτική και προέρχεται από τη μελέτη του Γ. Αναστασόπουλου, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας* (Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1947) καθώς και από διαφημίσεις στον τύπο: Ίδρυσις βαμβακοκλωστηρίου (Πάτρα, 1846), Βαμβακουργική Εταιρεία «η Ομόνοια» (Ερμούπολη, 1870), Κλωστήριον και Υφαντήριον «Ανατολή» (Πειραιά, 1873), εργοστάσιο νημάτων «Βόγλη και Σία» (Σύρο, 1876), πίλων Πουλόπουλος (1876), υφαντουργείο «Μέλισσα» (Πειραιά, 1878), εριουργείο (Νέο Φάληρο, 1888), εργοστάσιο ψάθινων πίλων Παπασπυρόπουλου, Πουλόπουλου και Σακάνη (Αθήνα, 1888), χαλτσοποιείο Β. Διαμαντίδη (Αθήνα, 1888), «Μηχανικόν Πιλοποιείον» (1893), εργοστάσιο χειροκτιών και υποδημάτων Β. Κασδόνη (1895), εργοστάσιο κατασκευής τεχνητών ανθέων Βασ. Γ. Σατολιά (1896), κ.ά.

Από ορισμένους θεωρήθηκε ότι η κατάσταση αποτελούσε την αντανάκλαση μιας ανήθικης και στείρας πνευματικά κοινωνίας που όχι μόνο δεν μπορούσε να παράγει τη δική της πολιτιστική ταυτότητα, αλλά καθοδηγούμενη από την ανάγκη της για κοινωνική καταξίωση και προβολή μιμούνταν πολιτισμούς που δεν της ανήκαν παραβλέποντας ηθικές αξίες.

Από τα μέσα του $19^{ου}$ αιώνα και μέχρι τις αρχές του $20^{ού}$, σε όλη την Ευρώπη παρατηρείται μία προσπάθεια για την αναβάθμιση των εφαρμοσμένων τεχνών τόσο σε θέματα τεχνικής και παραγωγής όσο και σε θέματα αισθητικής. Στόχος ήταν να επιτευχθεί μέσα από την αναβάθμιση των εφαρμοσμένων τεχνών κοινωνική μεταρρύθμιση: δηλαδή να αναβαθμιστεί το βιοτικό αλλά και το πνευματικό επίπεδο μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού των ανθρώπων.

Η προσπάθεια μεταρρύθμισης που ξεκίνησε από την Αγγλία στα μέσα του $19^{ου}$ αιώνα και επεκτάθηκε στη Γαλλία, στην Αυστρία, τη Γερμανία, την Αμερική, καθώς και σε άλλες χώρες, κληροδότησε στην ανθρωπότητα πολύ σημαντικές κοινωνικές αλλαγές και αισθητικά κινήματα. Έδωσε αξία σε πολιτισμούς που μέχρι τότε ήταν σχεδόν άγνωστοι, όπως του Βυζαντίου, του Μεσαίωνα, της Ανατολής και του λαϊκού πολιτισμού. Έδωσε σημαντικό αριθμό νέων κινημάτων, όπως της Καλλιτεχνίας και Παραδοσιακής Χειροτεχνίας (Arts and Crafts), των Αισθητικών (Aesthetes) καθώς και τη Νέα Τέχνη (Art Nouveau) και άνοιξε το δρόμο για το Μοντερνισμό του $20^{ού}$ αιώνα. Επανέφερε την έννοια της καλλιτεχνίας σε μία εποχή που η βιομηχανική παραγωγή ξεκινούσε την επίδρασή της για τυποποίηση και ισοπέδωση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων επάνω στη γη. Τέλος, επανέφερε ηθικές αξίες και την έννοια της πνευματικής καλλιέργειας σε μία εποχή που κυριαρχούσαν οι αξίες της κατανάλωσης[41].

Το δεύτερο αίτημα που συνέβαλε στη μεταρρύθμιση της γυναικείας ενδυμασίας αφορούσε ζητήματα υγιεινής. Σε διαφορετικές περιόδους στην ιστορία της ανθρωπότητας τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ταύτισαν την καλαισθησία με τη διαστρέβλωση της φιγούρας τους. Στην περίπτωση, όμως, των γυναικών συχνά οι υπερβολές αυτές είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία τους. Η αντίφαση αυτή ήταν ιδιαίτερα εμφανής κατά το $19^{ο}$ αιώνα, καθώς, ενώ η κοινωνία έμοιαζε, κατά τα άλλα, να εξελίσσεται με βάση μία νέα ορθολογιστική αντίληψη, η γυναίκα αρχικά αποδέχθηκε τους ρόλους της εύθραυστης και ρομαντικής προσωπικότητας, που οι μόνες της δραστηριότητες αφορούσαν αγαθοεργίες, ποίηση, εργόχειρο και νοικοκυριό. Με την περίτεχνη αριστοκρατική της ενδυμασία στεκόταν δίπλα στον άνδρα επιχειρηματία ως απόδειξη της οικονομικής του επιτυχίας και της κοινωνικής του θέσης. Το γυναικείο σώμα γνώρισε, στο όνομα της μόδας και της κοινωνικής προβολής, πολλά δεινά: οι γυναίκες υποχρεώνονταν να φορούν μέτρα ύφασμα συναγωνιζόμενες σε ποσότητα και αισθητική τα υφαντά που χρησιμο-

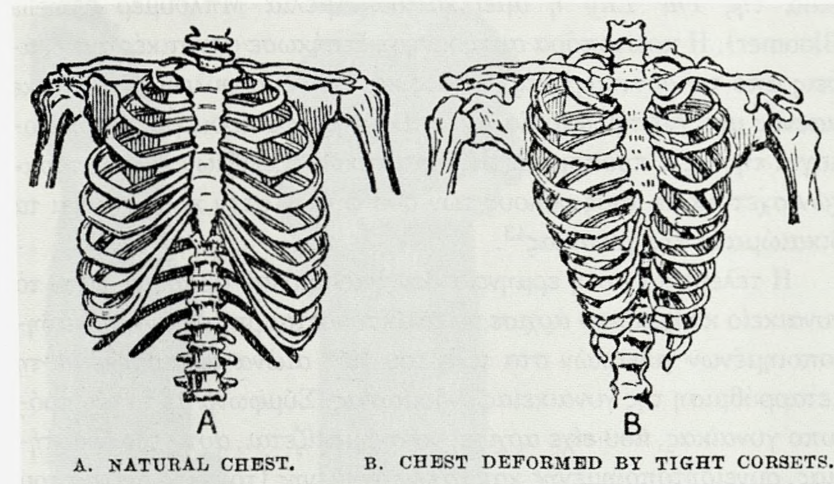
35. Η ραπτομηχανή μαρτυρά ανάγκη για περισσότερη και ταχύτερη παραγωγή, ζητήματα που παρουσιάζονται σε μία αστική κοινωνία, όπου η μόδα είναι ευρέως διαδεδομένη. Η ραπτομηχανή επινοήθηκε το 1830 (Thimonnier), τελειοποιήθηκε το 1840 (Howe και Singer), όμως διαδόθηκε στα νοικοκυριά περί το 1870. Βλ. Adrian Forty, *Objects of Desire* (London: Thames and Hudson, 1995), 94-98, Francois Boucher, *A History of Costume in the West* (London: Thames and Hudson, 1997), 358. Η Γιακουμάκη - Μωραΐτη εκτιμά ότι οι ραπτομηχανές εμφανίσθηκαν στην Ελλάδα περί το 1874. Π. Γιακουμάκη -Μωραΐτη, *ό.π.*, 481. Χρησιμοποιούμε την τεχνολογία αυτή ως παράδειγμα, όμως, με κάποια επιφύλαξη, διότι, ενώ γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκε για τη ραφή των κλινοσκεπασμάτων και των ασπρορούχων, δεν είναι ακόμη εξακριβωμένα το είδος και το ποσοστό της συμβολής της στη ραφή των ενδυμάτων.

36. Π. Γιακουμάκη-Μωραΐτη, *ό.π.*, 487-496. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στον τομέα αυτό η Ελλάδα παρουσιάζει χρονική καθυστέρηση σε σύγκριση με τις άλλες δυτικές χώρες στις οποίες η αστική τάξη είχε αναπτυχθεί νωρίτερα. Για την ανάπτυξη ανάλογων εντύπων στο εξωτερικό βλ. Boucher, *ό.π.*, 318-319, 360.

37. Από διαφήμιση στο *Ημερολόγιο της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1898. *Η Φιλόκαλος Πηνελόπη*, περιοδικό αφιερωμένο στον κόσμο της γυναίκας, άρχισε να εκδίδεται το 1887.

38. Για παράδειγμα, για τον οικονομικό μαρασμό της πάλαι πότε εύρωστης νησιώτικης περιφέρειας την περίοδο 1860-1901 βλ. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, 98.

39. Διον. Φωτόπουλος, *ό.π.*, passim.

Παραμόρφωση των πλευρών του γυναικείου σώματος από τη χρήση του σφιχτού κορσέ. (Από το βιβλίο: M.M. Burgess, Health, 1914, σελ. 105).

ποιούσαν για την εσωτερική διακόσμηση.

Συνεχής ήταν η δημοτικότητα του εφαρμοστού μπούστου και της στενής μέσης, που απαιτούσαν κορσέ, ο οποίος πίεζε τα εσωτερικά όργανα. Υπήρχαν δε μάλιστα και περιπτώσεις που οι κάτω πλευρές αφαιρούνταν, ούτως ώστε ο κορσές να μπορεί να πιέζει «ανεμπόδιστος», ή παραμορφώνονταν από τη συνεχή χρήση του κορσέ με την πάροδο των χρόνων.

Ομοίως, η φούστα μπορεί να άλλαζε όψη ανάλογα με τη μόδα, πάντοτε όμως υπήρχε μία αίσθηση μανιεριστικής υπερβολής. Αρχικά, στα 1840, υποστηριζόταν από το κρινολίνο, το οποίο είχε μορφή εσωτερικής φούστας από ύφασμα που κατασκευαζόταν με τρίχες αλόγου (γαλλικά crin). Στα 1860 όταν η διάμετρος της φούστας έφθασε έως και δύο μέτρα, το κρινολίνο αντικαταστάθηκε από υποστήριγμα - πλαίσιο από σίδερο, καλάμι ή κόκαλα φάλαινας. Στα 1870 όλο το ύφασμα μαζεύτηκε στα οπίσθια και υποστηρίχθηκε από ανάλογο πλαίσιο.

Σε κάθε περίπτωση, πλήθος μικροβίων συγκεντρωνόταν στον εσωτερικό αυτό κώνο, όταν η γυναίκα περπατούσε και η φούστα σερνόταν στο δρόμο. Επιπλέον, η μεγάλη ποσότητα υφάσματος περιόριζε τις κινήσεις της γυναίκας και, σε συνδυασμό με το σφιχτό κορσέ, την καθιστούσε νωθρή και αδύναμη, με συχνές λιποθυμίες[42].

Τόσο οι άνδρες, για οικονομικούς κυρίως λόγους, όσο και οι συνειδητοποιημένες γυναίκες, για όλους τους λόγους που προαναφέρθηκαν, αντιδρούσαν κατά αυτής της ενδυμασίας ήδη από το $18^{ο}$ αιώνα. Ιδιαίτερα κατά το $19^{ο}$ αιώνα ποικίλες προσπάθειες μεταρρύθμισης της γυναικείας ενδυμασίας έχουν καταγραφεί, με πρώτη σημαντική την υιοθεσία της τούρκικης παντελόνας κάτω από φούστα μήκους μέχρι το γόνατο, που παρουσίασε το 1851 στην εφημε-

40. E. Roupa, *ό.π.*, 145-213.

41. Nikolaus Pevsner, *The Sources of Modern Architecture and Design* (London: Thames and Hudson, 1986), passim.

42. Οι πληροφορίες για την εξέλιξη της μόδας στα μεγάλα κέντρα μόδας προέρχονται από τα βιβλία: Fr. Boucher, *ό.π.*, 367-408 και Alison Gernsheim, *Victorian and Edwardian Fashion* (New York: Dover, [1963] repr. 1981). passim.

Κερκυραίος με νησιώτικη ενδυμασία. Καρτποστάλ των αρχών του 20ού αιώνα. (Από το βιβλίο: Ι. Παπαντωνίου, Η ελληνική ενδυμασία, σελ. 238).

ρίδα της *The Lily* η αμερικανίδα Αμέλια Μπλούμερ (Amelia Bloomer). Η πρωτοπόρα αυτή κίνηση ξεσήκωσε αρνητικές αντιδράσεις από τις συντηρητικές ομάδες και των δύο φύλων. Επικρίθηκε αφενός μεν για την ακραία αισθητική της αφετέρου για τη σημειολογία της ως ο προπομπός ριζοσπαστικών εξελίξεων και αναταραχών σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων στην κοινωνία και τα δικαιώματα της γυναίκας[43].

Η τελευταία αυτή ερμηνεία δεν ήταν διόλου αβάσιμη, αφού το γυναικείο κίνημα που άρχισε να αναπτύσσεται μεταξύ των συνειδητοποιημένων γυναικών στα τέλη του 19ου αιώνα ταυτίστηκε με τη μεταρρύθμιση της γυναικείας ενδυμασίας. Σύμφωνα με το νέο πρότυπο γυναίκας, που είχε αρχίσει να σχηματίζεται, αυτό της δραστήριας, συνειδητοποιημένης και καλλιεργημένης (το τρίτο αίτημα του κινήματος της μεταρρύθμισης), η υιοθέτηση ενός αριστοκρατικού, περίτεχνου μορφολογικού τύπου που περιόριζε τις κινήσεις και προκαλούσε τόσα προβλήματα στην υγεία συνιστούσε ένδειξη ματαιόδοξης προσωπικότητας με χαμηλή αυτοπεποίθηση. Πώς ήταν δυνατόν «οι πορσελάνινες κούκλες με τις δαντέλες» να διεκδικούν το δικαίωμα της ενεργού συμμετοχής στην κοινωνία και, κατ' επέκταση, το δικαίωμα της ψήφου;

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η μεταρρύθμιση της γυναικείας ενδυμασίας εδραιώθηκε σταδιακά από το 1880 και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού. Πεφωτισμένοι σχεδιαστές και καταναλωτές στράφηκαν στην αναβίωση πολιτισμών κατά τη διάρκεια των οποίων δεν υπήρχαν ενδυματολογικές υπερβολές και κυριαρχούσαν αξίες χρηστικότητας και λιτότητας: στον αρχαίο ελληνικό, το βυζαντινό, το μεσαιωνικό ή τον πρώιμο αναγεννησιακό καθώς και τους πολιτισμούς της Ανατολής. Από όλους αυτούς τους ενδυματολογικούς τύπους σημαντικό ρόλο έπαιξαν ο γιαπωνέζικος και οι αναβιώσεις του αρχαίου ελληνικού, μέσα από τους οποίους στη δεκαετία του 1900 - 1910 οι γυναίκες πραγματοποίησαν σημαντικά βήματα στη μεταρρύθμιση της ενδυμασίας τους[44]. Το υποστήριγμα της φούστας, η χρήση μεγάλης ποσότητας βαριών υφασμάτων, ακόμα και αυτός ο κορσές, μολονότι ο τελευταίος δεν εγκαταλείφθηκε μέχρι τη σύγχρονη εποχή, αμφισβητήθηκαν ουσιαστικά και είτε εξαλείφθηκαν είτε περιορίστηκαν.

Μέσα από τη μόδα μυήθηκαν στη μεταρρυθμισμένη ενδυμασία οι μόδιστροι, οι μοδίστρες και το ευρύτερο καταναλωτικό κοινό που δεν γνώριζαν πλήρως τη μεταρρυθμιστική ιδεολογία. Επιπλέον, μέσα από την ευρύτερη κοινωνική απήχηση του κινήματος της μεταρρύθμισης, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οι γυναίκες πέρασαν από το οικιακό εργόχειρο στην παραγωγή εφαρμοσμένων τεχνών[45].

Η επίδραση των ευρωπαϊκών μεταρρυθμιστικών ιδεών στην Ελλάδα

Αναμφισβήτητα, η επίδραση που ασκούσε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός στην Ελλάδα έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο στη διάδοση των μεταρρυθμιστικών κινημάτων στη χώρα. Οι ευρωπαϊκές μεταρρυθμιστικές ιδέες πέρασαν στην Ελλάδα με δύο τρόπους: είτε στο εμπορικό / αγοραίο επίπεδο όπου επηρέασαν τους έλληνες καταναλωτές μέσα από τον σταδιακό, ασυνείδητο εθισμό στις νέες, πλην όμως μεταρρυθμισμένες, τάσεις της μόδας, είτε στο ιδεολογικό επίπεδο. (Το ιδεολογικό επίπεδο έδωσε το έναυσμα για τη δημιουργία μεταρρυθμιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και εξετάζεται, σε βάθος, στο επόμενο κεφάλαιο.)

Παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης αποτελεί η σποραδική, όμως σημαντική, αναφορά στον ελληνικό τύπο στις γυναίκες του εξωτερικού που αποπειράθηκαν να υιοθετήσουν το ανδρικό παντελόνι[46]. Μπορεί αυτή η ιδέα να είχε κριθεί ως ριζοσπαστική, όμως, μία πρώτη εφαρμογή του παντελονιού, οι σκελέες, δεν σόκαραν πλέον τις Ελληνίδες, στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς η πρακτικότητα της χρήσης τους είχε περάσει στη χώρα μας μέσα από το πρότυπο της αθλούμενης γυναίκας, της ποδηλάτισσας, που είχε δημιουργηθεί στη Δύση από τα τέλη του 19ου αιώνα[47].

Επιπλέον, τα ευρωπαϊκά κέντρα μόδας με τη στροφή τους στους ανεξερεύνητους πολιτισμούς της Ανατολής, του Βυζαντίου,

Βυζαντινή και αρχαία ελληνική επίδραση στο ένδυμα με «μοντέρνο» ύφος. (Από το περιοδικό: Παναθήναια, ΚΓ' [1911-1912] 319).

Φορεσιά της Αττικής πριν τη διείσδυση και εδραίωση της ευρωπαϊκής ενδυμασίας. Ο.Μ. von Stackelberg, 1811. (Από το βιβλίο: Ι. Παπαντωνίου, Η ελληνική ενδυμασία, σελ. 260).

43. Shelly Foote, «Challenging Gender Symbols in Men and Women» στο *Men and Women: Dressing the Part*, Claudia Brush Kidwell and Valerie Steele, ed. (Washington: Smithsonian Institution Press, 1989), 144-151.

44. Χαρακτηριστικά είναι τα ρούχα που κατασκευάστηκαν από την εταιρεία Liberty & Co, μία εταιρεία που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη μεταρρύθμιση των εφαρμοσμένων τεχνών στο μεταίχμιο των δύο αιώνων στην Αγγλία. Βλ. Barbara Morris, *Liberty Design 1874-1914* (London: Pyramid, Octopus Publishing Group, 1989), 42- 59.

45. Isabelle Anscombe, *A Woman's Touch: Women in Design from 1860 to the Present Day* (New York, Middlesex: Elisabeth Sifton Books, Penguin Books, 1985), 16-50.

46. Το άρθρο αντιμετωπίζει το συμβάν ως «τα περίεργα του κόσμου», δεν παύει όμως να εισάγει μία πρωτοποριακή ιδέα. «Τολμηρή δοκιμή αποτυχούσα», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1914, 93-94.

47. Οι αρθρογράφοι της εποχής παρομοιάζουν τις σκελέες των ποδηλατισσών με τις παντελόνες που φορούσαν οι γυναίκες στον μινωϊκό πολιτισμό. «Η σημερινή μόδα...προ 4.000 ετών», *Ημερολόγιον Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1905, 6-9.

Η Βασίλισσα Όλγα (1867-1913) «με ελληνικήν αμφίεσιν». (Από το βιβλίο: Γ.Β. Τσοκόπουλου, Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄)

του Μεσαίωνα καθώς και στις λαϊκές παραδόσεις, μέσα από το κίνημα μεταρρύθμισης, όριζαν αισθητικές τάσεις που τοποθετούσαν την Ελλάδα στο κέντρο της μόδας. Οι συνθήκες συνετέλεσαν στο να εκτιμήσουν οι Έλληνες το σύνολο της παράδοσής τους από την αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο, τη λαϊκή τέχνη, ακόμα και τα ανατολίτικα στοιχεία.

Οι προ-Ραφαηλιτικοί αναβίωναν στα έργα τους τον κόσμο του Μεσαίωνα αλλά και της αρχαιότητας, δίνοντας καλλίγραμμες γυναίκες ντυμένες με αρχαία ενδυμασία. Ο γνωστός αισθητικός της εποχής, ο Όσκαρ Ουάιλντ, πόζαρε με την ελληνική ενδυμασία.

Ένα από τα βασικά κέντρα μόδας της εποχής, η Αγγλία, έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ελληνικά εργόχειρα. Το 1901 το φημισμένο περιοδικό *The Studio* πρόβαλε τη δουλειά της Άννας Παπαδοπούλου, το γένος Μελά[48]. Η λαίδη Egerton, η σύζυγος του βρετανού πρεσβευτή στην Αθήνα, είχε κατάστημα πώλησης ελληνικών εργοχείρων στην οδό Πανεπιστημίου[49]. Το εργοστάσιο μεταξωτών υφασμάτων της Βασιλικής Παπούλια δήλωνε σημαντικές εξαγωγές στο εξωτερικό[50]. Ομοίως, τα μεταξωτά υφαντά της Ελληνίδας Α. Καρασταμάτη βραβεύθηκαν στη Διεθνή Έκθεση των Παρισίων (1889) καθώς και στη Διεθνή Έκθεση του Σικάγου (1893)[51].

Στα 1901, άρθρο σχετικά με τις τελευταίες τάσεις για το κόσμημα στη Γαλλία αναφέρει ότι, ενώ μέχρι την Έκθεση του 1889 τα σχέδια των κοσμημάτων αφορούσαν κυρίως αναπαραστάσεις του φυσικού κόσμου, πτηνά και άνθη, με στιλπνά και βαρύτιμα διαμάντια, τώρα δημοφιλέστερη ήταν η αισθητική της Ανατολής και του Βυζαντίου[52]:

> Η αρχαιότης παρέσχεν εις τους νεωτέρους τεχνίτας νέα στοιχεία. Οι θησαυροί της αιγυπτιακής τέχνης, της ελληνικής, της φλωρεντινής, της βυζαντινής, η λαμπρότης, τα λεπτεπίλεπτα θαύματα της ιαπωνικής ήνοιξαν νέους δρόμους εις την τέχνην του κοσμήματος ... ποικιλία χρωμάτων, εγκαταλείπονται αι απλαί γραμμαί του χρυσού, αι χρησιμεύουσαι απλώς εις ανάδειξιν του αδάμαντος.

Δέκα χρόνια αργότερα και ενώ το αρχαίο ελληνικό ύφος ήταν ιδιαίτερα της μόδας, οι ανταποκρίσεις από τη μόδα του εξωτερικού επιβεβαίωναν ότι τα ανατολίτικα, βυζαντινά και ελληνικά στοιχεία διατηρούσαν ακόμη τη δημοτικότητά τους. Όπως αναφέρει η στήλη της μόδας στα *Παναθήναια*[53] (1912):

> Οι καλές σεμιζέτες εξακολουθούν λεπτότατες και όμοιες στο χρώμα της φούστας, με κεντήματα ελληνικά, βυζαντινά και αραβικά, από άστριφτο μετάξι.

Πρόθεση μεταρρύθμισης της αστικής ενδυμασίας στην Ελλάδα

Μπορεί οι εξελίξεις της μόδας και τα διεθνή μεταρρυθμιστικά κινήματα να έδιναν στους Έλληνες αυτοπεποίθηση και ερεθίσματα, όμως η ελληνική κοινωνία είχε τους δικούς της λόγους για τους οποίους αποζητούσε τη μεταρρύθμιση. Η ευρωπαϊκή μεταρρύθμιση

48. Η λεζάντα γράφει: «Of a cleverly and somewhat unconventional piece of embroidery by madame Anna Papadopoulou (nee Melas) from Euboea» *The Studio*, 23 (1901): 285. Άλλη αναφορά για τα ελληνικά εργόχειρα γίνεται από τους A.J.B. Wace and R.M. Dawkins, «Greek Embroideries», *The Burlington Magazine for Connoiseurs*, 26 (1914-1915) 49-50, 99-107.

49. E. Roupa, *ό.π.*, 143.

50. «Εργοστάσιον μεταξωτών υφασμάτων Βασιλικής Παπούλια», *Οικογένεια*, 29 Μαρτίου 1897.

51. «Νέαι τιμαί εις το εργοστάσιον της κ. Καρασταμάτη» *Εφημερίς των Κυριών*, 10 Σεπτεμβρίου 1895. Επίσης, «Ελληνική βιομηχανία» *Ποικίλη Στοά* (1912) 467-68.

52. Α. Φίλης, «Το κόσμημα εν Γαλλία» *Παναθήναια*, Β΄ (Απρ. - Σεπτ. 1901) 384.

53. Αθηναΐα, « Η μόδα», *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911-Μάρτ. 1912) 348.

Βυζαντινή ενδυμασία σχεδιασμένη από τον βυζαντινολόγο Σπ. Λάμπρου. (Από το περιοδικό: Εικονογραφημένη, 3 [1907] 43).

Η Μαρία Βαλαβάνου με ένδυμα εμπνευσμένο από την αρχαία ελληνική ενδυμασία. (Από το περιοδικό: Ελλάς, 1907).

επηρέασε σε ιδεολογικό επίπεδο τους πρωτοπόρους της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίοι με τη σειρά τους διέδωσαν τις ιδέες στο ευρύτερο κοινό[54].

Το υψηλό βιοτικό επίπεδο που οι Έλληνες απολάμβαναν είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μίας νέας, ώριμης και κριτικής καταναλωτικής αντίληψης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι θεωρητικοί της εποχής αρχίζουν να μελετούν την ιστορική εξέλιξη της ενδυμασίας και να της δίνουν μία επιστημονική διάσταση. Ποικίλα τέτοια άρθρα παρουσιάζονται στον τύπο, όπως το «Ιστορικαί σημειώσεις περί χειροκτίου»[55], «Σύντομος ιστορία του υποδήματος»[56] και άλλα. Στα 1906 ο Α.Ν. Βερναρδάκης εξέδωσε το βιβλίο «Περί αμφιέσεως», συγκεντρώνοντας στοιχεία από την ιστορία του ενδύματος.

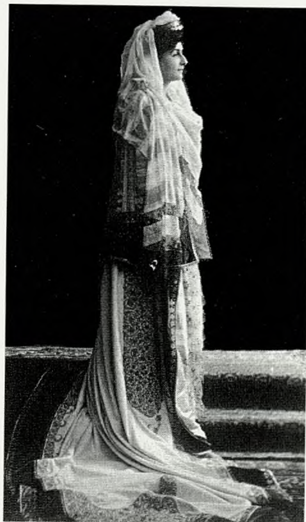
Επιπλέον, οι καταναλωτές ήταν σε θέση να διαχωρίζουν ποιότητες στα προϊόντα που κατανάλωναν. Η αναζήτηση αντικειμένων με καλλιτεχνική ποιότητα, σε αντίθεση με τις απομιμήσεις που αναπαρήγε η μαζική παραγωγή, αποτελούσε αίτημα των καταναλωτών διεθνώς στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και η σημασία του εξαπλωνόταν συνεχώς και στην Ελλάδα[57]. Είναι χαρακτηριστικό το

54. E. Roupa, *ό.π.*,

55. «Ιστορικαί σημειώσεις περί χειροκτίου», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1901, 67-69.

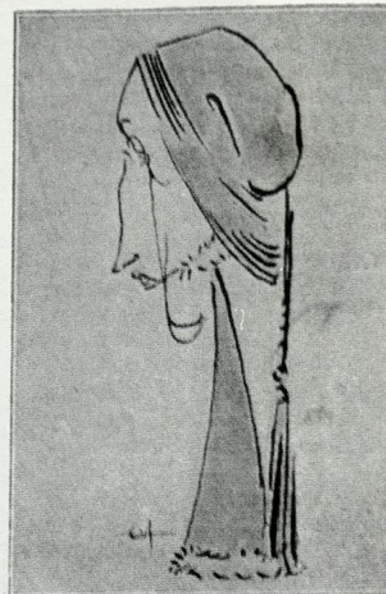
56. «Σύντομος ιστορία του υποδήματος», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1901, 70-72. Επίσης βλ. «Ιστορία των πιλίων», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών*, 1889, «Σύντομος ιστορία του στηθοδέσμου», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1900.

57. E. Roupa, *ό.π.*, 168-171.

Η πριγκήπισσα Μαρία (1882-1962) «με ελληνικήν αμφίεσιν». Το γένος Βοναπάρτου, παντρεύτηκε τον πρίγκιπα Γεώργιο το 1907. (Πηγή: Ελλάς, 28 Δεκ. 1908).

«Η εξέλιξις του ενδύματος». Γελοιογραφίες του Θ. Άννινου στις οποίες διακωμωδούσε τη φιγούρα του Έλληνα όταν προσπαθούσε να συνδυάσει στοιχεία της τοπικής και της ευρωπαϊκής ενδυμασίας. (Από το περιοδικό: Παναθήναια, τ. Α΄ [1900-1901] 40, 80, 280).

γεγονός ότι οι γυναίκες διαχωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: στις κοκέτες, που «στηρίζουν όλην την ζωή τους στον νεωτερισμόν του εξωτερικού των» και «ενδιαφέρονται για την λάμψι της μόδας μόνον»[58] και στις καλλιτεχνικές ή αισθητικές (προφανώς επίδραση από το αγγλικό κίνημα της Αισθητικής ή, αλλιώς, των Αισθητικών), οι οποίες ενδιαφέρονται «για την ψυχή της μόδας»[59], μέσα από την οποία εκφράζουν την πνευματική τους καλλιέργεια. Για τις καλλιτεχνικές ή αισθητικές το ένδυμα δεν ήταν τεχνική αλλά τέχνη, «η τέχνη της εμφανίσεως»[60]:

Ας συγκαταλεχθή λοιπόν μεταξύ των Καλών Τεχνών. Σήμερα η γραμμή, ο συνδυασμός των αποχρώσεων -γιατί πειά δεν έχομεν τα ωρισμένα χρώματα στις καλλιτεχνικές αμφιέσεις- η αρμονία των πτυχών κι ακόμα το ταίριασμα των υφασμάτων είνε σκέψις σχεδιαστών με λεπτήν αντίληψιν και είνε πέταγμα φαντασίας ζωγράφων ... δεν είνε πειά έργο ραπτρίας αλλά έργο καλλιτέχνιδος.

58. Αθηναία, «Η μόδα», *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911-Μάρτ. 1912) 319.

59. Ibid.

Κυριότερος παράγοντας, όμως, υπήρξε η ανάγκη για μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Οι αξίες που έφερε στην επιφάνεια το διεθνές μεταρρυθμιστικό κίνημα ήταν σύμφωνες με την πολιτιστική παράδοση των Ελλήνων και δημιούργησαν οράματα στην προβληματισμένη αστική τάξη της χώρας. Σε μία μικρή ομάδα πεφωτισμένων αστών άρχισε να εμφανίζεται η ιδέα ότι η κατάσταση στην Ελλάδα μπορούσε να ήταν καλύτερη σε θέματα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά.

Η χώρα αντιμετώπιζε σοβαρά πολιτικά και οικονομικά προβλήματα, τα οποία ο ρομαντισμός και ο μεγαλοϊδεατισμός, που οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούσαν για να κυριαρχήσουν στο ευρύτερο κοινό, δεν μπορούσαν να επιλύσουν. Η πολιτική της χώρας ήταν ιδιαίτερα ασταθής[61]. Παρ' όλες τις εξελίξεις και τα αξιόλογα έργα που είχαν γίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, η πτώχευση του κράτους το 1893 απέδειξε ότι η κρατική διοίκηση και η οικονομική υποδομή του ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες. Τα δημόσια έργα είχαν απλά αυξήσει το δημόσιο χρέος και την ξένη οικονομική κυριαρχία. Η φημολογούμενη εκβιομηχάνιση του τόπου ήταν ποσοτική και όχι ποιοτική, καθώς περιορίζονταν σε μικρές παραγωγικές μονάδες. Σε μία συνολική εκτίμηση, η πορεία της χώρας εθεωρείτο θετική μόνον επειδή ως αφετηρία και τεκμήριο σύγκρισης νοούνταν η υπανάπτυκτη κατάστασή της μετά την οθωμανική κυριαρχία και την Επανάσταση[62]. Σε αυτήν την καθημερινότητα των Ελλήνων προστέθηκε το 1897 η ταπείνωση από την ήττα της χώρας στον πόλεμο με την Τουρκία. Η απογοήτευση του ελληνικού λαού για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας εκφράστηκε με κοινωνική εξέγερση το 1909 (Στρατιωτικό Κίνημα στο Γουδί). Το μόνο αντιστάθμισμα που συνέχιζε να τροφοδοτεί το εθνικό συναίσθημα των Ελλήνων ήταν οι αγώνες της Μακεδονίας (1904-1908) και της Κρήτης, οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) και, τέλος, η προσάρτηση της Μακεδονίας, της Κρήτης και της Ηπείρου (1913).

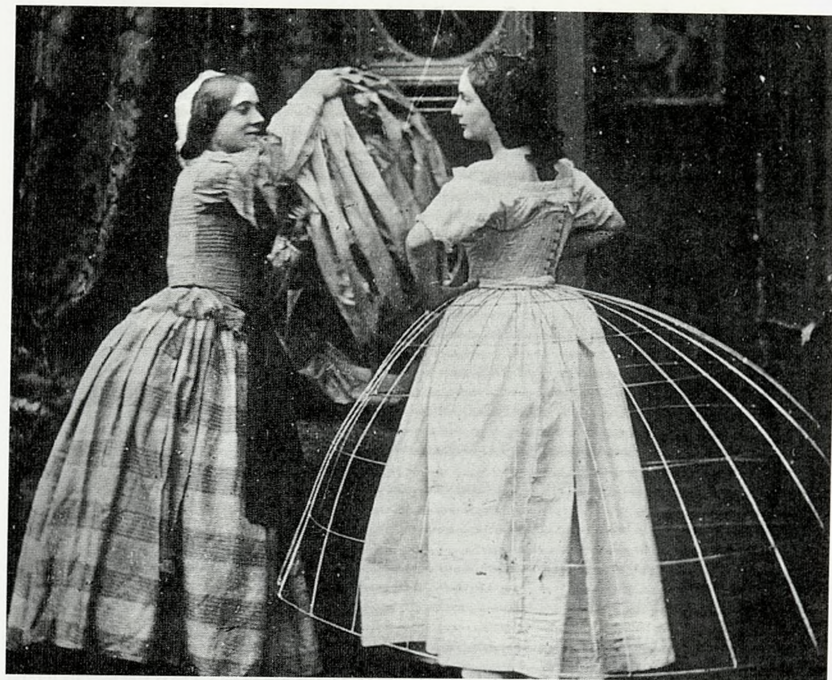
Όσον αφορά την Ευρώπη, η σημασία της αμφισβητούνταν, καθώς η εμπειρία είχε αποδείξει ότι ούτε αυτή προσέφερε λύσεις ή ουσιαστική βοήθεια. Τουναντίον, χρησιμοποιούσε την Ελλάδα ως πολιτικό υποχείριο και ως εμπορικό αποδέκτη των κατώτερων ποιοτικά προϊόντων της[63]. Η αμφισβήτηση αυτή απελευθέρωσε την πολιτιστική εξέλιξη του τόπου από τα δεσμά του οράματος του εξευρωπαϊσμού. Η εθνικιστική και η διεθνιστική ιδεολογία δεν ακολου-

60. Αθηναία, «Η μόδα», *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911-Μάρτ. 1912) 190. Είναι αξιοσημείωτο ότι πληθώρα άρθρων δίνουν συμβουλές στις Ελληνίδες πώς να μην υιοθετούν τη μόδα δουλοπρεπώς αλλά να την προσαρμόζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Ενδεικτικά βλ. Γ. Τσοχόπουλος, «Η οπτική εις την ενδυμασίαν», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1905, 66-69.

61. Οι πιο μακρόβιες κυβερνήσεις στην ιστορία της Ελλάδας μέχρι τότε ήταν του Χ. Τρικούπη, πρώτα το 1882, που διήρκεσε 3 χρόνια και μερικούς μήνες, σελ. 282, και κατόπιν το 1887 για μία ολόκληρη τετραετία, σελ. 290. Α. Βακαλόπουλος, «Έντονες οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές ζυμώσεις και κινήσεις στην Ελλάδα μεταξύ 1881-1900», *Νέα ελληνική ιστορία*, (Θεσσαλονίκη, 1979), 280-299.

62. Γ. Δερτιλής, *ό.π.*, 89-101.

63. Το συναίσθημα αυτό ήταν κοινό μεταξύ των Ελλήνων και εκφράσθηκε σε διάφορα άρθρα της εποχής. Ενδεικτικά βλ.: «Επιστολαί προς γράφουσαν Ελληνίδα» *Οικογένεια*, 19 Απριλίου 1897, και Περ. Γιαννόπουλος, «Ξενομανία» *Νουμάς*, 16 Ιανουαρίου 1903.

Σύστημα υποστήριξης των φορεμάτων περί το 1860. Roger-Viollet, Paris. (Από το βιβλίο: Nathalie Bailleux, Bruno Remaury, Modes & vetements, Gallimard , 1995, σελ. 119.).

θούσαν πλέον παράλληλη πορεία.

Στα 1870 - 1880 η πνευματική και καλλιτεχνική κοινότητα του τόπου, «η γενιά του 1880», αναζήτησε κάτι καινούργιο. Αποκήρυξε το ρομαντισμό και τις εκφράσεις του, την καθαρεύουσα και το Μεγαλοϊδεατισμό και στράφηκε στην εκτίμηση της σύγχρονης εποχής. Το νέο πνεύμα εκφράστηκε μέσα από το ρεαλισμό, με την ηθογραφία, τη δημοτική γλώσσα και τη μελέτη του συνόλου της ελληνικής ιστορίας που δεν επικέντρωνε απλά, όπως σε προηγούμενες εποχές, στον αρχαίο πολιτισμό αλλά συμπεριλάμβανε το βυζαντινό και τον λαϊκό[64]. Στόχος ήταν η συγκρότηση ενός καθαρά ελληνικού πολιτισμού.

Οι έλληνες μεταρρυθμιστές πρότειναν, καταρχάς, την απομάκρυνση από τα ευρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα και την πολυτέλεια (ξενομανία και μεγαλομανία)[65]. Παράλληλα, πρότειναν την αναβίωση της ελληνικής παράδοσης, που, είτε κατά τον αρχαίο πολιτισμό είτε κατά το βυζαντινό και το λαϊκό, ήταν κατεξοχήν λιτή και πρακτική. Τέλος, πρότειναν την ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας καθώς και τη δημιουργία ποιοτικής τεχνικής εκπαίδευσης, η οποία θα παρείχε στη βιομηχανία εργατικό δυναμικό που θα γνώριζε όχι μόνο θέματα τεχνικής αλλά και αισθητικής[66].

Οι σκέψεις τους ήταν, σε σημαντικό βαθμό, ρεαλιστικές και συγχρονισμένες με τα διεθνή δεδομένα. Ο 19ος αιώνας ήταν ο αιώνας της ανάπτυξης της βιομηχανίας και παγκόσμιας αγοράς. Κάθε δυνατή χώρα ερμήνευσε τις συνθήκες αυτές ως μία ευκαιρία να αναδείξει τον πολιτισμό της και να προωθήσει τα προϊόντα της. Ακριβώς αυτό το όραμα είχαν και οι Έλληνες: τα προϊόντα της χώρας να αποκτήσουν ελληνική αισθητική ταυτότητα και ποιότητα κατασκευής, ούτως ώστε να μειωθούν οι εισαγωγές, να αυξηθούν οι εξαγωγές και να αναπτυχθεί η τοπική παραγωγή. Οι Έλληνες να είναι μεν ενταγμένοι στο δυτικό πολιτισμό, αλλά με τη δική τους δύναμη και ταυτότητα.

64. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., (Αθήνα, 1979), 184-226. Ο Γ.Β. Λεονταρίτης μιλά για "γενιά του 1897". Γ.Β. Λεονταρίτης, "Εθνισμός και Διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία", 28, στο *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*.

65. Ε. Roupa, *ό.π.*, 158-161.

66. Ibid., 162-176.

Γελοιογραφία που διακωμωδεί τη διακόσμηση της κεφαλής. (Από το περιοδικό: Ημερολόγιο της Φιλοκάλου Πηνελόπης, 1901).

Ντυμένη με την τελευταία λέξη της ευρωπαϊκής μόδας στις αρχές του 20ού αιώνα. (Από το περιοδικό: Ελλάς, 21 Φεβρουαρίου 1909).

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια το πρώτο πράγμα που αμφισβητήθηκε ήταν τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Για παράδειγμα, παρ' όλη τη δημοτικότητα τού πρότυπου του δανδή μεταξύ των νεαρών Ελλήνων, οι υλιστικές αξίες του ύφους αυτού επικρίνονταν ως ένδειξη χαρακτηρολογικής ελαφρότητας[67]: μίας ελαφρότητας ανάρμοστης με τα ελληνικά δεδομένα.

Ομοίως, αμφισβητήθηκε και η εικόνα που παρουσίαζαν οι Έλληνες, καθώς στην προσπάθειά τους να γίνουν Ευρωπαίοι αντέγραφαν, πολλές φορές αδέξια, την ξένη μόδα. Ένα πρώτο σχόλιο μας δίνει ο Τάκερμαν[68] ήδη το 1872, όμως λίγα χρόνια αργότερα στα 1880 ένα άρθρο στην *Εστία* σαρκάζει την προσπάθεια των Ελληνίδων να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα μέσα από την υπερβολική επίδειξη και παρομοιάζει την αισθητική τους με την αισθη-

67. Δ. Καλογερόπουλος, «Ο δανδής», *Πινακοθήκη* 3 (1903-1904) 109-11.

68. Ήδη, το 1872, ο Tuckerman παρατηρούσε: «... the cut of the coat and the trailing silk skirt that gathers up the dust in Hermes street, do not always catch the chic of the Boulevard des Italiens; and the abundant use of poudre de riz falsify many complexions that would otherwise be fair to look upon. ...It is rather refreshing than otherwise, to turn to the relief of color and picturesque effect produced by the long, gold-tasselled red fez which many of the Greek women who have adopted the Franc dress, still retain; and to the Albanian jacket and snowy fustanella of the men, which glitter along the streets, and attract the eye wherever there is an assemblage of people.» Ch. Tuckerman, *ό.π.*

Καρτποστάλ από τις αρχές του 20ού αιώνα. Του εκδοτικού οίκου Πάλλη και Κοτζιά από την Αθήνα.

«Ελληνική στολή των Κ.Κ. Σαρή και Ράγκου» με την οποία η Ελλάδα συμμετείχε στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου το 1851. (Από το βιβλίο: Στ. Ξένος, Η Παγκόσμιος Έκθεσις, 1852, ν. 201).

τική μιας παριζιάνας πλύστρας[69]. Είναι χαρακτηριστικές οι γελοιογραφίες, στα 1900, του Θ. Άννινου με τον τίτλο «Η εξέλιξη του ενδύματος», στις οποίες διακωμωδούσε τη φιγούρα του Έλληνα, διότι υιοθετούσε τη δυτική ενδυμασία και προσπαθούσε να συνδυάσει σε αυτήν ελληνικά λαϊκά στοιχεία[70].

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και το ζήτημα της υγιεινής, υπέρ της

69. «Πολυτέλεια και ένδεια» *Εστία* 1(1880) 761-63.

70. Για τα σκίτσα του Άννινου βλέπε *Παναθήναια* Α΄ (Οκτ. 1900 - Μάρτ. 1901) 40, 80, 280. Βλέπε επίσης ανώνυμη γελοιογραφία που σατιρίζει την κόμμωση της εποχής, στο περιοδικό *Εικονογραφημένη* (1910) 80.

οποίας μάχονταν άντρες και γυναίκες. Προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος και ο Ίωνας Δραγούμης, αντιδρούσαν στην ευρωπαϊκή επίδραση στο ανδρικό ένδυμα με την αιτιολογία ότι το κλίμα της Ελλάδας δεν επέτρεπε ενδυμασία που είχε σχεδιαστεί για το ψυχρό κλίμα των βορειο-ευρωπαϊκών χωρών. Για παράδειγμα, ο Ίωνας Δραγούμης κατέκρινε την κυριαρχία της βρετανικής μόδας στην Ελλάδα και αντιδρούσε στα μαύρα υφάσματα, τα σκληρά κολάρα, τα ημίψηλα καπέλα, και τα παπούτσια από σκληρό δέρμα[71].

Όσον αφορά τη γυναικεία ενδυμασία, ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς έλεγε: «οι γυναίκες μας, όταν εξέρχωνται εις περίπατον, οπλίζονται από κεφαλής μέχρι ποδών ως αστακοί και ως σιδηρόφρακτοι του Μεσαίωνος ιππόται. Αλλοίμονον και αν τας ίδη και άπαξ ακτίς ηλίου!»[72] Ο γιατρός Αλέξανδρος Ι. Γεωργιάδης διαμαρτυρόταν για τις πιέσεις του ενδύματος στον τράχηλο, από τον οποίο «διέρχονται σπουδαιότατα αιμοφόρα αγγεία εξυπηρετούντα την κυκλοφορίαν του εγκεφάλου» καθώς και για τον κορσέ, «τον τύραννον των σπλάγχνων», στον οποίον αφιερώνει μία σελίδα περιγράφοντας επιβλαβείς επιπτώσεις[73].

Επιπλέον, τέθηκε και το ζήτημα κατά πόσο η ευρωπαϊκή αισθητική μπορούσε να εκφράσει την Ελλάδα. Ο Γιαννόπουλος επανειλημμένα εκφράστηκε κατά των σκούρων χρωμάτων των βορειοευρωπαίων, τα οποία δεν άρμοζαν στο λαμπερό ήλιο της Αττικής. Σαρκαστικά παρομοιάζει τις «ουρές» στο επίσημο φράκο με τις ουρές που σχηματίζουν τα φτερά στα κοράκια[74].

Ομοίως, ούτε η πολυτελής αριστοκρατική αισθητική της Ευρώπης εξέφραζε τους Έλληνες: δεν άρμοζε στην οικονομική κατάσταση της χώρας[75] και, επιπλέον, δεν ήταν σύμφωνη με τις ορθολογιστικές αξίες του αρχαίου ελληνικού και του λαϊκού πολιτισμού. «Να απλοποιηθή, να συμμορφωθή προς το κλίμα και τα βαλάντιά μας η γυναικεία περιβολή»[76] ήταν ένα αίτημα που ακουγόταν στο μεταίχμιο των δύο αιώνων με μεγάλη συχνότητα. Υπέρμαχος της απλής εμφάνισης ήταν η στήλη μόδας που υπογράφεται από την «Αθηναία» στα 1911 - 1912 στο περιοδικό *Παναθήναια*. Η αρθρογράφος δε διστάζει να χρησιμοποιήσει έντονες εκφράσεις: περιγράφει ορισμένες Ελληνίδες ως «γυναίκες στολισμένες σαν να πηγαίνουν να εκτεθούν σε κανένα χωριάτικο παζάρι» και το διάκοσμο στο κεφάλι τους ως «μαδημένα ορνίθια»[77].

Από την άλλη, ενοχλητική ήταν η συνεχής αλλαγή στη μόδα, «ουχί δια να το βελτιώση, αλλ'απλώς δια να το μεταβάλη»[78], που στα ελληνικά εκφράσθηκε με τη λέξη «συρμός».

Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που τολμούσαν να αποκαλέσουν την ευρωπαϊκή μόδα ως τη χρήση των «αλλόκοτων και τερατωδών» ενδυμάτων ως «τυφλή δουλεία προς τον ξένον πολιτισμόν» κατάσταση που δεν «κολακεύει ποσώς ούτε την καλαισθησίαν ούτε την νοημοσύνη ημών»[79]. «Σήμερα έχουμε γυναίκες -όχι παιδιά της Ναυσι-

71. Ί. Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες* (Αθήνα, 1927), 228-229.

72. Α. Φιλαδελφεύς, «Το γυναικείον ένδυμα» *Παναθήναια*, Α (1900-1901) 455.

73. Ονομάζει δε τις επιπτώσεις του κορσέ «κορσεδορίτιδα». Αλέξανδρος Ι. Γεωργιάδης, «Υγιεινή και μόδα,» *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1898, 33-37.

74. Π. Γιαννόπουλος, *Η ελληνική γραμμή* (Αθήνα: Γαλαξία, Ερμείας, 1993), 112.

75. Ιδιαίτερα στα 1890 η οικονομική κατάσταση της χώρας ήταν άσχημη. Τον Μάιο του 1888 έλληνες φοιτητές έκαναν πορεία κατά της κατανάλωσης ξένων προϊόντων υφαντουργίας. *Ακρόπολις*, 13 Μαΐου 1888.

76. Α. Φιλαδελφεύς, *ό.π.*

77. Αθηναία, «Η μόδα», *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911 - Μαρτ. 1912) 158-9.

78. Μετάφραση από κείμενο του Γάλλου ακαδημαϊκού Marcel Prevost, «Τι εστί μόδα», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, ...

79. Α. Φιλαδελφεύς, *ό.π.*

κάς- αλλά αντιφεγγίσματα της γαλλικής εφήμερης καπριτσιόζικης μόδας... σκιαγραφίες άσχημες, γιατί είναι αταίριαστες με το πλαίσιο ... και κινούνται με ξένη ψυχή[80].»

Επιπλέον, η μεταρρύθμιση της αστικής ενδυμασίας ήταν, και στην Ελλάδα, απόλυτα συνυφασμένη με το κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης. Στο μεγαλύτερό τους ποσοστό οι Ελληνίδες είχαν υιοθετήσει το «διακοσμητικό» ρόλο που είχε επιλέξει γι' αυτές η κοινωνία και οι ρομαντικές αξίες που κυριαρχούσαν μέχρι το 1870 και με βάση τις οποίες ήταν εύθραυστες, συναισθηματικές, «μη παραγωγικές», απερίσκεπτες καταναλώτριες που ξόδευαν τα χρήματα των συζύγων τους και ξενομανείς[81]. Με σαρκασμό μία φεμινίστρια στα τέλη του 19ου αιώνα περιγράφει το γυναικείο ιδεώδες που τις είχε επιβληθεί[82]:

«(Η γυναίκα έπρεπε)... Να είναι νοικοκυρά, φρόνιμος, να ηξεύρη ολίγα γραμματάκια, ολίγην μουσικήν, διότι (ο άνδρας της) έγινε άνθρωπος του κόσμου και του άρεσαν όλα αυτά, ολίγον εύμορφη ακόμη και κάπως νέα διότι ήθελε να ειμπορή να υπερηφανεύεται, όταν στολισμένην θα την επεδείκνυεν, όπως υπερηφανεύετο, επιδεικνύων τον πλούτον του και κάθε άλλο κτήμα του ωραίον.»

Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν ήταν λίγες εκείνες που οραματίζονταν την εξέλιξη της γυναίκας. Από τα μέσα του $19^{ου}$ αιώνα οι Ελληνίδες είχαν συνειδητοποιήσει το φύλο τους και τη θέση τους στην κοινωνία και στο τελευταίο τέταρτο του $19^{ου}$ αιώνα είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται δυναμικά εκφράζοντας τις απόψεις τους[83].

Είναι αξιοσημείωτο ότι είχαν πάντοτε συνείδηση του περιορισμού των κινήσεων που επέβαλλε όχι μόνον η γυναικεία τους ταυτότητα αλλά και η ενδυμασία τους. Στην «Αυτοβιογραφία» της η Ελισάβετ Μουτζάν ενθυμείται και αναφέρει πώς αντέδρασε στο άκουσμα της Επανάστασης, όταν ήταν είκοσι χρονών κοπέλα[84]:

... επεθύμησα από καρδίας να ήθελε ημπορώ να ζωστώ άρματα...αλλά εκύτταξα τους τοίχους του σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβιάς και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα και ... αναστέναξα.

Η *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1907) της Καλλιρρόης Παρρέν, μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος[85], αντιστάθηκε σθεναρά στο διακοσμητικό ρόλο που η κοινωνία επέβαλε στην γυναίκα[86]:

Είναι καιρός πλέον να εννοηθή παρά των νομοθετών και όλων των ανδρών εν γένει ότι η κόρη είναι ον λογικόν, ... και ουχί πλαγγών ην στολίζουσι και χρωματίζουσι επιδεικτικώς όπως χρησιμεύση ως στιγμιαίον άθυρμα και ην, αφού βαρυνθώσιν, ρίπτουσιν αποσυντιθέμενην ... εις γωνίαν τινά του οίκου.

Με διεθνείς διασυνδέσεις και ταξίδια η Παρρέν κάλυπτε όλα τα γυναικεία συνέδρια του εξωτερικού και μετέφερε τις τελευταίες ει-

80. Αθηναία, «Η μόδα», *Παναθήναια*, ΚΓ' (Οκτ. 1911 - Μαρτ. 1912) 158-9.

81. Ελ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, (Αθήνα: Κατάρτι, 1996), 49-95. «Γυναικεία φιλοκαλία και συρμός» *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*.

82. Ελένη Πολιτάκη, «Εάν ήτο ευτυχής», *Εφημερίς των Κυριών*, 9 Ιανουαρίου 1897.

83. Η Βαρίκα παρατηρεί ότι η συνειδητοποίηση της γυναικείας φύσης στην Ελλάδα ξεκινά το 1870 και εκφράζεται συγκροτημένα (πρώτη φάση του φεμινιστικού κινήματος) στη δεκαετία του 1890 και συγκεκριμένα από τα τέλη του 1880. Ελ. Βαρίκα, *ό.π.*, 97, 273. Η χρονική εξέλιξη των γεγονότων συμπίπτει απόλυτα και με τις άλλες κοινωνικές εξελίξεις - στάδια που παρατηρούνται σχετικά με την εξέλιξη της κοινωνίας, των καταναλωτικών τάσεων, των ιδεολογικών ρευμάτων και της ενδυμασίας στην παρούσα έρευνα. Επίσης βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936* (Αθήνα: Γλάρος, 1988).

84. Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία* (Αθήνα, 1983), 59-60.

85. Κούλα Ξηραδάκη, *ό.π.*, 56-62.

86. «Εξεταστικαί επιτροπαί εκ κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 14 Ιουνίου 1892.

Η ιαπωνική παραδοσιακή ενδυμασία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αθήνα στο μεταίχμιο των δύο αιώνων και πολλές κυρίες ενεδύθησαν με αυτήν για να αποθανατιστούν από το φακό. (Φωτογραφικό Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.-Αρχείο Ευταξία).

Η Αμερικανίδα Αμέλια Μπλούμερ προσπάθησε να εισάγει την πανταλόνα στη γυναικεία ενδυμασία περί το 1850. (Πηγή: Seneca Falls (NY) Historical Society. Από το βιβλίο: Kidwell and Steele eds., Men and Women, σελ. 145.)

δήσεις σχετικά με το γυναικείο κίνημα και τις προσπάθειες μεταρρύθμισης της γυναικείας ενδυμασίας διεθνώς[87].

Ομοίως, όμως, και η «Αθηναία» συχνά καταφερόταν ενάντια στην περίτεχνη ενδυμασία ως περιοριστική για τις δραστήριες γυναίκες και ανθυγιεινή[88]:

Όχι, ... δεν πρέπει να φορέσουν αυτά τα φορέματα. Γιατί, πρώτα-

87. Δειγματικά παρατίθενται κάποιοι τίτλοι άρθρων που παρουσιάστηκαν στον τύπο της εποχής: «Η τροποποίησις του γυναικείου ενδύματος» *Εφημερίς των Κυριών*, 12 Ιανουαρίου 1892. «Το εν Βερολίνω συνέδριον κυριών» *Εφημερίς των Κυριών*, 6 Οκτωβρίου 1896. «Ο λόγος περί ενδυμάτων» *Αττική Ίρις*, 1908, 236.

88. Αθηναία, «Η μόδα» *Παναθήναια*, ΚΓ' (Οκτ. 1911 - Μαρτ. 1912) 319.

«Κτενίσματα ελληνορωμαϊκά». (Από το περιοδικό: Παναθήναια, ΚΓ΄ [1911-1912] 126).

πρώτα, τα απαγορεύει ο πολιτισμός και ύστερα η υγιεινή. Με τις πολλές σούρες, που βέβαια θα θέλουν τόσο ύφασμα για να γίνουν, με τους περιορισμούς της φούστας, με τους κόμπους εκείνους είτε τους φιόγκους προς το γόνατο, εκεί ακριβώς που ανοιγοκλείνει το πόδι, δεν μπορεί κανείς ελεύθερα να περπατήση, ούτε να πηδήση στο τραίνο το ηλεκτρικό, ούτε να ανεβή εύκολα στον πρώτο μόνιππο που θα χρειασθή για τη δουλειά του. Και σήμερα οι γυναίκες δουλεύουν, δεν είνε πειά οι κοκώνες ούτε της οθωνικής εποχής καν, αλλά είνε οι βιοπαλαίστριες, που μαζί με τον άνδρα, δίπλα δίπλα, κυλούν το βαρύ λίθο της ζωής.

Έπειτα έρχεται η υγιεινή. Κι αυτή τα απαγορεύει... Η μικρή μέση ... δεν είναι φυσική αλλά την φτιάνει ένας κορσές βλαβερός ... Και σήμερα εντόσθια δεν έχομε για να τα πιέζομε έτσι και να τα βασανίζουμε για λογαριασμό της μόδας. Άλλα πράγματα, θλίψεις και ευθύνες διάφορες της ζωής, και ανάγκες χίλιες δυό που δημιουργούνται κάθε μέρα, μας τα έφαγαν προτήτερα τα εντόσθιά μας ...

Πέρα από τα ζητήματα υγιεινής που τις απασχολούσαν, οι ελληνίδες φεμινίστριες στράφηκαν στη μεταρρύθμιση της ελληνικής ενδυμασίας και την επιστροφή στα ελληνικά προϊόντα για να βοηθήσουν την παραγωγή του τόπου και ιδιαίτερα, τη θέση των ελληνίδων γυναικών, μια και αυτές απασχολούνταν κυρίως στον τομέα της υφαντουργίας και της ραπτικής. Δραστήριες Αθηναίες[89] είχαν ιδρύσει μία σειρά από οργανισμούς όπου οι άπορες ελληνίδες μπορούσαν να διδαχθούν τέχνες σχετικά με την υφαντουργία και το εργόχειρο, ούτως ώστε να αποκτήσουν κάποιο επάγγελμα και να αποφύγουν «ανήθικη» επαγγελματική εξέλιξη[90]. Για το λόγο αυτό η Καλλιρόη Παρρέν αποκαλούσε αρχόντισσες τις Ελληνίδες που ψωνίζαν εγχώρια βαμβακερά από τα «αραμπατζίδικα» και ενθάρρυναν την ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής[91].

89. Ορισμένες έγιναν αξιόλογες επιχειρηματίες. Βλ. παρόν άρθρο σελ. 145.

90. Ε. Roupa, *ό.π.*, 154-157, 219-220.

91. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι αρχόντισσαί μας.» *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Νοεμβρίου 1897.

Με αυτή την ιδεολογική υποδομή στο μεταίχμιο των δύο αιώνων οι Έλληνες στράφηκαν στον αρχαίο ελληνικό, στο βυζαντινό και το λαϊκό πολιτισμό, για να μεταρρυθμίσουν το ένδυμά τους[92].

Η λαϊκή ενδυμασία[93] άρχισε και πάλι να τραβά το ενδιαφέρον του κοινού. Για παράδειγμα, η φουστανέλα υμνείται συχνά με ρομαντική διάθεση στον τύπο της περιόδου: «Η Φουστανέλλα, ης εκάστη πτυχή έφερε και μία νίκην, ήν ένδυμα περιζήτητον, δι'ου δεν εδίστασαν να ανταλλάξωσι το άκοσμον φράκον και το ενετικό πανταλόνιον οι ευγενέστεροι και αριστοκρατικώτεροι των φιλελλήνων». Δεν ήταν μόνο σύμβολο της ελληνικής αριστοκρατίας αλλά και ανδρισμού καθώς, όπως ο συγγραφέας συνεχίζει, το 1836, όταν ο Όθωνας επισκέφθηκε το Μόναχο, πήρε μαζί του έλληνες φουστανελοφόρους, οι οποίοι «ουκ ολίγας εποιήσαντο κατακτήσεις ... οι ακολουθούντες τον βασιλέα της Ελλάδος νεαροί Έλληνες διαγγελείς, άπαντες ευσταλείς και κομψοί φουστανελλοφόροι, διεσάλευσαν επικινδύνως την οικογενειακήν αρμονίαν της βαυαρικής αριστοκρατίας[94]».

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια αποκαταστήθηκε και η δημοτικότητα της βασιλείας του Όθωνα και της Αμαλίας[95]. Το Μάιο του 1911 ο χορός του Λυκείου Ελληνίδων είχε ως θέμα την αναπαράσταση χορού της εποχής της πρώτης βασιλείας στην Ελλάδα. Οι κυρίες της Αθήνας είχαν ντυθεί με λαϊκές ενδυμασίες σαν να βρίσκονταν στην αυλή της Αμαλίας[96].

Λίγα χρόνια αργότερα ο Ίωνας Δραγούμης, επηρεασμένος από την επαφή του με τη Μακεδονία, αναφέρει κάποια στοιχεία της εθνικής ενδυμασίας που πιστεύει ότι οι άνδρες πρέπει να υιοθετήσουν: σανδάλια ως υποδήματα και ρούχα από μαλακό μετάξι ή λινό σε ανοιχτά χρώματα[97].

Πέρα από το λαϊκό πολιτισμό παρατηρείται και στροφή στο βυζαντινό πολιτισμό ο οποίος σε μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν με τον λαϊκό ή τον ανατολίτικο[98]. Το 1907 το περιοδικό *Εικονογραφημένη* παρουσίασε μία αναπαραγωγή βυζαντινής ενδυμασίας του βυζαντινολόγου Σπυρίδωνα Λάμπρου[99]. Μία σύγχρονη εφαρμογή της βυζαντινής αισθητικής επικαλείται η «Αθηναία» στα *Παναθήναια* σε ένα από τα σχέδια που παρουσιάζει στο κοινό με τη λεζάντα «Βυζαντινόν φόρεμα δια βράδυ»[100]. Λόγω προβλημάτων στην εκτύπωση, το ρούχο δεν διακρίνεται καλά για να μελετηθεί σε λεπτομέρεια. Σε μία προσπάθεια να σχετίσει κανείς το φόρεμα με την περίοδο του Βυζαντίου θα μπορούσε να πει ότι είναι κυλινδρικό σαν τούνικα (κατά πάσα πιθανότητα δύο ρούχα το ένα πάνω από το άλλο) και έχει μπροστά διάκοσμο τύπου *segmentae*. Πάντως, σε μία συνολική συγκριτική εκτίμηση, ο σύγχρονος ερευνητής εντοπίζει για τη βυζαντινή ενδυμασία λιγότερα κείμενα από ό,τι για άλλους πολιτισμούς. Στην πραγματικότητα δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά. Ο πολιτισμός αυτός δεν μπορούσε να δώσει ουσιαστικά δείγματα καθώς ήταν ο λιγότερο μελετημένος από τους άλλους δύο.

92. Δημοτικότητα γνώρισε και η παραδοσιακή γιαπωνέζικη ενδυμασία. Αρκετές κυρίες της εποχής πόζαραν στο φωτογραφικό φακό με γιαπωνέζικη ενδυμασία.

93. Για την αναβίωση της δημοτικότητας του λαϊκού πολιτισμού και την εφαρμογή του στις εφαρμοσμένες τέχνες της περιόδου βλ. Ε. Roupa, *ό.π.*, για τη δημοτικότητα της αισθητικής της Ανατολής, 93-99, 120, για τη δημοτικότητα του λαϊκού πολιτισμού, 200-213.

94. Μιχ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*

95. Εκτός από το κείμενο του Λαμπρυνίδη χαρακτηριστικό είναι και το κείμενο του Γ. Τσοκόπουλου, «Οι συρμοί επί Όθωνος», *Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου*, 1908, 254-258.

96. Ο χορός θα πρέπει να είχε μεγάλη επιτυχία. Αναγγελίες, ανταποκρίσεις και φωτογραφίες της εκδήλωσης παρουσιάστηκαν σε διάφορα περιοδικά της εποχής. Τα *Παναθήναια* δημοσίευσαν αρκετές φωτογραφίες των κυριών: 169-171, 175, 189-92. Με πιο ρεαλιστική αντιμετώπιση, η Καλλιρρόη Παρρέν, αφού αποκαταστήσει την εθνική σημασία της ελληνικής λαϊκής ενδυμασίας, καταλήγει να παραδεχθεί ότι η χρήση της δεν μπορεί να αναβιώσει στη σύγχρονη εποχή. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ο εθνισμός και το ένδυμα» *Εφημερίς των Κυριών*, 26 Οκτωβρίου 1903.

97. Η περιγραφή του είναι επηρεασμένη και από την ενδυμασία της Ανατολής. Ί. Δραγούμης, *ό.π.*, 228-229.

98. Για την αναβίωση της δημοτικότητας του βυζαντινού πολιτισμού και την εφαρμογή τους στις εφαρμοσμένες τέχνες της περιόδου βλ. Ε. Roupa, *ό.π.*, 184 -200.

99. *Εικονογραφημένη* 3 (1907) 43.

100. Η Αθηναία, «Η Μόδα», *Παναθήναια*, τ. Κ.Γ΄ (Οκτ. 1911- Μαρτ. 1912) 61-62.

101. Ενδεικτικά παρατίθενται τίτλοι άρθρων σχετικών με διαλέξεις ή εκδόσεις που παρουσιάστηκαν στον τύπο της εποχής: «Διάλεξις αγγλίδος αρχαιολόγου επί της αρχαίας ελληνικής ενδυμασίας» *Εφημερίς των Κυριών*, 20 Οκτωβρίου 1891. «Η ελληνική αισθητική» *Πινακοθήκη*, Α΄ (1901-1902) 278-9. Σ. Λοβέρδος, «Αι εργαζόμεναι ελληνίδες», *Παναθήναια*, Γ΄ (1901-1902) 70.

102. Συναυλία της Ελπίδας Καλογεροπούλου (καλλιτεχνικό ψευδώνυμο: Σπεράντζα Καλό) με το *Ελληνικό Κουϊντέτο*. *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911 - Μάρτιος 1912) 20.

103. Σ. Λοβέρδος, *ό.π.*, 70.

104. Α. Φιλαδελφεύς, *ό.π.*, 456.

105. «Η ελληνική εσθής», *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης*, 1908, 55-56.

106. Δικαιολογούνταν μόνο το ένδυμα της μις Ισαδώρα Δούγκαν το οποίον «είνε εντελώς αρχαίον, και ένεκα του σχηματισμού του, αφήνει μερικά μέλη του σώματος γυμνά, υπέρ το δέον.» Το ελληνικό ένδυμα έγινε της μόδας και εις το Παρίσι, *Ελλάς* 1907, στο Δ. Φωτόπουλος, *ό.π.*, 126. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι κυρίες που συμμετείχαν στο χορό του Λυκείου με αρχαία ελληνική ενδυμασία φορούσαν συχνά, κάτω από αυτήν, άλλα ρούχα με αποτέλεσμα να έχει χάσει το κυλινδρικό της σχήμα. Φωτογραφίες από το χορό του Λυκείου των Ελληνίδων στο περιοδικό *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911 - Μάρτιος 1912) 169-171, 175, 179, 181, 189, 190, 191.

107. Για παράδειγμα το φόρεμα που φορά η Μαρίνα Βαλαβάνου και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ελλάς*, το 1907.

108. Για παράδειγμα το φόρεμα στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, δωρεάς Γρηγορίου Μακκά. Δημοσιεύθηκε στο Δ. Φωτόπουλος, *ό.π.*, 127.

Η αναβίωση του αρχαίου ελληνικού ύφους αποδείχθηκε η τάση με τη μεγαλύτερη δημοτικότητα, καθώς υποστηρίχθηκε από γνώση σχετικά με την κατασκευή του, αλλά και δημοτικότητα από τοπικούς και διεθνείς συντελεστές. Στη Δύση είχε αρχίσει να επηρεάζει την ενδυμασία, για άλλη μία φορά από τα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την προσπάθεια των μεταρρυθμιστών να δημιουργήσουν καλλιτεχνικό και υγιεινό ένδυμα. Οι σχεδιαστές επηρεάστηκαν από τις γαλλικές νεοκλασικές τάσεις *Directoire* και *Empire* των αρχών του 19ου αιώνα.

Στην Ελλάδα το ενδιαφέρον αναζωπυρώθηκε, μεταξύ των άλλων λόγων, κυρίως μέσα από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και του 1906. Διαλέξεις από ξένους αρχαιολόγους διοργανώνονταν στην ελληνική πρωτεύουσα επάνω σε αυτό το θέμα[101] και το αρχαίο ελληνικό ένδυμα φορέθηκε σε διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις[102].

Οι αξίες που εξέφραζε ο σχεδιασμός του ήταν σύμφωνες με τις αναζητήσεις των Ελλήνων. Ο Σ. Λοβέρδος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι στην αρχαιότητα «το γυναικείον ένδυμα δεν απετέλεσε ... δουλικήν υποταγήν εις τον συρμόν, αλλ' ήτο προϊόν αισθητικής μελέτης»[103] ενώ ο Α. Φιλαδελφεύς εξάρει την απλότητά του[104].

Σχεδόν όλοι όμως αποδέχονταν ότι δεν θα μπορούσε να επανέλθει το αρχαίο ελληνικό ένδυμα, επειδή οι σύγχρονες πόλεις δεν ήταν κατάλληλες «δια το είδος αυτό της περιβολής. ... Ο κονιορτός και ο βόρβορος των οδών, ο εκ της μεγάλης κινήσεως συνωστισμός, ... η κάθε σχεδόν στιγμήν προστριβή των μετά του πλήθους των οδών και των επίπλων των γραφείων και των καταστημάτων - όλα αυτά είναι καταστρεπτικώτατα δια την ελληνικήν εσθήτα»[105]. Προφανώς η χρήση της αυθεντικής αρχαίας ενδυμασίας για τις γυναίκες θα ήταν απαγορευμένη και για λόγους κοινωνικής ηθικής. Ήταν σαφώς πιο «αποκαλυπτική» από ό,τι επέτρεπε η ηθική του 19ου αιώνα, η οποία κάλυπτε το γυναικείο κορμί με μέτρα ύφασμα σε πολλά επίπεδα[106]. Παρ' όλα αυτά, δημιουργήθηκαν διάφορες πετυχημένες εκδοχές, τροποποιημένες σύμφωνα με τις ενδυματολογικές συνήθειες της εποχής, όπως μαρτυρούν οι φωτογραφίες[107] και τα ρούχα που έχουν διασωθεί σε συλλογές[108].

Στην προσπάθεια να μη χαθεί το ελληνικό πνεύμα πολλοί δέχθηκαν με χαρά την αναβίωση των γαλλικών νεοκλασικών προτύπων. Μεγάλος αριθμός κειμένων παρουσιάζονται στον ελληνικό τύπο που εξάρουν τη νέα αυτή μόδα. Στο περιοδικό *Παναθήναια* η «Αθηναία» παρουσιάζει στις αναγνώστριες σκίτσα με φορέματα σε γραμμή *Directoire* και *Empire* και γράφει: «όλο και εξελληνίζεται, ημπορεί να πει κανείς η γραμμή των φορεμάτων. Και πιστεύω ότι ποτέ άλλοτε δεν είχε πλησιάσει τόσο προς τα αρχαία ελληνικά».

Παρ' όλο τον ενθουσιασμό, σταδιακά, η προσπάθεια μεταρρύθμισης της ελληνικής αστικής ενδυμασίας, που είχε ξεκινήσει στα τέ-

Η πριγκίπισσα Ελένη με μακεδονική ενδυμασία. (Από το βιβλίο: Γ.Β. Τσοκόπουλος, Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄).

λη της δεκαετίας του 1890, καταλάγιασε. Ακόμα και το ιδιαίτερα δημοφιλές κλασικό ύφος άρχισε να χάνει τη δημοτικότητά του από την άνοιξη του 1912[109]. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι καταστάσεις που οδήγησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Όμως οι αιτίες ήταν ακόμα βαθύτερες. Το 1903 η Καλλιρρόη Παρρέν είχε ήδη προδιαγράψει στο κείμενό της την εξέλιξη του κινήματος δίνοντας με σαφήνεια τους λόγους της αποτυχίας του[110]:

109. Αθηναία, «Η μόδα» *Παναθήναια*, ΚΓ΄ (Οκτ. 1911 - Μάρτιος 1912) 319.

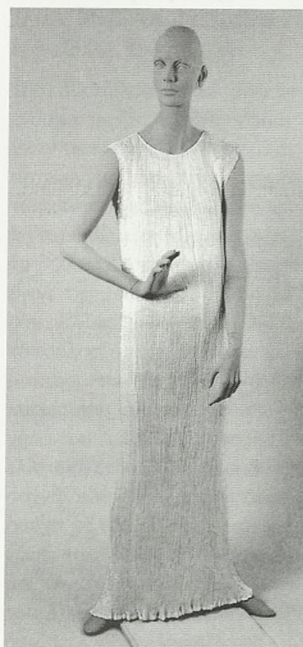
110. Καλλιρρόη Παρρέν, «Ο εθνισμός και το ένδυμα» *ό.π.*

Μεταρρυθμισμένη, υγιεινή ενδυμασία, που δεν περιορίζει το κορμί. Αισθητική επίδραση από την ελληνική αρχαιότητα. (Από το βιβλίο: Barbara Morris, Liberty Design, σελ. 52).

Η Ελπίς Καλογεροπούλου με φόρεμα και κόμμωση σε αρχαίο ελληνικό ύφος. (Από το περιοδικό: Παναθήναια, ΚΓ΄ [1911-1912] 162).

Κάτω από την επίδραση της μοντέρνας σχεδιαστικής ιδεολογίας, παρουσιάστηκε νέα εκδοχή της αρχαίας ελληνικής ενδυμασίας. Φόρεμα Delphos, του σχεδιαστή Mariano Fortuny, Goldstein Gallery Collections, St. Paul, Minnesota.

Και ούτω, απεδέχθημεν και υιοθετήσαμεν το σημερινόν ένδυμα, το οποίον δεν είναι ούτε επινόησις, ούτε εφεύρεσις ιδική μας. Είναι ένδυμα κοσμοπολίτικον, το οποίον εφεύρον και επενόησαν οι ισχυρότεροι και επιβλητικώτεροι εις την ιεραρχίαν των νέων εθνών και το οποίον υιοθέτησαν όλοι οι λαοί της Ευρώπης, διότι είναι συμφωνότερον με τας σημερινάς συνθήκας της ζωής και ανταποκρίνεται εις τας σημερινάς ανάγκας της ανθρωπότητος. Το σημερινόν ένδυμα δεν δυνάμεθα ημείς να μεταβάλλωμεν, εφ'όσον αποτελούμεν μέρος της διεθνούς οικογένειας, και εφόσον δεν ανερχόμεθα τόσον υψηλά εις τον πολιτισμόν, την εθνικήν υπεροχή και την λατρείαν του ωραίου, ώστε ο λόγος μας να γίνεται νόμος και οι τύποι της εξωτερικής ζωής μας υπόδειγμα προς μίμησιν.

Η τάση για την επιστροφή στις ρίζες αναβίωσε και πάλι στις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Αποδείχθηκε όμως εξίσου ρομαντική και βραχύβια. Η τέχνη της σχεδίασης του ενδύματος είχε ακόμα πολύ δρόμο να διανύσει στην Ελλάδα, ούτως ώστε να μπορεί ο ράπτης και η μοδίστρα να προσαρμόσουν στοιχεία της ελληνικής ενδυμασίας στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ενδυμασία και να δημιουργήσουν ένα σύγχρονο ελληνικό ύφος.

ALEKSANDAR KADIJEVIĆ

ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΑ ΜΑΥΣΩΛΕΙΑ ΣΤΟ ZEJTINLIK ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΙΔΟ

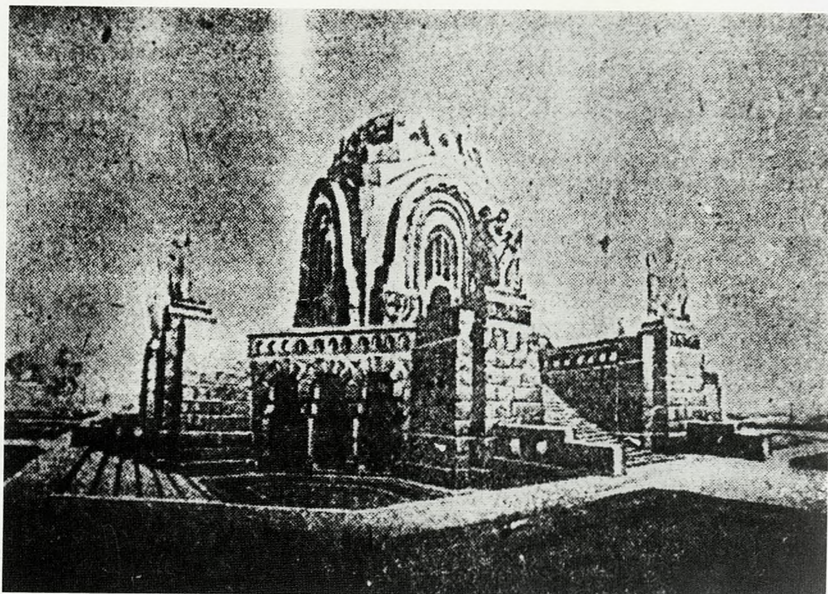

Τα μνημειακά κτίσματα αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της σερβικής αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου[1]. Η περίοδος από την πολιτική ενοποίηση Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων σε ενιαίο κράτος (1918) μέχρι το 1941 χαρακτηρίζεται από πλούσια αρχιτεκτονική παραγωγή, γενικά, και από την ακμή της μνημειακής[2]. Στήθηκαν μνημεία αφιερωμένα σε τόπους, γεγονότα και ανθρώπους, ως ανάμνηση των πολεμικών αγώνων και των δεινών του σερβικού στρατού κατά τους δύο Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (1912-1918). Ταυτόχρονα, μελετήθηκαν και οργανώθηκαν κοιμητήρια για τους νεκρούς, στρατιώτες και πολίτες. Η ανέγερση μνημείων και άλλων αναμνηστικών κατασκευών, όπως σιντριβανιών, παρόδιων προσκυνηταρίων, παρεκκλησίων και μαυσωλείων, άρχισε στη διάρκεια των πολέμων και συνεχίστηκε στην τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Δεν υπάρχει κανένας σημαντικός σέρβος αρχιτέκτονας που να μη σχεδίασε ή κατασκεύασε κάποιο είδος μνημείου στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ιδιαίτερη σημασία σε κατασκευές αυτού του τύπου δόθηκε τόσο από την Αρχιτεκτονική Σχολή του Βελιγραδίου όσο και από τα σχετικά Ινστιτούτα. Τα μνημεία που κατασκευάστηκαν καλύπτουν έναν ευρύτατο χώρο, εκτεινόμενο στα Βαλκάνια, τη Μεσόγειο και την Ανατολική Ευρώπη, περιλαμβάνοντας χώρες όπως: Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα, Αλβανία, Τυνησία, Αλγερία, Γαλλία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχική Δημοκρατία, Σλοβακία και Ρω-

1. Για τη σερβική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου βλέπε: Z Manević "Jucerasnje graditeljsto I", *Urbanizam Beograda* 53/54 ("Η αρχιτεκτονική του χθες I", *Πολεοδομία του Βελιγραδίου*), Beograd 1979, παράρτ. 9. Του ιδίου, "Srpska arhitektura u XX veku", *Jugoslovenska arhitektura XX vi jeka, Umjetnost na tlu Jugoslavije* ("Η σερβική αρχιτεκτονική του 20ού αι.", *Η γιουγκοσλαβική αρχιτεκτονική του 20ού αι. Η τέχνη στη Γιουγκοσλαβία*), Beograd-Zagreb-Mostar 1986, 22-27. Ν.Ο. Χολέβας, *Αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1994, 75-90.

2. Για τη σερβική μνημειακή αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου βλέπε: *Spomenici i groblja Oslobodilackih ratova Srbije* (*Μνημεία και κοιμητήρια των σερβικών απελευθερωτικών πολέμων*), Beograd 1976. R. Nikolić-D. St. Ravlović "Zastita i obnova spomenika", Kulturno masledje *Srbije. Zastita i uredjenje 1947-1982* ("Προστασία και αποκατάσταση

Aleksandar Vasić: Το μαυσωλείο στο Ζέιτενλικ. Σχεδιαστική πρόταση.

σία. Τα μνημεία που στήθηκαν ήσαν, ως επί το πλείστον, μικρών διαστάσεων, με απλές γλυπτές αναπαραστάσεις μορφών ή εραλδικών συμβόλων, χωρίς απαραίτητα σημαντική καλλιτεχνική αξία. Με εξαίρεση τις εκκλησίες-μαυσωλεία, ανάμεσα στα πολυάριθμα μνημεία, υπάρχουν πενήντα περίπου τα οποία παρουσιάζουν χαρακτηριστική αρχιτεκτονική δομή.

Στο σχεδιασμό ορισμένων μνημείων συμμετείχαν οι πιο διακεκριμένοι γιουγκοσλάβοι αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι. Τα σημαντικότερα όμως έργα οφείλονται σε σέρβους αρχιτέκτονες και σε αντίστοιχους που μετανάστευσαν από τη Ρωσία, όπως ο Momir Korunović (μνημεία στο Zebrnjak, Mačkov Kamen, Ramna και Kučkovo), ο Aleksandar Deroko (μνημείο στους «Δολοφόνους του Σαράγιεβο» και το οστεοφυλάκιο στο Smederovo), ο Aleksandar Vasic (το παρεκκλήσι του βοεβόδα Putnik στο Βελιγράδι και το μαυσωλείο στο Zejtinlik στη Θεσσαλονίκη, μαζί με τον Nikolaj Krasnov), ο Vasilij Androsov (το παρεκκλήσι του Velimir Todorović στο Βελιγράδι, μαζί με τον Petar Popović), ο Nikolaj Krasnov (το μαυσωλείο στη νήσο Βίδο και την αποπεράτωση αυτού στο Zejtinlik, το οποίο άρχισε ο Vasić), καθώς και ο Ivan Meštrović, ένας Κροάτης (μνημείο στον «Άγνωστο Στρατιώτη», στο ύψωμα Avala, κοντά στο Βελιγράδι). Η κατασκευή μνημείων και μαυσωλείων ξεκίνησε με πρωτοβουλία ενώσεων βετεράνων του πολέμου και του υπουργείου Θρησκευμάτων, με εκτελεστικό φορέα τον αρμόδιο τομέα του υπουργείου Κατασκευών, ενώ για το σχεδιασμό και την κατασκευή ορισμένων προκηρύχθηκε δημόσιος διαγωνισμός. Το Κράτος και η Εκκλησία ανέλαβαν και χρηματοδότησαν τα πιο αντιπροσωπευτικά και επιβλητικά μνημεία που στήθηκαν σε τοποθεσίες σημαντικών μαχών, ενώ οι κάτοικοι μικρών πόλεων και χωριών χρηματοδότησαν από μόνοι τους την κατασκευή των υπολοίπων. Εκτός από τα μεγάλα μνημεία και τις εκκλησίες – μαυσωλεία, η αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου σηματοδοτήθηκε και από τον σχεδιασμό ιδιωτικών παρεκκλησίων σε κοιμητήρια.

Το σχεδιαστικό ύφος των μνημείων που κατασκευάστηκαν ή παρέμειναν στα χαρτιά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Η αρχιτεκτονική σύνθεσή τους είναι ουσιαστικά στατική και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως παραδοσιακή ή κάπως σκηνογραφική, συμπληρούμενη από προσωπικές προσεγγίσεις του αρχιτέκτονα. Στα περισσότερα μνημεία επικρατεί το σερβικό στυλ, με στοιχεία της sezession και του εξπρεσσιονισμού, ενώ τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μνημεία ακαδημαϊκού ιστορικισμού και μοντέρνας τέχνης.

Η ατμόσφαιρα ρομαντισμού στην ερμηνεία γεγονότων του παρελθόντος ανταποκρινόταν στα ενδιαφέροντα των εθνικώς προσανατολισμένων καλλιτεχνών, οι οποίοι αντιστάθηκαν στον αντι-ιστορικισμό που πρέσβευε η επεκτεινόμενη μοντέρνα τέχνη, ιδιαίτερα στην αρχιτεκτονική[3]. Η κατασκευή ηρώων, ως έκφραση σεβασμού των Σέρβων προς τους συμπατριώτες και συμμάχους τους που έπεσαν στους απελευθερωτικούς πολέμους, υποστηρίχθηκε από το σύνολο της κοινωνίας. Η έμφαση σε εθνικά παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία εξέφραζε την επιστροφή του συλλογικού πνεύματος των Σέρβων, υποχρεωτικά διασπασμένων και διαιρεμένων εδώ και αιώνες. Ταυτόχρονα, όμως, ερχόταν σε αντίθεση με τις προσπάθειες δημιουργίας ενός ενιαίου γιουγκοσλαβικού στυλ, το οποίο θα έπρεπε να ενσωματώνει την πολιτιστική παράδοση όλων των λαών αυτής της πολυεθνικής κοινωνίας. Αυτός είναι ο λόγος που στα περισσότερα μνημεία επικρατεί το σερβο-βυζαντινό στυλ, ενώ τα χαρακτηριστικά διακριτικά του "γιουγκοσλαβικού πνεύματος" εμφανίζονται συμβολικά στην πλούσια εραλδική διακόσμηση.

Οι εκπρόσωποι της εθνικής κατεύθυνσης στη σερβική αρχιτεκτονική, οι υπεύθυνοι των περισσότερων σημαντικών μνημείων, πίστευαν ειλικρινά πως θα τιμούσαν τους νεκρούς συμπατριώτες τους ενσωματώνοντας στην κατασκευή και σύνθεση των μνημείων τα χαρακτηριστικά εθνικά στοιχεία. Δημιουργώντας μορφές αποδεκτικές συμβολισμών που παρέπεμπαν σε κοινωνική σταθερότητα και στις κύριες εθνικές αρχές (ανεξαρτησία, εθνική ακεραιότητα, σεβασμό στην παράδοση, πατριωτισμό, ορθοδοξία, μοναρχία), οι υποστηρικτές του σερβικού στυλ αρχιτέκτονες, σχεδιάζοντας μνημεία, μαυσωλεία ή εκκλησίες, εκφράστηκαν με τρόπο διαφορετικό απ' ό,τι οι οπαδοί του ακαδημαϊκισμού ή του μοντερνισμού.

Η ιστορία και η αρχιτεκτονική των μνημείων των συνδεμένων με τους σερβικούς απελευθερωτικούς πολέμους δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά και ελάχιστες μόνον αποσπασματικές πληροφορίες έχουν δημοσιευθεί. Αιτία αυτής της ανεπαρκούς έρευνας είναι ο

μνημείων", *Η πολιτιστική σερβική κληρονομιά. Προστασία και σχεδιασμός 1947-1982*) Beograd 1982, 117-1178, 128-129, 139-141. A. Kadilević "O arhitekturi spomen-obelezja na Zebrnjaku", *Vranjski glasnik XXVI-XXVII* ("Η αρχιτεκτονική των μνημείων στο Zebrnjak", *Εφημερίδα της Vranje XXVI-XXVII*, Vranje 1993-94, 153-162).

3. Σχετικά με το "εθνικό στυλ" στη σερβική αρχιτεκτονική του 19ου και 20ού αι., βλέπε: Ž. Škalamera, "Obnova srpskog stila u arhitekturi", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 5* ("Η ανανέωση του "σερβικού" στυλ στην Αρχιτεκτονική", *Συλλογή της Matica Srpska 5*), Novi Sad 1969, 191-236. M. Jovanović, *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba* (Σερβική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και ζωγραφική της νεότερης εποχής), Beograd-Kragujevac 1987, 109-225. Z. Manević, *Romanticna arhitektura* (*Ρωμαντική αρχιτεκτονική*), Beograd 1990. Του ιδίου: "Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture", *DAPA Fall 17*, Miami 1990, 70-76. N.O. Χολέβας, ibidem, 88-90. A. Kadilević, *Momir Korunović*, Beograd 1996. Του ιδίου: *Jedan vek trazenja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi-sredina XIX-sredina XX veka*. (*Ενός αιώνα αναζήτηση του "εθνικού στυλ" στην σερβική αρχιτεκτονική - Από τα μέσα του 19ου αι. ως τα μέσα του 20ού*), Beograd 1997, 117-208. B. Pantelić "Nationalism and Architecture. The creation of a National style in Serbian Architecture and its Political Implications" *JSAH 56*, 1997, 16-41.

ασήμαντος αριθμός των διαθέσιμων ιστορικών εγγράφων καθώς και η κακή κατάσταση των υπαρχόντων μνημείων. Βυθισμένα στη λήθη και στην έλλειψη φροντίδας, μετά βίας αντιστέκονται στις φθορές του χρόνου. Λίγα μόνον απ' αυτά, κυρίως όσα στήθηκαν στη Σερβία, Ελλάδα και Τυνησία, εξακολουθούν να προστατεύονται από φθορές και αφανισμό[4].

Τα πιο γνωστά και διακεκριμένα από αρχιτεκτονική άποψη σερβικά ηρώα που κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, με χαρακτήρα επιτάφιο, λατρευτικό και αναμνηστικό, είναι το μαυσωλείο των σέρβων πολεμιστών στο στρατιωτικό νεκροταφείο Zejtinlik στη Θεσσαλονίκη (1933-36) και αυτό στη νήσο Βίδο (1938-39)[5]. Αντίστοιχα μνημεία στην Κέρκυρα και σε άλλους τόπους δεν θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικά εξαιτίας του αδιάφορου αρχιτεκτονικού χαρακτήρα τους[6].

Οκτώ χρόνια μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου οι Σέρβοι άρχισαν να οργανώνουν το αδιαμόρφωτο νεκροταφείο των στρατιωτών τους στο Zejtinlik, στη Θεσσαλονίκη. Οι Γάλλοι και οι Άγγλοι είχαν ήδη κατασκευάσει επιτάφια μνημεία για τους δικούς τους στρατιώτες στον ίδιο χώρο, ενώ τα οστά των Σέρβων παρέμεναν σκορπισμένα. Μόλις το 1926 οι αρμόδιες σερβικές αρχές αποφάσισαν να συγκεντρώσουν τα οστά και να τα τοποθετήσουν σ' ένα παρεκκλήσι. Για το σκοπό αυτό προκηρύχθηκε από το υπουργείο Θρησκευμάτων ένας δημόσιος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός[7]. Προκειμένου να μπορέσουν οι αρχιτέκτονες να σχεδιάσουν την άποψή τους για ένα μαυσωλείο χιλιάδων σέρβων στρατιωτών χωρίς ιδιαίτερες δεσμεύσεις, ο διαγωνισμός παρείχε τη δυνατότητα ελεύθερου χειρισμού του εθνικού μνημειακού στυλ. Η προκήρυξη του διαγωνισμού περιλάμβανε ως όρο το σχεδιασμό ενός μεγάλου μνημείου από ορείχαλκο και πέτρα, σε "ελεύθερα επεξεργασμένη βυζαντινή μορφή", ύψους περίπου 17 μ. Το κόστος του μνημείου είχε προϋπολογιστεί σε 500.000 δηνάρια της εποχής και αναμενόταν να αποτελέσει ένα αντιπροσωπευτικό και σεμνό ηρώο, "το πιο μεγαλόπρεπο και σεβάσμιο του κοιμητηρίου Zejtinlik". Καί όπως συνέβη με το διαγωνισμό για την εκκλησία του Αγίου Σάββα στο Βελιγράδι τον ίδιο χρόνο[8], μόνο σέρβοι αρχιτέκτονες και ρώσοι μετανάστες μπορούσαν να συμμετέχουν.

Παρ' όλο που συστήθηκε μια "ελεύθερα επεξεργασμένη βυζαντινή μορφή", ο νεοβυζαντινός χαρακτήρας των μνημείων, τα οποία σχεδιάστηκαν, επρόκειτο να υπακούει σε αυστηρούς ακαδημαϊκιστικούς συνθετικούς κανόνες. Τα σχέδια επιβεβαίωσαν ότι το εθνικό στυλ βασιζόταν, σε μεγάλο βαθμό, σε υπερεθνικές ακαδημαϊκιστικές κατασκευαστικές αρχές. Οι αρχιτέκτονες παρουσίασαν ποικιλία σχεδίων. Ο Milutin Borisavlejević, ένας εκπρόσωπος του ακαδημαϊκισμού, πρότεινε διάφορες παραλλαγές σχεδίων, πιστός στο αξίωμά του ότι "όσο περισσότεροι συνδυασμοί, τόσο μεγαλύτερο το ταλέντο". Ωστόσο, το βασικό του σχέδιο παρέπεμπε σε ένα γαλλικό λαϊκό πρότυπο της εποχής, το μνημείο στο Douaumont[9]. Χρησιμοποίησε τη γενική κατανομή των όγκων και τη λεπτόκορμη μορφή του μνημείου Douaumont, ολοκληρώνοντάς την με ένα χαμηλό, νεοβυζαντινό τρούλο.

4. Κριτική για την προστασία και την αποκατάσταση των μνημείων βλέπε: R. Nikolić-D. St. Pavlović, ibidem.

5. Για την κατάσταση αυτών των μνημείων, ibidem, 139-140.

6. Ibidem, 140.

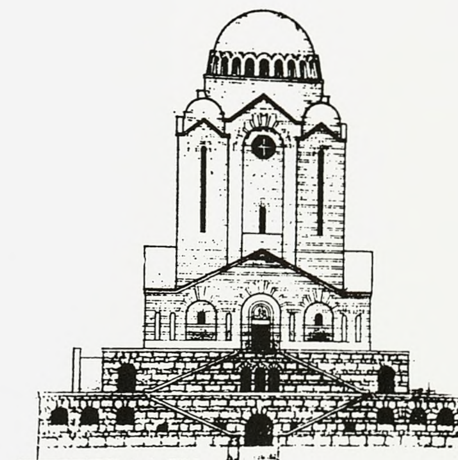
7. Σχετικά με το διαγωνισμό βλέπε: J.B., "Kapela na Zejtinliku kod Soluna. Nacrt Gospodina Vasica" ("Το παρεκκλήσιο στο Zeltinlik, κοντά στη Θεσσαλονίκη - Το σχέδιο του κυρίου Vasić), *Politika*, Beograd 17-11-1926.

8. Σχετικά με το διαγωνισμό για την εκκλησία του Αγίου σάββα βλέπε: M. Jovanović, ibidem, 200-215.

Οι αδελφοί Branko και Petar Krstić υπέβαλαν δύο σκαριφήματα του μαυσωλείου, με στατικό, μονολιθικό περίγραμμα, παρόμοιο μ' αυτό που σχεδίασαν αργότερα για το μαυσωλείο του βοεβόδα Putnik στο Βελιγράδι (1927)[10]. Ο σχεδιασμός του μνημείου χαρακτηρίζεται από μια πολυεπίπεδη αρμονική σύλληψη. Αψιδωτές κόγχες γύρω από μια επίσημη πύλη αποτελούσαν την κύρια ιδέα της σύνθεσης του μαυσωλείου. Πάνω από τις κόγχες υψωνόταν ένας επιβλητικός νεο-βυζαντινός τρούλος με νευρώσεις, εξαιρετικών αναλογιών. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Durde Bošković, ένας κριτικός, έκανε θετικά σχόλια για αυτήν τη μελέτη, λέγοντας ότι "χωρίς εκείνο το στρόγγυλο μενταγιόν, το οποίο καταστρέφει την ηρεμία του δυτικού τυμπάνου πάνω από την ημικυκλική πύλη, το σχέδιο του μαυσωλείου θα ήταν αληθινό αριστούργημα"[11].

Το σχέδιο του Milan Zloković έμοιαζε με αυτό του Borisavljević ως προς τον τονισμό του κατακόρυφου άξονα και την έμφαση στη μνημειακότητα. Παρουσίαζε μια άποψη παρόμοια μ' αυτή του Ραδιοφωνικού Σταθμού στο Kootvijk (1922), ο οποίος σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αρχές του εξπρεσσιονισμού[13]. Και τα δύο σχέδια περιέχουν παρόμοια στοιχεία: ευδιάκριτη βάση, δυνατό κορμό και μικρά ανοίγματα, χαρακτηριστικά της εξπρεσσιονιστικής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, ο Zloković ολοκλήρωσε με αξιοσημείωτο τρόπο την όψη με ένα "εθνικό" στοιχείο, ένα νεο-βυζαντινό τρούλο. Όπως συνέβη και με το σχεδιασμό της εκκλησίας του Αγίου Σάββα στο Βελιγράδι[14], ο Zloković δεν φάνηκε πρόθυμος να ερμηνεύσει τη μεσαιωνική παράδοση κατά γράμμα, μεταφέροντας στοιχεία από παλαιότερα μνημεία. Στην προσπάθειά του να πετύχει την εκφραστική δύναμη των απέριττων μορφών της βυζαντινής και της μεσογειακής κλασικής αρχιτεκτονικής, την προσέγγισε με έναν περισσότερο μοντέρνο τρόπο.

Σημαντική είναι επίσης και η πρόταση του Aleksandar Deroko. Η βασική του ιδέα για το μνημείο ήταν ένα κυβικό παρεκκλήσι με έναν τρούλο χωρίς τύμπανο στην κορυφή, σχεδιασμένο σε ένα ήπιο σερβο-βυζαντινό στυλ[15]. Το σχέδιό του διακρίνεται από μια πολυεπίπεδη και έμμεση εκφραστικότητα, στερημένη από έκδηλη δημιουργική έμπνευση, και είναι παρόμοιο με το έργο του Dimitrije M. Leko, χαρακτηριζόμενο από την ακαδημαϊκή κλασικιστική προσέγγισή του στη νεοβυζαντινή μορφοπλασία. Ο Aleksandar Basić, ένας από τους νεότερους συμμετέχοντες στο διαγωνισμό, χρησιμοποίησε στο έργο του παραδοσιακές συνθετικές αρχές, σχεδιάζοντας μια πρισματική κατασκευή, η οποία ζωντάνευε με τη σεξεσσιονιστική αντιμετώπιση των υψηλότερων ζωνών. Με την οργανικά συμπαγή και αρμονική σύνθεση του μεγάλου όγκου εδραζόμενου σε βάση και

Milan Zloković: Το μαυσωλείο στο Ζέιτενλικ. Σχεδιαστική πρόταση.

9. Z. Manević "Nasi neimari-Milutin Borisavljević", *Izgradnja 12*, (Οι αρχιμάστορές μας - Milutin Borisavljević, *Κατασκευή 12*), Beograd 1980, 44. C. Ginisty, *Souvenir de l' Ossuaire de Douaument*, Nancy 1930.

10. M. Djurdjević, *Petar i Branko Krstić*, Beograd 1996, 17, 19.

11. Dj. Bosković, "Moderna arhitektura na izlozbi 'Oblika'", *Srspki Knjizevni glasnik XXXIX* ("Η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην έκθεση 'Μορφές'", *Σερβική Φιλολογική Εφημερίς XXXIX*), Beograd 1932, 218.

12. Z. Manević, *Arhitekt Milan Zloković*, Beograd 1989, 10.

13. A. Kadilević, "Elementi ekspresionisma u srpskoj arhitekturi izmedju dva svetska rata" ("Στοιχεία Εξπρεσσιονισμού στη σερβική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου"), *Moment 17*, Beograd 1990, 95-96.

14. Z. Manević, ibidem.

15. Z. Jovanović, *Aleksander Deroko*, Beograd 1991, 80-81.

Aleksandar Vasić – Nikolaj Krasnov: Το μαυσωλείο στο Ζέιτενλικ.

στο έδαφος, ο αρχιτέκτων πέτυχε ένα πλαστικό, σχεδόν γλυπτικό αποτέλεσμα[16]. Το σχέδιό του προκρίθηκε, αλλά στα επόμενα χρόνια, εξαιτίας της αναβολής της κατασκευής του μνημείου, οι βασικές του αρχές υπέστησαν ορισμένες αλλαγές, καθώς το υπουργείο Κατασκευών ζήτησε κάποιες τροποποιήσεις στα αρχικά σχέδια. Έτσι, ο ρώσος αρχιτέκτων Krasnov, ακαδημαϊκός, έμελλε να επεξεργαστεί την οριστική μελέτη του[17].

Η κατασκευή του μαυσωλείου (1933-36) έγινε με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Budimir Hristodulo, ενός υπαλλήλου, εκπροσώπου του υπουργείου Κατασκευών[18]. Σύμφωνα με τα σχέδια των Vasic και Krasnov, οι τάφοι των σέρβων στρατιωτών σημειώθηκαν με ομοιόμορφους μαρμάρινους σταυρούς, ενώ η επιφάνεια του κοιμητηρίου διαιρέθηκε σε δέκα τμήματα, με 1.440 ατομικές ταφές[19]. Το οστεοφυλάκιο, με τα 5.580 κιβώτια που περιείχαν τα οστά των στρατιωτών, τοποθετήθηκε στην κρύπτη του μνημειώδους παρεκκλησίου, κτισμένου με πέτρα, μάρμαρο και ορείχαλκο, στο πνεύμα του εθνικού στυλ αλλά και με κάποια μετα-σεξεσσιονιστικά στοιχεία. Πάνω από την έδρασή του, ή "την ογκώδη πλατφόρμα", όπως αποκάλεσαν τη βάση του μνημείου οι δημοσιογράφοι της ημερήσιας εφημερίδας "Politika"[20], στην ανατολική πλευρά υπάρχει μια έντονα αψιδωτή κόγχη, πλαστικά οργανωμένη από ακαδημαϊκής διατομής τόξα και επιστέψεις, πάνω από την οποία υψώνεται ένας χαμηλός, κάπως πεπλατυσμένος, νεοβυζαντινός τρούλος. Με το ρωμαλαίο συμπαγή όγκο του, το μαυσωλείο του Zejtinlik ανταποκρίνεται στην αρκετά σκληρή, ακαδημαϊκιστική "απαίτηση" της πολυεπίπεδης έκφρασης (η αδρομέρεια των όψεων χάνεται, καθώς κινείται το βλέμμα από τη βάση προς την κορυφή και η συμμετρία τηρείται απολύτως). Αυτό οφείλεται κυρίως στις επεμβάσεις του Krašnov, ενός εκλεκτικού, μετά τις οποίες το μνημείο έχασε τον αυθόρμητο, ρομαντικό χαρακτήρα του. Εγχάρακτοι και ανάγλυφοι σταυροί διακοσμούν τις όψεις του παρεκκλησίου.

Από τα υπάρχοντα σκαριφήματα του εσωτερικού χώρου του μνημείου φαίνεται ότι ο ρώσος ακαδημαϊκός Krasnov έπαιξε σημαντικό ρόλο και στην διακόσμησή του[21]. Σχεδίασε τις λεπτομέρειες των εσωτερικών αρχιτεκτονικών αναγλύφων, των διακοσμήσεων του τρούλου, προσδιόρισε τη θέση της εραλδικής απεικόνισης πάνω από την είσοδο καθώς και τη μορφή του πολυελαίου. Εξωτερικά, το αρχικό σχέδιο τροποποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις επεμβάσεις του. Έβαλε τη σφραγίδα του ακαδημαϊκισμού πάνω στο εμπνευσμένο νεοβυζαντινό σεξεσσιονιστικό σχέδιο του Vasic, μεταμορφώνοντάς το σε έναν αυστηρό, πολυεπίπεδο, κλειστό όγκο, στερώντας του τον αρχικό αυθορμητισμό και την εκφραστικότητά του. Η ψηλόλιγνη μορφή του μαυσωλείου, πάνω στην υπερυψωμένη βάση του, αντικαταστάθηκε από έναν κοντόχοντρο όγκο, τοποθετημένο πάνω σε μια περίπου τετράγωνη έδραση, με βαρειές αναλογίες και ελάχιστες διακοσμήσεις. Με επέμβαση του Krasnov αφαιρέθηκαν τα γλυπτά από τις ράμπες ανόδου καθώς και οι τοξωτές στοές των όψεων της βάσης.

Ως προς τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του, το μαυσωλείο του Zejtinlik μπορεί να ενταχθεί στον τύπο των κυβικών, βαριών και περίκλειστων κτισμάτων, με επιφανειακές, σχεδόν ανάγλυφες, διακοσμήσεις. Θυμίζει άλλα έργα του Aleksandar Vasić (το παρεκκλήσι του βοεβόδα Putnik και το παρεκκλήσι της οικογένειας Dimić στο Νέο Νεκροταφείο του Βελιγραδίου)[22], το παρεκκλήσι του Velimir Todorović στο ίδιο νεκροταφείο, έργο των Vasilij Androsov και Petar Popović[23], καθώς και τις προτάσεις των Petar και Branko Krstić στο διαγωνισμό για το μαυσωλείο του Zejtlink. Με μονολιθικά, στατικά περιγράμματα, οργανικά εδραζόμενα στο έδαφος, με πλαστικές εξωτερικές όψεις και σεξεσσιονιστική διακόσμηση του νεο-βυζαντινού τρούλου, τέτοιο επιμνημόσυνο παρεκκλήσι ήταν κατάλληλο μόνο για κοιμητήρια. Συγκρατημένος και βαρύς, ο κλειστός αρχιτεκτονικός χαρακτήρας μαυσωλείων αυτού του είδους είναι πιο κατάλληλος σε στρατιωτικά και πολιτικά κοιμητήρια παρά σε τοποθεσίες μεγάλων μαχών ή σε πλατείες. Γι' αυτόν, άλλωστε, το λόγο χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην αρχιτεκτονική παρεκκλησίων μικρών νεκροταφείων.

Το άλλο σημαντικό για την ιστορία της σέρβικης μνημειακής αρχιτεκτονικής μαυσωλείο κτίστηκε στη νήσο Βίδο, στα δυτικά παράλια της Ελλάδας. Η νήσος Βίδο υπήρξε ο τόπος ανάρρωσης των εξαντλημένων μετά το πέρασμα από την Αλβανία σέρβων στρατιωτών καθώς και ο τόπος θανάτου χιλιάδων απ' αυτούς μετά τον αλβανικό Γολγοθά. Το νησί αυτό λειτούργησε ως τόπος θανάτου και

16. J.B. ibidem.

17. M. Soković, *Zeltinlik-srpsko vojno groblje u Solunu (Zejtinlik-σερβικό στρατιωτικό νεκτροταφείο στη Θεσσαλονίκη)*, Beograd 1986.

18. Ibidem.

19. R. Nikolić - S. St. Pavlović, ibidem, 139.

20. J.B., ibidem.

21. Σχέδια και σκαριφήματα φυλάσσονται στο Μουσείο Επιστημών και Τεχνολογίας της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών και στα Γιουγκοσλαβικά Αρχεία (κληροδότημα υπουργείου Κατασκευών, f. 11499-1503).

22. A. Kadijević, *Jedan vek trazenja... (Ενός αιώνα αναζήτηση...)*, 146.

23. Ibidem, 129. Το σχέδιο φυλάσσεται στα Γιουγκοσλαβικά Αρχεία (Κληροδότημα υπουργείου Κατασκευών, Συλλογή σχεδίων αρ. 334).

βασάνων αλλά ταυτόχρονα και ως μια όαση για τον εξαντλημένο σερβικό στρατό. Πριν ακόμη τελειώσει ο πόλεμος, πολλοί σέρβοι καλλιτέχνες, ποιητές, αρχιτέκτονες και ζωγράφοι, οι οποίοι συμμετείχαν στους απελευθερωτικούς πολέμους, είχαν ήδη αντιληφθεί τον τραγικό συμβολισμό αυτού του χώρου. Γνωστοί σέρβοι αρχιτέκτονες της ενδιάμεσης γενιάς, όπως οι Dragudin Maslać και ο Momir Korunović, εμπνευσμένοι απ' αυτόν το συμβολισμό, είχαν ετοιμάσει σκαριφήματα ενός μαυσωλείου για τους νεκρούς συμπατριώτες τους, πρίν ακόμη λήξει ο πόλεμος. Αυτά τα αυθόρμητα σκαριφήματα, άλλοτε φορτισμένα από συγκίνηση και εθνικοπατριωτική ρητορική (Malsać) ή από ήπιο ρομαντικό συμβολισμό (Korumović), ουσιαστικά προσδιόρισαν προς τις κύριες κατευθύνσεις που έμελλε να ακολουθήσει η σέρβικη μνημειακή αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου. Ο Korunović δημοσίευσε το ποίημα του "Vido" στο Βελιγράδι το 1922.

Μετά την κοινωνική και οικονομική σταθεροποίηση του κράτους, οι αρμόδιες αρχές του υπουργείου Θρησκευμάτων του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων αποφάσισαν να στηθεί ένα μνημείο στη νήσο Βίδο, το οποίο θα λειτουργούσε και ως οστεοφυλάκιο των νεκρών στρατιωτών. Οργανώθηκε ένας διαγωνισμός το 1935 ο οποίος κρίθηκε ανεπιτυχής. Σώζονται ακόμη διάφορες παραλλαγές των προτάσεων του αρχιτέκτονα Aleksandar Deroko[24]. Η κατασκευή μαυσωλείου στη νήσο Βίδο καθυστέρησε ως το 1938. Τότε το υπουργείο Κατασκευών αποφάσισε να ανατεθεί το έργο στον έμπειρο αρχιτέκτονα Nikolaj Petrović Krasnov (1864-1939), ο οποίος εργαζόταν στο Τμήμα Δημοσίων Κτηρίων και Μνημείων[25].

Ανάμεσα στους πολλούς ρώσους αρχιτέκτονες που μετανάστευσαν στο Βασίλειο της Σερβίας-Κροατίας-Σλοβενίας στις αρχές της δεκαετίας του '20, ο Nikolaj Krasnov είναι αυτός που άφησε εντονότερα τα ίχνη του στη σερβική αρχιτεκτονική[26]. Σχεδίασε κυρίως δημόσια κτήρια σε μεγάλα περιφερειακά κέντρα, καθώς και μνημεία, παλάτια, βίλες κ.λπ. Στα δεκαεπτά χρόνια που παρέμεινε στη Γιουγκοσλαβία, αυτός ο πληθωρικός αρχιτέκτονας έδειξε μια εξαιρετική αντίληψη και προσαρμοστικότητα στη νοοτροπία του νέου περιβάλλοντος. Απέδειξε την αξία του ως επιβλέπων στην οργάνωση του εσωτερικού χώρου του κτηρίου της Εθνοσυνέλευσης, των Βασιλικών Ανακτόρων του Βελιγραδίου και της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου στο Oplenac.

Στα τέλη της δεκαετίας του '30, ο σημαντικότερος γιουγκοσλάβος σχεδιαστής μνημείων Momir Korunović, συνάδελφος του Krasnov στο υπουργείο Κατασκευών, ήταν απασχολημένος στην κατασκευή του μνημειώδους μαυσωλείου στο Zerbrnjak, κοντά στο Κουμάνοβο[27]. Έτσι, ο σχεδιασμός του μαυσωλείου στη Βίδο ανατέθηκε στον έμπειρο αρχιτέκτονα Nikolaj Krasnov, γνωστό και από την πετυχημένη ανακαίνιση του παρεκκλησίου του Njegoš στο Lovćen το 1925[28].

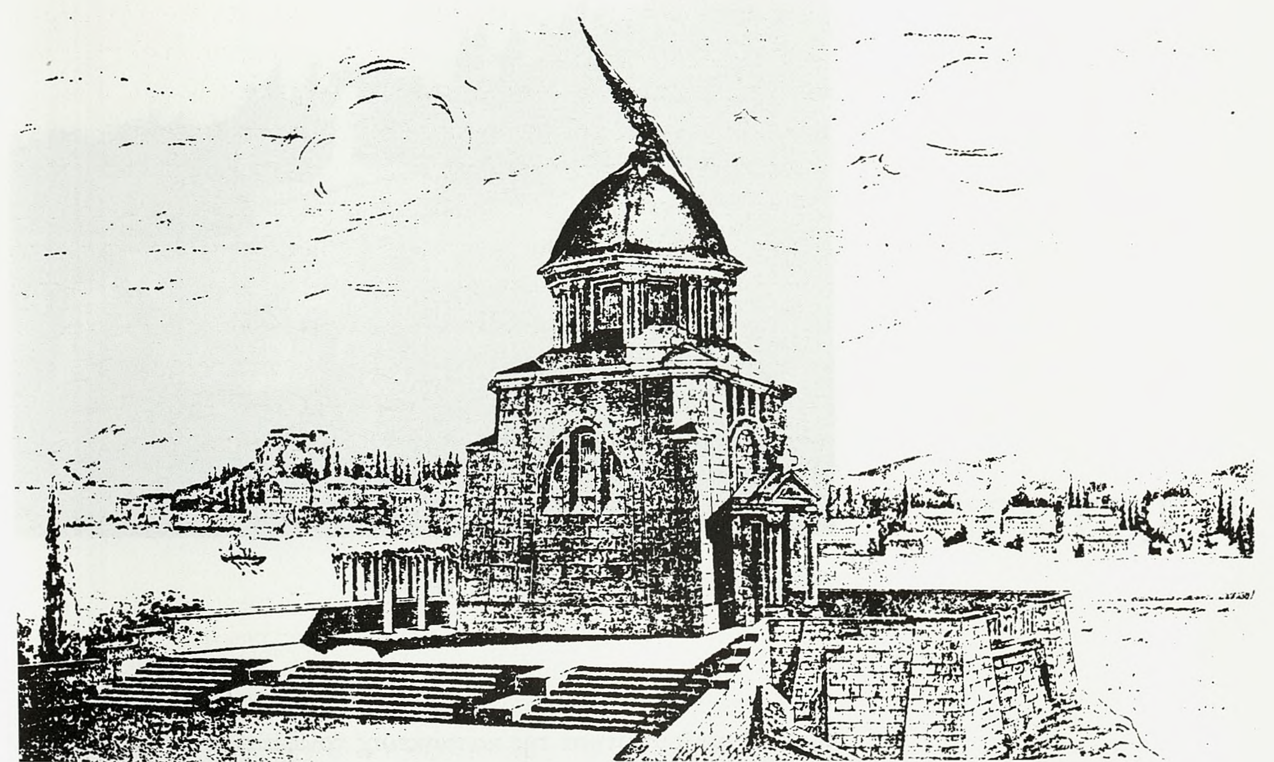
24. Z. Jovanović, ibidem.

25. A. Kadijević, "Prilog proučavanju dela arhitekte Nikole Krasnova u Jugoslaviji (1922-1939)", *Saopstenja XXVI* ("Συνεισφορά στην έρευνα για το έργο του Nikola Krasnov στη Γιουγκοσλαβία", *Αναφορές XXVI*), Beograd 1995, 190.

26. Βλέπε: Ž. Škalamera "Arhitekta Nikola Krasnov (Moskva 1864-Beograd 1939)", *Sveske Drustva istoričara umetnosti Srbije 14* ("Ο αρχιτέκτονας Nikola Krasnov (Μόσα 1864-Βελιγράδι 1939)", *Συλλογή Σερβικής Εταιρείας Ιστορικών Τέχνης 14*), Beograd 1983, 109-129. A. Kadijević, "Prilog proučavanju.." ("Συνεισφορά στην έρευνα..."), 181-192.

27. A. Kadijević, *Momir Korunović*, Beograd 1996, 91-97.

28. Βλέπε: Lj. Durković-Jakšić, *Njegoš i Lovćen* (Njegoš και Lovćen), Beograd 1971, 183-268. Ž. Škalamera, ibidem, 113, 120-121.

Dragutin Maslaφ: Το μαυσωλείο στη Βίδο. Σχεδιαστική πρόταση

Το μαυσωλείο στη νήσο Βίδο είναι μια κατασκευή με λαϊκότροπα στοιχεία, με ακαδημαϊστική πολυεπίπεδη μορφή, υλικά και πνευματικά συνδεδεμένα με τη Μεσόγειο και την αρχιτεκτονική της παράδοση. Αμέσως μόλις τελείωσε το μαυσωλείο, το 1939, τα οστά 1.232 στρατιωτών τοποθετήθηκαν μέσα σε ιδιαίτερα μεταλλικά κιβώτια ενώ αυτά άλλων 1.532, μέσα σε σάκους, εντοιχίστηκαν στους πλευρικούς πύργους[29].

Ο Krasnov απέδειξε εξαιρετικές ικανότητες στην εναρμόνιση της μνημειακής αυτής κατασκευής με το φυσικό περιβάλλον, όπως ακριβώς το πέτυχε και στο Lovćen. Και όπως εκεί κατάφερε να συνταιριάξει τις αρμονικές αναλογίες και τα σεμνά περιγράμματα του ναού με το γκρίζο τοπίο των βράχων του Μαυροβουνίου, στη Βίδο το αποτέλεσμα χαρακτηρίζεται από μία εξίσου ισορροπημένη αρχιτεκτονική σύνθεση, οργανικά δεμένη με το ανάγλυφο και τη βλάστηση του νησιού. Κυρίαρχο στοιχείο της κατασκευής είναι ο όγκος μιας επιμήκους ορθογωνικής βάσης, με το παρεκκλήσι στο κέντρο και τα δύο οστεοφυλάκια στα πλάγια. Η όψη του μαυσωλείου διαμορφώνεται από την τετραγωνική υπερυψωμένη περιοχή της εισόδου, με ένα σταυρό στην κορυφή, και τους πλευρικούς μακριούς τοίχους, οι οποίοι καταλήγουν σε χαμηλότερους προεξέχοντες πύρ-

29. R. Nikolić-D. St. Pavlović, ibidem, 139. Το 1981 το μαυσωλείο συντηρήθηκε, σύμφωνα με τα σχέδια του αρχιτέκτονα Oliver Kandić, από το Σερβικό Ινστιτούτο Προστασίας Μνημείων Πολιτισμού.

Nikolaj Krašnov: Το μαυσωλείο στη Βίδο.

γους. Η οριζοντιότητα της κατασκευής τονίζεται από την επίστεψη της αψιδωτής πύλης. Η ίδια μορφή της υποχωρημένης πύλης, με τα πολλά διακοσμητικά στοιχεία, χρησιμοποιήθηκε από τον Krasnov και στην πρόσοψη της οικίας Sokal ("Matica") στο Βελιγράδι, το 1934-1935[30]. Με τη χρησιμοποίηση του παραδοσιακού στοιχείου της ακανόνιστης λιθοδομής στην αδρή πρόσοψη επεδίωξε να υπαινιχθεί τον ταφικό, επίσημο χαρακτήρα αυτής της αιώνιας κατοικίας χιλιάδων πατριωτών.

Η μνημειακή έκφραση αυτού του μαυσωλείου προέρχεται περισσότερο από την αρμονική ένταξη των επί μέρους στοιχείων του στο σύνολο παρά από τις διαστάσεις ή τη δεσπόζουσα τοποθέτησή του. Η ομορφιά του πηγάζει από τις καθαρές, ουδέτερες και λιτές προσόψεις του, το σαφές περίγραμμα του όγκου του, εδραζόμενου απευθείας στο έδαφος, και από την καθαρότητα της σύλληψής του, απαλλαγμένης από αφελείς εθνικο-πατριωτικούς συμβολισμούς. Το μαυσωλείο λειτουργεί ως ένα τραγικό σύμβολο ιστορικών εποποιιών, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτει την πραγματική έκταση του πόνου. Χαρακτηριστική είναι και η παρεμβολή, ανάμεσα στην ακανόνιστη λιθοδομή της πρόσοψης, και στρώσεων κυβολίθων, που παραπέμπουν σε οχυρωματικά έργα. Μαζί με κάποια ακόμη έργα των Korunović, Vasić και Deroko, το μαυσωλείο στη νήσο Βίδο αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο ώριμα δείγματα της σερβικής μνημειακής αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου.

(Μετάφραση κειμένου: Tamara Ognjević, Βάσω Τουρπτσόγλου).

30. A. Kadijević, "Prilog proučavanju..." ("Συνεισφορά στην έρευνα..."), 190.

Αναστάσιος Πολυχρονιάδης

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΑ «ΟΜΙΛΗΜΑΤΑ» ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΕΝΤΖΙΚΗ

Το βυζαντινό πνεύμα κυριαρχεί σε όλο το έργο του Πεντζίκη. Η έκφραση της κοινωνίας των προσώπων, την οποία επιδίωκε, εξηγεί το γεγονός. Ο Πεντζίκης δεν είναι ένας βυζαντινός ιδεαλιστής, αλλά ένας Βυζαντινός του παρόντος. Ενός διαρκούς παρόντος, αφού ο Χριστός, προς τον οποίο απέβλεπε το Βυζάντιο, παρά τα λάθη και τα εγκλήματα που διέπραξαν πολλοί Βυζαντινοί, είναι: «...χθες και σήμερον ο αυτός και εις τους αιώνας»[1].

Εντούτοις, η μετέπειτα πορεία της ανθρωπότητας απέρριψε εν πολλοίς το βυζαντινό πνεύμα, που οδηγεί τον κυρ-Νίκο στον τρόπο της εργασίας του. «Το ξέρω», ομολογεί, «ότι εν πολλοίς η δουλειά μου δίνει την εντύπωση της ασυναρτησίας. Γι' αυτό, άλλωστε, ονομάτισα ένα μου κείμενο, γραμμένο επί κατοχής, *Πλίνθοι, κέραμοι και ξύλα*, παραποιώντας την φράση του συντακτικού της αρχαίας. Γεγονός πάντως είναι ότι όλη αυτή η δουλειά μ' έχει προετοιμάσει, ώστε να καταλαβαίνω, να μπορώ να διαισθάνομαι την εν υπομονή παθητική ζωή των όσων επί Βυζαντίου έκτισαν, διαλέγοντας με περισσή αγάπη τους ταπεινούς οικοδομικούς λίθους, κατά ένα τρόπο τελείως διάφορο από την ατομική υπερηφάνεια και αυτοπροβολή των ανθρώπων της αναγεννήσεως, ζώντας την διάλυση του προσωπικού μέσα στο άπειρο των μορφών και κόσμων»[2]. Για αυτό ο γραμματικός του αυτοκράτορα Νικήτας Χωνιάτης γνωρίζει ότι «η ουσία των λεγομένων και πραττομένων ουδέποτε είναι δυνατόν να διερμηνευθεί πλήρως, με οιανδήποτε επί της ατομικής ψυχολογίας κρίση»[3]. Η μοναδική ερμηνεία της βρίσκεται στην κοινωνία την οποία αποτελούν τα πρόσωπα.

Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στο ψηφιδωτό της Ανάληψης, που εικονίζεται στον τρούλο της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε όλες τις βυζαντινές αγιογραφίες. Για αυτό και στις

1. *Εβρ.* 13, 8.

2. *Ομιλήματα*, σελ. 180.

3. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 71.

Nikolaj Krašnov: Το μαυσωλείο στη Βίδο.

γους. Η οριζοντιότητα της κατασκευής τονίζεται από την επίστεψη της αψιδωτής πύλης. Η ίδια μορφή της υποχωρημένης πύλης, με τα πολλά διακοσμητικά στοιχεία, χρησιμοποιήθηκε από τον Krasnov και στην πρόσοψη της οικίας Sokal ("Matica") στο Βελιγράδι, το 1934-1935[30]. Με τη χρησιμοποίηση του παραδοσιακού στοιχείου της ακανόνιστης λιθοδομής στην αδρή πρόσοψη επεδίωξε να υπαινιχθεί τον ταφικό, επίσημο χαρακτήρα αυτής της αιώνιας κατοικίας χιλιάδων πατριωτών.

Η μνημειακή έκφραση αυτού του μαυσωλείου προέρχεται περισσότερο από την αρμονική ένταξη των επί μέρους στοιχείων του στο σύνολο παρά από τις διαστάσεις ή τη δεσπόζουσα τοποθέτησή του. Η ομορφιά του πηγάζει από τις καθαρές, ουδέτερες και λιτές προσόψεις του, το σαφές περίγραμμα του όγκου του, εδραζόμενου απευθείας στο έδαφος, και από την καθαρότητα της σύλληψής του, απαλλαγμένης από αφελείς εθνικο-πατριωτικούς συμβολισμούς. Το μαυσωλείο λειτουργεί ως ένα τραγικό σύμβολο ιστορικών εποποιιών, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτει την πραγματική έκταση του πόνου. Χαρακτηριστική είναι και η παρεμβολή, ανάμεσα στην ακανόνιστη λιθοδομή της πρόσοψης, και στρώσεων κυβολίθων, που παραπέμπουν σε οχυρωματικά έργα. Μαζί με κάποια ακόμη έργα των Korunović, Vasić και Deroko, το μαυσωλείο στη νήσο Βίδο αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο ώριμα δείγματα της σερβικής μνημειακής αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου.

(Μετάφραση κειμένου: Tamara Ognjević, Βάσω Τουρπτσόγλου).

30. A. Kadijević, "Prilog proučavanju..." ("Συνεισφορά στην έρευνα..."), 190.

Αναστασιος Πολυχρονιαδης

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΑ «ΟΜΙΛΗΜΑΤΑ» ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΕΝΤΖΙΚΗ

Το βυζαντινό πνεύμα κυριαρχεί σε όλο το έργο του Πεντζίκη. Η έκφραση της κοινωνίας των προσώπων, την οποία επιδίωκε, εξηγεί το γεγονός. Ο Πεντζίκης δεν είναι ένας βυζαντινός ιδεαλιστής, αλλά ένας Βυζαντινός του παρόντος. Ενός διαρκούς παρόντος, αφού ο Χριστός, προς τον οποίο απέβλεπε το Βυζάντιο, παρά τα λάθη και τα εγκλήματα που διέπραξαν πολλοί Βυζαντινοί, είναι: «...χθες και σήμερον ο αυτός και εις τους αιώνας»[1].

Εντούτοις, η μετέπειτα πορεία της ανθρωπότητας απέρριψε εν πολλοίς το βυζαντινό πνεύμα, που οδηγεί τον κυρ-Νίκο στον τρόπο της εργασίας του. «Το ξέρω», ομολογεί, «ότι εν πολλοίς η δουλειά μου δίνει την εντύπωση της ασυναρτησίας. Γι' αυτό, άλλωστε, ονομάτισα ένα μου κείμενο, γραμμένο επί κατοχής, *Πλίνθοι, κέραμοι και ξύλα*, παραποιώντας την φράση του συντακτικού της αρχαίας. Γεγονός πάντως είναι ότι όλη αυτή η δουλειά μ' έχει προετοιμάσει, ώστε να καταλαβαίνω, να μπορώ να διαισθάνομαι την εν υπομονή παθητική ζωή των όσων επί Βυζαντίου έκτισαν, διαλέγοντας με περισσή αγάπη τους ταπεινούς οικοδομικούς λίθους, κατά ένα τρόπο τελείως διάφορο από την ατομική υπερηφάνεια και αυτοπροβολή των ανθρώπων της αναγεννήσεως, ζώντας την διάλυση του προσωπικού μέσα στο άπειρο των μορφών και κόσμων»[2]. Για αυτό ο γραμματικός του αυτοκράτορα Νικήτας Χωνιάτης γνωρίζει ότι «η ουσία των λεγομένων και πραττομένων ουδέποτε είναι δυνατόν να διερμηνευθεί πλήρως, με οιανδήποτε επί της ατομικής ψυχολογίας κρίση»[3]. Η μοναδική ερμηνεία της βρίσκεται στην κοινωνία την οποία αποτελούν τα πρόσωπα.

Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στο ψηφιδωτό της Ανάληψης, που εικονίζεται στον τρούλο της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε όλες τις βυζαντινές αγιογραφίες. Για αυτό και στις

1. *Εβρ.* 13, 8.

2. *Ομιλήματα*, σελ. 180.

3. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 71.

ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΥ
ΔΡΑΜΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙ΄Α

ΤΟΥ
ΝΙΚΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ - ΑΘΗΝΑ 1999

Α΄ Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος, 1984

αγιογραφίες της υπερχιλιετούς αυτοκρατορίας υπάρχει μορφή και κίνηση[4], ενώ ο καθένας μαθαίνει από αυτές «τα πάντα περί ... κόσμου». Αντίθετα, η μοντέρνα τέχνη είναι εν πολλοίς δέσμια της φθαρτότητας και έτσι δεν συμβαδίζει με τη βυζαντινή αισθητική, που εκφράζει τη νέκρωση του γήινου σώματος, όχι στωϊκά, αλλά εν Χριστώ[5].

Η κύρια διαφορά της βυζαντινής από τις νεότερες τέχνες είναι ότι αυτές ενδιαφέρονται «περισσότερο για τους παράγοντες που καθιστούν αισθητικά αντιληπτό το φαινόμενο, παρά γι' αυτό το ίδιο, όπως απευθείας φαίνεται»[6]. Έτσι, πολλοί σύγχρονοι καλλιτέχνες δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στην τεχνική και στα μέσα της έκφρασης[7]. Αντίθετα, ο Βυζαντινός παραιτείται από τη φαινομενική όψη των πραγμάτων. Σε ένδειξη μάλιστα αυτής της παραίτησής του χρησιμοποιεί το χρυσάφι. Έτσι εξηγείται, άλλωστε, και το γεγονός ότι τον «χώρο μεταξύ Θεού και ανθρώπων ο καλλιτέχνης στη βυζαντινή εποχή τον γέμιζε ταξινομώντας χρυσές ψηφίδες και ορφνώματα»[8].

Είναι χαρακτηριστική, στο σημείο αυτό, η υπογράμμιση του Πεντζίκη, που επισημαίνει ότι στην «Ευρώπη που εκλέξαμε να μας φωτίζει» και όχι μόνο, αλλά και να κανονίζουμε ανάλογα με αυτήν «τη ρότα μας, δεν υφίσταται καλλιτέχνης που να μην έχει τη φιληναδούλα του»[9]. Η έκφρασή αυτή δείχνει τον λανθασμένο δρόμο της αυτονόμησης του ανθρώπου από τον Θεό. Συνέπεια, όμως, αυτής της αυτόνομης πορείας είναι η παράβαση της νόμιμης συζυγίας και η θεσμοθέτηση της παρανομίας (γάμος-φιληναδούλα).

Αντίθετα, η ζωή του Πεντζίκη περνά από τα αισθητά και από τα υλικά πράγματα με τρόπο αληθινό. Το ίδιο συμβαίνει και για το έργο του, τόσο το εικαστικό όσο και το λογοτεχνικό[10]. Ο κυρ-Νίκος είναι ενάντιος στον δυτικό ανθρωπισμό, όχι όμως γενικά και αόριστα. Επιλέγει και παίρνει στοιχεία από τα έργα του Ραμπώ, του Mallarmé, του Λουτρεαμόν, του Τζόυς και άλλων. Εξάλλου, η λογική της Δύσης τον οδήγησε στο πνεύμα της Ανατολής[11].

Εδώ και μερικές δεκαετίες η διαστρέβλωση του βυζαντινού πνεύματος στον ελληνικό αλλά και στον παγκόσμιο χώρο υπήρξε πολύ μεγάλη. Και ήταν επόμενο αυτό, όταν από την εποχή του ιδεαλισμού η νεοελληνική κοινωνία πέρασε, μαζί με ολόκληρη την ανθρωπότητα, στην εποχή της αρνητικής κριτικής των πάντων. Φυσικά, ούτε η μία στάση είναι ορθή, ούτε όμως και η άλλη. Γιατί αυτό που πάντα ενδιαφέρει τον άνθρωπο, έστω και κατά βάθος, όταν δεν αλλοιώνει από μόνος του τη συνείδησή του, είναι η αλήθεια. Για αυτό ο κυρ-Νίκος κοιτώντας το Βυζάντιο δεν το στολίζει, αλλά στέκεται και το βλέπει ως ένα σύνολο από καλές, άσχημες και τραγικές στιγμές. Σαν μία περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας που διέφερε όμως από τις άλλες σε ένα και μοναδικό σημείο, στην έκφραση του ανθρώπινου πόθου για αγιότητα.

Έτσι, ο Πεντζίκης κατανοεί την υπερχιλιετή βασιλεία με τρόπο εντελώς αληθινό. Όπως ακριβώς ρωτάνε τα παιδιά, πόσο κάνει ένα και ένα, τόσο απλά μα και τόσο αληθινά. Για αυτό δεν αναφέρεται μόνο στην πίστη των Βυζαντινών στον Θεό, αλλά και στις αμαρτίες τους, θανάσιμες ή μη.

Παρουσιάζει έτσι τον αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Γ΄[12] που πριν ενηλικιωθεί διακρίθηκε για τη σωστή πολιτική του. Με σημαντικότερο γεγονός της μέχρι τότε θητείας του το ότι μαζί με την μητέρα του, τη βασίλισσα Θεοδώρα, στάθηκε υπέρμαχος των ξύλινων εικόνων[13]. Γιατί ήξερε ότι αυτές βοηθούν τον άνθρωπο να αναχθεί από τη γη στον ουρανό, σύμφωνα με το σχετικό λόγο του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού[14]. Παρά την παρουσίαση όμως του αυτοκράτορα ως προστάτη των εικόνων, ο βυζαντινός χρονογράφος περιγράφει την μετά την ενηλικίωση εξέλιξή του ως πορεία προς την καταστροφή, με επιστέγασμα τη φρικτή δολοφονία του[15]. «Ο οινόφλυξ Μιχαήλ», σημειώνει ο Πεντζίκης, «αγαπούσε περισσότερο, απ' ό,τι το χωρά ο νους του ανθρώπου τα άλογα οικειοποιούμενος τα παράλογα»[16].

Τη ζωή του Λέοντος του Σοφού[17] ο θεσσαλονικιός λόγιος την

4. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 214-216.

5. Ό.π., σελ. 246-247.

6. Ό.π., σελ. 216.

7. Ό.π., σελ. 216.

8. Ό.π., σελ. 217, πρβλ. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Ψιλή ή περισπωμένη*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1995, σελ. 23-24.

9. Ό.π., σελ. 64.

10. Ανέστη Κεσελόπουλου, «Περί Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη», ΕΕΘΣΠΘ 1998, σελ. 231.

11. Στυλιανού, Αρχιεπισκόπου Αυστραλίας, *Ο Πεντζίκης του Επέκεινα και του Ενθάδε*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1994, σελ. 10-11.

12. Περισσότερα για τη ζωή του Μιχαήλ του Γ΄, στο Συνεχιστού Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τόμος 1ος, Impensis ed. Weberi, Bonnae 1838, σελ. 148-211.

13. *Ομιλήματα*, σελ. 129-133.

14. Ιωάννου Δαμασκηνού, Π. *Προς τους διαβάλλοντας τας Αγίας Εικόνας, Λόγοι Τρεις*, Κείμενο-Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια, Νίκου Ματσούκα, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 190-191.

15. *Ομιλήματα*, σελ. 129-133.

16. Ό.π., σελ. 131.

17. Ό.π., Περισσότερα για τη ζωή του Λέοντος του Στ΄, βλέπε υποσημείωση 394, σελ. 353-377.

Ο Ν.Γ. Πεντζίκης στην Κεραμωτή Καβάλας, 1960.

αναφέρει με την ίδια ευθύτητα, παρουσιάζοντας και τα λάθη που διέπραξε, αλλά και τα έργα της έμπρακτης μετάνοιάς του[18]. Για αυτό αναφέρει ότι έκτισε δύο εκκλησίες για τις δύο γυναίκες που αγάπησε και πέθαναν. Η μία ήταν αφιερωμένη στην ερωμένη του και η άλλη στη νόμιμη σύζυγό του. Ο κυρ-Νίκος χρησιμοποιώντας αυτή την εικόνα θέλει να δείξει τη μετάνοια του Λέοντα. Γιατί κατά βάθος ήξερε ο βυζαντινός αυτοκράτορας «ότι όλα τα του κόσμου, εκτός του Οίκου του Θεού και του δι' αυτού αγιασμού των πραγμάτων, είναι ένα παιγνίδι»[19]. Ο Πεντζίκης ζει αυτήν την αλήθεια, για αυτό και δεν αποφεύγει να τονίσει το γεγονός ότι δε γνωρίζουμε ποιος τελικά ήταν ο πατέρας του Λέοντα. Αντίθετα, τέτοια «κρυφά σκοτάδια τα αποφεύγουν συνήθως όσοι ποιητές αρέσκονται στις θριαμβολογίες και την εύκολη φυσιοκρατική ερμηνεία, ό,τι» δηλαδή «φωτίζει η νύχτα και ... σκορπά η επερχόμενη νέα ημέρα»[20]. Ο κυρ-Νίκος εδώ εννοεί τον Κωστή Παλαμά και το ποίημά του *Η φλογέρα του βασιλιά*[21]. Έτσι όμως «η ζωή καταντά ένα πολύ εύκολο και διασκεδαστικό παιχνίδι που επιτρέπει στον καθένα που τα κατάφερε να ευπορήσει, να ξεχνά όλο το πλήθος των ανωνύμων που η δυστυχία τους αφαιρεί το πρόσωπο»[22].

Ο Πεντζίκης όμως δεν προσπαθεί να κρύψει τίποτα από το Βυζάντιο. Το κρίνει αληθινά, με κέντρο το Χριστό. Αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιεί και στην περίπτωση του Λέοντα. «Ο Χριστός σαν κέντρο όχι μόνο της βασιλικής του σκέψης», ομολογεί, «αλλά ολοκλήρου του ζωικού οργανισμού με όλες τις φοβερές αδυναμίες και τις αντιθέσεις όπου περιέπιπτε μπορεί να μας βοηθήσει σε μια δικαιότερη ερμηνεία των ενασχολήσεων του αφ' ενός και της αδιαφορίας του αφ' ετέρου για πάρα πολλά άλλα»[23].

Αυτό είναι το πνεύμα των Βυζαντινών. Το αριστοκρατικό πνεύμα της εκκλησίας. Κάθε πιστός και ένας αριστοκράτης. Το Βυζάντιο εξέφραζε την αληθινή πίστη, για αυτό και δεν έπασχε από κανενός είδους σακραμενταλισμό, αφού ήξερε ότι τον θάνατο τον διαδέχεται η ανάσταση. Δεν έπεσε λοιπόν σε σφάλματα, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα το αλάθητό του. Για αυτό απέφυγε την παγίδα, στην οποία, όπως προαναφέρθηκε, «έπεσε» ο Κωστής Παλαμάς ωραιοποιώντας τα πράγματα. «Ο ποιητής λοιπόν αυτός, λέγοντας ότι κρατά ποιμενικό αυλό για βασιλιάδες, δια μακρού επαναλαμβάνει όλες τις διοσημείες που αναφέρουν οι ιστορικοί», δηλαδή «ότι προανήγγειλαν από τον καιρό που ήταν βρέφος ο Βασίλειος, μακρυά από τη Βασιλεύουσα, ότι φτάνοντας εκεί θα βασίλευε». Όσον αφορά όμως την προέλευση του Λέοντα, σιωπά ο Κωστής Παλαμάς, «γιατί σ' αυτή υπάρχει ένα σκοτάδι, εντελώς διάφορο από τη σκοτεινή καταγωγή του ρωμαλέου άντρα, που αξιώθηκε ενεργών παντοιοτρόπως να φτάσει στο υψηλό βασιλικό αξίωμα»[24]. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, ο νεοέλληνας δημιουργός ασκεί κριτική στη λογοτεχνία, τόσο στην αρχαία όσο και στη νεότερη. Ιδιαίτερα επιμένει στην περίοδο από τη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα, όπου

18. *Ομιλήματα*, σελ. 134-140.

19. *Ό.π.*, σελ. 138.

20. *Ό.π.*, σελ. 136.

21. Κωστή Παλαμά, *Άπαντα*, τόμος 5ος, εκδόσεις Μπίρης, ^{2}χ.χ σελ. 11-147, πρβλ. Κ.Γ. Κασίνης, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη φλογέρα του βασιλιά, Συμβολή στην Έρευνα Των Πηγών*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1980 και Απόστολου Σαχίνη, *Ένας επικός ύμνος του ελληνισμού, Η φλογέρα του βασιλιά του Παλαμά*, εκδόσεις Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1993, σελ. 13-15 (όπου παρατίθεται η άποψη ότι η αποθέωση του ελληνικού πνεύματος σε αυτό το ποιήμα είναι και νιτσεϊκή επίδραση. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την άποψη του Σαχίνη, το πνεύμα αυτό επικράτησε από το 1898-1910).

22. Ομιλήματα, σελ. 136.

23. *Ό.π.*, σελ. 137.

24. *Ό.π.*, σελ. 135.

παρατηρείται η τάση για την πλήρη ειδωλοποίηση του ανθρώπου.

Έτσι, για τον Πέτρο Βλαστό αναφέρει ότι είναι ένας από αυτούς που διακατέχονται από διεφθαρμένες ιδέες περί πόνου και πάθους, σε αντίθεση με τον όσιο Ρωμανό το Μελωδό, που «αναγνωρίζει το μέγεθος της υπομονής που απαιτεί η προσοικείωση του Λόγου»[25]. Συνεχίζοντας την κριτική του εκφράζει την άποψή του για τον ιστορικό Παπαρρηγόπουλο λέγοντας ότι «αναμετρά τα ανθρώπινα, με μονάδα το έλλογο άτομο», σε αντίθεση με τους βυζαντινούς χρονογράφους, που «βλέπουν τον άνθρωπο σαν αστρικό σώμα, στον πολύμορφο και ευρύ ουρανό της πίστεως»[26]. Ο νεοέλληνας ιστορικός είναι μαθητής του Γάλλου Μισελέ. Επηρεάζεται, δηλαδή, από τον αστικό ιδεαλισμό, για αυτό τονίζει ότι ο Βυζαντινός Προκόπιος, αλλά και γενικότερα οι χρονογράφοι, χρονικογράφοι και ιστοριογράφοι του Βυζαντίου λένε απίθανα πράγματα και ψέματα. Για αυτό ο Πεντζίκης επισημαίνει ότι πάμπολλοι δικοί μας σύγχρονοι μελετητές και σοφοί, κινούμενοι σε αυτό το πνεύμα, έφθασαν στο σημείο να αμφιβάλλουν ή και να αρνούνται την ύπαρξη του γενάρχη της ελληνικής ποίησης, δηλαδή του Ομήρου[27].

Έτσι εξηγείται πόσο μεγάλο λάθος έκανε «ο αλεξανδρινός ποιητής Καβάφης, λέγοντας ότι εν τω προσώπω του Πτωχοπρόδρομου, έχει η Ελλάδα τον Ραμπελαί της». Γιατί άλλο πνεύμα είχε ο αναγεννησιακός Ραμπελαί και άλλο ο Βυζαντινός Πτωχοπρόδρομος. Η διαφορά τους, ωστόσο, *παραμένει μεγάλη*, τέτοια όσο της ημέρας από τη νύχτα. Ο πρώτος είναι ανθρωποκεντρικός ενώ ο δεύτερος χριστοκεντρικός. Για αυτό και η ζωή του, με τις τόσες δυσκολίες που αναφέρει στους στίχους του, είναι μια δοξολογία προς τον Ύψιστο[28].

Ο Πεντζίκης επίσης εναντιώνεται γενικότερα στον ιδεαλισμό, γιατί είναι αληθινός. Βλέπει τα πράγματα όπως είναι και όχι όπως φαίνονται. Για αυτό αναφέρει τον επιτύμβιο στίχο του Mallarmé για τον Πόε: *Tel qu' en lui même enfin l' éternitè le change*[29], που σημαίνει, αν το αποδώσουμε ελεύθερα, ότι έπρεπε να πεθάνει για να γίνει αληθινός[30]. Γνωρίζει ο νεοέλληνας δημιουργός ότι τα φαινόμενα απατούν. Στην ίδια γραμμή κινούμενος δεν συμφωνεί και με κάποιο σονέτο του Μαβίλη[31], τον οποίο όμως δικαιολογεί, γιατί είναι μαθητής του Σολωμού. Ο εθνικός μας ποιητής έκανε λάθος εξιδανικεύοντας κάποια πράγματα[32]. Αυτό, άλλωστε, γίνεται φανερό στην έκφραση της αγάπης του για την Ρεγγίνα, την χαριτωμένη νεαρή κόρη που αγαπούσε ιδεαλιστικά. Αναρωτιέται, λοιπόν, ο Πεντζίκης για τον Ζακυνθινό αν μπορεί να συμβιβάσει την «αθάνατη ή θεία ελευθερία που ό,τι θέλει μπορεί, με τον άνθρωπο που τρώει κι έπειτα πηγαίνει στο αποχωρητήριο». Ο Σολωμός, όμως, από ό,τι δείχνει και στον ύμνο της ελευθερίας, παραθεωρώντας τα λάθη των ηρώων της επαναστάσεως, καταλήγει από αιθεροβάμων ποιητής σε φθηνό ηθικολόγο ρήτορα. Παρ' όλα αυτά, ο Πεντζίκης δεν αρνείται τα αξιόλογα αποσπάσματα που υπάρχουν στο έργο του.[33]

25. Ν.Γ. Πεντζίκης, πρόλογος στο βιβλίο του Αλέξανδρου Κοσματόπουλου, *Τα δύο φορέματα*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα ^{2} 1990, σελ. 14.

26. *Ομιλήματα*, σελ. 178. Για αυτό δεν κατάλαβε και τον ησυχασμό, χαρακτηρίζοντας «τας ησυχαστικάς διαμάχας του ιδ΄αιώνος ως ανοήτους και ασκόπους, θρησκευτικάς έριδας». Γεωργίου Μαντζαρίδη, *Παλαμικά*, εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη ^{3} 1998, σελ. 26 πρβλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 6ος, εκδόσεις Χαρ. Μπούρας, Αθήναι, σελ. 594-596.

27. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 38-39 πρβλ. 193.

28. *Ό.π.*, σελ. 17-18.

29. *Ομιλήματα*, σελ. 119.

30. Τάκη Βαρβιτσιώτη, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, *Ποιήματα Stéphane Mallarmé*, Αθήνα 1999, εκδόσεις Αρμός, σελ. 55, η μετάφραση και το πρωτότυπο σελ. 54, με τίτλο: Le tombeau d' Edgar Poe.

31. Λορέντζου Μαβίλη, *Τα Ποιήματα*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1990, σελ. 91:
«Μούχρωμα
Φυσάει τα· αεράκι μ' ανάλαφρη φορά
Και τις τριανταφυλλιές αργά σαλεύει·
Στις καρδιές και στην πλάση βασιλεύει
Ρόδινο σούρουπο, ώρα μυροφόρα,
Χρυσή θυμητικών ονείρων ώρα,
Που η ψυχή τη γαλήνη προμαντεύει,
Την αιώνια γαλήνη, και αγναντεύει
Σα για στερνή φορά κάθε της γνώρα
Αξέχαστη· ξανθές κρινοτραχήλες
Αγάπες, γαλανά βασιλεμένα
Μάτια ογρά και φιλιά και

ανατριχίλες
Και δάκρυα· πλάνα δώρα ζηλεμένα
Της ζήσης που αχνοσβύεται και τελειώνει
Σαν το θαμπό γιουλί που ολοένα λιώνει».

32. Και είναι επόμενο κάτι τέτοιο, όταν το σολωμικό έργο, σε κάποιο βαθμό συναρμόζει «την ελληνική παράδοση με τη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία και τη ρομαντική ποίηση του 19ου αιώνα». Για αυτό άλλωστε δίνει σε κάποιους την εντύπωση ότι λειτουργεί «ως πανανθρώπινο προσκλητήριο για την πραγμάτωση των ιδεωδών της αυτοτελείωσης» και «της ατομικής αυτονομίας», Απ. Κακλαμάνη, πρ. της Βουλής των Ελλήνων, Σεπτέμβριος 1998, Πρόλογος στον τόμο *Διονύσιος Σολωμός, Ανθολόγιο θεμάτων της σολωμικής ποίησης*, Εισαγωγή-Σχόλια Ερατοσθένης Καψωμένος, Έκδοση της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1998. Ενώ σε κάποιους άλλους το ποιητικό έργο του εθνικού μας ποιητή «έβλεπε καθαρά και ασάλευτα», δηλαδή «πίστευε ότι η ψυχή του αληθινού ποιήματος πρέπει να είναι η νίκη του λόγου απάνου εις τη δύναμι των αισθήσεων· θρίαμβος αληθινός, διότι ούτε θα στηρίζεται εις την στοϊκήν απάθεια, ούτε» όμως «θα αναπαύεται (μ' όλον ότι όχι ριζικώς αντίθετο) εις την τυφλήν, υποταγήν εις την θείαν θέλησι, αλλά θα πηγάζει εις τον άνθρωπο από την υψηλή συναίσθησι της ηθικής του ελευθερίας και από την ανάγκη να έβγη νικητής μεσ' από τους πλέον γλυκούς πειρασμούς της καρδιάς, από τον πλέον τρομερόν αγώνα με την τυφλήν οργή των ανελεύθερων εχθρών του φωτός». Προκαλεί ερωτηματικά η ερμηνεία του σολωμικού έργου που εισάγει εδώ η τοποθέτηση του Πολυλά, ο οποίος φαίνεται σαν να μη γνωρίζει ότι στην Ορθοδοξία δεν υπάρχει κισμέτ [σελ. μζ', μη'. *Ο εθνικός ποιητής Διονύσιος Σολωμός, βιογραφία και το έργον του*, τόμος Α', Ι. Πολυλά-προλεγόμενα στην έκδοση του 1859 και Κ. Καιροφυλά-*Ο άγνωστος Σολωμός-βιογραφία*, πρβλ. Γιώργος Βελούδης, *Διονύσιος Σολωμός, Ρομαντική ποίηση και ποιητική, Οι γερμανικές πηγές*, εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, πρβλ. στο βιβλίο της Βενετίας Αποστολίδου, *Κωστής Παλαμάς, ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σελ. 197-198: «*...ο Παλαμάς εντοπίζει μια δυσαρμονία, ίσως...κι ένα βαθύτερο διχασμό στην προσωπικότητα του Σολωμού. Δυσαρμονία ανάμεσα στην κριτική περισυλλογή και την ποίηση. Πρόκειται για δύο διαφορετικές ενέργειες που στη συγκεκριμένη περίπτωση παρακωλύουν η μία την άλλη. Από τη μία μεριά, ο κριτικός, ο αντικειμενικός, ο υπομονετικός, ο επίμονος και δύσκολος στιχοπελεκητής, ο ασκητικός μελετητής της Κέρκυρας· από την άλλη μεριά ο αψύς, αλλά και βαρετός Ζακυνθινός από τον οποίο, καθώς ρητά ομολογεί συντοπίτης ιστοριογράφος του λαού εκείνου λείπει η επιμονή εις μακροχρονίους και δυσκόλους επιχειρήσεις. Ο πρώτος ήθελε να χτίση παλάτια· ο δεύτερος δεν έφτασε ν' αραδιάση παρά κομμάτια*». Ενώ στη σελ. 200 του ίδιου βιβλίου διαβάζουμε ότι το *1933* είπε ο Παλαμάς για το Σολωμό πως υπήρξε ο πρόδρομος της νεότερης ελληνικής ποίησης, όχι λόγω της τελειότητας «του δικού του ποιητικού έργου», αλλά λόγω της ώθησης «που έδωσε στη νεότερη ποίηση». Πάντως η πρώτη θέση δεν αναιρεί τη δεύτερη.

33. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 137-138.

34. *Ομιλήματα*, σελ. 23-24.

35. *Ό.π.*, σελ. 105. Γιατί «Η ιστορία των δύο ερωτευμένων νέων είναι γραμμένη για να συγκινήσει τους αναγνώστες» (σελ. 9), καθότι είναι ένα «ιπ-

Θεσσαλονίκη, όπισθεν κατοικιών. (Ακουαρέλα 24x5x26,5 εκ.) 1949, Σεπτέμβριος.

Ο κυρ-Νίκος κάνει έμμεση κριτική και σε ορισμένα ρομαντικά ζευγάρια που προβλήθηκαν έντονα στην παγκόσμια λογοτεχνία. Τέτοια είναι ο Αβελάρδος με την Ελοϊσία, ο Ρωμαίος με την Ιουλιέτα και η Λάουρα με τον Πετράρχη. Εκφράζει την αντίθεσή του στον ρομαντισμό αυτών των ζευγαριών, επισημαίνοντας παράλληλα πως, όταν ο άνθρωπος ζει το γεγονός της εκκλησίας, ζει με διάκριση[34]. Για αυτό ο νεοέλληνας δημιουργός αντιδρά στη ρομαντικότητα και ενός ακόμα πασίγνωστου ζευγαριού, που δεν είναι άλλο από τον Τριστάνο και την Ιζόλδη[35]. Ο Παπαδιαμάντης κατάλαβε ότι η φαινομενική ύπαρξη ταυτίζεται με την ανυπαρξία[36]. «Ο κυρ Αλέξανδρός μας, ο ευλαβής ψάλτης της εκκλησίας, που εις μνήμην προώρως αποθανόντων παιδιών ανέμελπε πλήθος τραγούδια του Θεού, συνταχθέντα εις ποικίλους καιρούς κατά το υπερχιλιετές διάστημα της Ορθοδόξου ενδόξου Βασιλείας του Βυζαντίου υπό τιμίων, οσίων και αγίων Πατέρων»[37] είχε απλότητα σαν αυτή του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν. Ο δανός συγγραφέας των γνωστών παιδικών παραμυθιών εκφράζει την απεριόριστη αγάπη του για τα καθημερινά προβλήματα της ζωής[38]. Πράγμα που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την ανθρωποκεντρικότητα της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη[39].

Δεν περιορίζεται όμως ο Πεντζίκης μόνο στους νεότερους λογοτέχνες αλλά επεκτείνεται και στους αρχαίους συγγραφείς. Έτσι, συμφωνεί με τον Ηράκλειτο, που υπογραμμίζει ότι τα «πάντα ρει», ενώ τονίζει ότι απομακρύνεται του πλατωνικού σπηλαίου, γιατί ο Πλάτωνας υπήρξε μέγας απομυθευτής, όπως άλλωστε πολλοί θέλουν να γίνουν σήμερα[40]. Απομύθευση όμως για τον Πεντζίκη σημαίνει άρνηση της ένωσης του ανθρώπου με τον Θεό. Με αυτόν τον τρόπο δεν αμφισβητεί ο κυρ-Νίκος τη μεγαλοσύνη του αρχαίου φιλοσόφου ούτε την ύπαρξη του λεγόμενου σπερματικού λόγου στο έργο του[41]. Τονίζει όμως ότι η «επισταμένη έρευνα της υφής του λόγου του μεγάλου φιλοσόφου παρουσιάζει κενά οφειλόμενα στην έλλειψη αντοχής και» στη «ρήξη των νημάτων του στημονιού», πράγμα που δεν συμβαίνει στο έργο του οσίου Μαξίμου του Ομολογητού. Ο Πλάτων, ζώντας τη φθαρτότητα των εγκοσμίων ως φυλακή, θέλησε να καταλάβει με τη φαντασία του τα επέκεινα. Αυτό όμως ήταν και το λάθος του[42]. Ενώ ο Εδμόνδος Ντ' Αμίτσι στο γνωστό διήγημά του *Η καρδιά* κατανοεί τη φθαρτότητα των ενθάδε με αληθινό τρόπο. Για αυτό τονίζει χαρακτηριστικά ότι «κάθε φθινόπωρο, που ξαναρχίζει το σκολειό και μας πηγαίνει η μητέρα μας εγγράφει, βρίσκουμε μαζί με μας που επίσης έχουμε μεγαλώσει» και το δάσκαλό μας, πιο γερασμένο, πιο σκυφτό και με πιο πολλές άσπρες τρίχες στα μαλλιά του[43].

Μέσα στο βυζαντινό πνεύμα άλλωστε, που επιδίωξή του είναι η αλήθεια, δεν μπορεί να σταθεί και ο Πόε, όταν μιλάει για άγρια και σκληρά μεσάνυχτα, δηλαδή για νεκρούς χωρίς ελπίδα ανάστασης, για γκρεμισμένα σπίτια, για βρυκόλακες και άλλες τέτοιες φαντασιώσεις. Εξάλλου, όλα αυτά προέρχονται από την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό. Ο Πεντζίκης όμως δεν μπορεί να ζήσει χωρίς την αλήθεια, χωρίς δηλαδή τον ενεστώτα του μέλλοντος, που συμπληρώνει το θήτα στο ρήμα «υπάρχω», ώστε αυτό να γίνει «υπάρχθω» και τη συμπλήρωση του ίδιου γράμματος στο είμαι, για να παραχθεί το «*θείμαι*»[44]. Γιατί μόνο αυτός που ζει το διαρκές παρόν ζει αληθινά, αφού ο Χριστός είναι το αιώνιο παρόν.

Αυτό το κατάλαβε ο γερμανός ποιητής Ρίλκε, για αυτό και πρόσθεσε στη γνωστή καθημερινότητα το ημισφαίριο του θανάτου. Ίδια ήταν επίσης και η σκέψη του Ντοστογιέφσκι. Συλλογισμός τέτοιος, «όπου σκύβει ο υπερήφανος και φιλάει τη γη, ανακαλύπτοντας στο πρόσωπο του χωριάτη τα χαρακτηριστικά του Χριστού». Την κατάσταση αυτή δεν συνειδητοποίησε όμως ο Γιάκομπσεν, αφού οι σπουδές του τον οδήγησαν στον ορθολογισμό και στο συναισθηματισμό. Ουσιαστικά δηλαδή στην ατομική μοναξιά που η Σίνγκριντ Ούνσετ δεν μπόρεσε να ζήσει και προτίμησε τη μοναξιά της ομάδας, για αυτό εντάχθηκε και στον ρωμαιοκαθολικισμό[45].

Η εκκλησιολογία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας βγάζει τον

Χριστό μέσα από την ιστορία, αφού δεν παραδέχεται τις άκτιστες ενέργειες της Αγίας Τριάδας. Έτσι όμως η εκκλησία αποκτά ιδρυματικό χαρακτήρα με πρόεδρο τον Πάπα. Ο ρωμαίος ποντίφηκας καθίσταται με αυτόν τον τρόπο πρόεδρος του συλλόγου των επισκόπων και όχι της συνόδου τους. Η διαφορά όμως είναι τεράστια, γιατί ο Ποντίφηκας έτσι αποκτά αντιεκκλησιολογική εξουσία. Σύμφωνα μάλιστα με την κατήχηση του ρωμαιοκαθολικισμού, αν η πλειοψηφία των επισκόπων έχει διαφορετική γνώμη από αυτήν του Πάπα, υπερισχύει η γνώμη του τελευταίου[46].

Σε αντίθεση όμως με τον ρωμαιοκαθολικισμό, στην ορθοδοξία υπάρχει ελευθερία, που δυστυχώς δεν την βίωσε όσο θα έπρεπε ο Βαλαωρίτης, για αυτό ο Πεντζίκης τον χαρακτηρίζει βροντόφωνο. Ενώ ασχολίαστο αφήνει τον Ίψεν «που είδε με καινούργιο μάτι, τις σχέσεις μεταξύ των αντιθέτων, που έλκονται»[47]. Επισημαίνει όμως ότι διαφέρει εντελώς από τον ρομαντικό Σατωβριάνδο, που φτάνει στο σημείο να ερωτευθεί την αδελφή του[48]. Ο Πεντζίκης δεν του αρνείται για αυτό το λόγο τη σημαντική συμβολή που είχε στην αποκατάσταση της λατρείας του Χριστού στη Δύση[49]. Υπογραμμίζει, πάντως, για τον επικεφαλής του ρομαντισμού ότι απέκτησε βαθιά σκέψη μετά την επίσκεψή του στους ερυθρόδερμους. Τέτοια μεγαλειώδη σκέψη έδειξε και ο Καμύ, όταν χαρακτήρισε ως θεοκτονία την καρατόμηση του Λουδοβίκου του 16ου. Η δολοφονία του γάλλου αυτοκράτορα συνέβη στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, με την οποία σήμανε και η πλήρης αυτονόμηση του ανθρώπου από τον Θεό. Για αυτό οι γάλλοι συγγραφείς, σε αντίθεση με τους Ρώσους, από τον Νατουραλισμό και έπειτα κοιτάξανε μόνο τον φαινομενικό κόσμο. Ο Τζέημς Τζόυς όμως, ακολουθώντας την προεπαναστατική ρωσική διανόηση είχε την αυτογνωσία του Σωκράτη, δηλαδή το λεγόμενο «*Γνώθι σαυτόν*». Αντίθετα, το αναγεννησιακό πνεύμα απέκοψε, όσο μπορούσε, τον αρχαίο σοφό από τις θεοκρατικές του ρίζες, προβάλλοντάς τον μόνο ως φυσιοκρατικό[50].

Στο πνεύμα των Βυζαντινών προεικονιστικά κινείται και ο Πλούταρχος, όταν κάνει λόγο για τη διαφορά ανάμεσα στην αίσθηση και στην τέχνη[51]. Αυτό το γεγονός δεν συμβαίνει όμως στην περίπτωση του σημαντικότερου εκπροσώπου του Συμβολισμού[52], δηλαδή του Μπωντλαίρ[53] αλλά και γενικότερα στους βέλγους συμβολιστές. Η κατηγορία αυτών των ανθρώπων δεν διακρίνεται από την αυτογνωσία. «Menu»[54], «πλούτος, λουλούδια, ομορφιά» είναι μόνο τα θέματα που τους απασχολούν. Φαίνεται πως πιστεύουν ότι μ' αυτόν τον τρόπο θα ακυρώσουν τη φθαρτότητα της ζωής. Απλά όμως ματαιοπονούν, υπογραμμίζει ο Πεντζίκης.

Τη φθαρτότητα της ζωής με συνέπεια τον θάνατο δεν μπόρεσε να την καταλάβει ούτε ο Βίκτωρ Ουγκώ ούτε οι Ρομαντικοί ούτε ο Σίλλερ ούτε ο Επίκτητος, που είναι εξευγενισμένος τύπος Sartre[55], ούτε όμως και ο μαθητής του, ο Μάρκος Αυρήλιος. Ενώ οι νομιναλιστές δεν ξεκαθαρίζουν τη θέση τους σχετικά με την προσκαιρότη-

ποτικό μυθιστόρημα» (σελ. 12), Beroul, *Τριστάνος και Ιζόλδη*, μτφ. Μαρία Κεκροπούλου, εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα.

36. *Ομιλήματα*, σελ. 50.

37. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 52.

38. *Ομιλήματα*, σελ. 57.

39. *Ό.π.*, σελ. 70.

40. *Ό.π.*, σελ. 75.

41. *Ό.π.*, σελ. 209, πρβλ. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Η αρχιτεκτονική της σκόρπιας ζωής*, εκδόσεις Α.Σ.Ε. Θεσσαλονίκη [2] 1978, σελ. 76.

42. *Ό.π.*, σελ. 222.

43. *Ό.π.*, σελ. 80.

44. *Ό.π.*, σελ. 89-90.

45. *Ό.π.*, σελ. 105-106.

46. *Κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας*, Βατικανό-Κάκτος, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1996, σελ. 293.

47. *Ομιλήματα*, σελ. 105-106.

48. *Ό.π.*, σελ. 124.

49. *Ό.π.*, σελ. 205.

50. *Ό.π.*, σελ. 124-125. Για περισσότερα στο βιβλίο του Albert Camus *Ο «Καλιγούλας»*, σε μτφ. Άγγελου Βλάχου, διάβασμα και σκηνοθεσία Τηλέμαχου Μουδατσάκη, εκδόσεις Νικόδημος, σελ. 163. Ο Πεντζίκης δεν θεωρεί ασήμαντη τη Γαλλική Επανάσταση, αντίθετα μάλιστα, τονίζει ότι «η Γαλλική Επανάστασις ήταν σημαντική, αλλά δεν αρκεί που μεταφυτεύτηκε έτσι αυτούσια στο κράτος μας, χωρίς να δικαιωθεί η συνεχής επανάστασις των μορίων της ύλης και η ιδανική ισοπολιτεία που επικαλείται», Ν.Γ. Πεντζίκη «Προσεύχομαι στα πράγματα για να με δώκουν ζωή», συνέντευξη στον Στάθη Τσαγκαρουσιανό, Περ. *Το Τέταρτο*, τχ. 2, Ιούνιος 1985, Αθήνα, σελ. 102.

51. *Ομιλήματα*, σελ. 127.

52. *Ό.π.*, σελ. 124, βλέπε περισσότερα στο λήμμα «Συμ-

τα της ζωής. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στο παράδειγμα του όνου του Μπουριντάν[56].

Από τη γραφίδα του κυρ-Νίκου δεν ξεφεύγει ούτε ο ορθολογισμός του Αριστοτέλη, τον οποίο συσχετίζει με την υπερήφανη σωκρατική ρήση «*ουκ οίδα*»[57]. Παρόμοιο γεγονός πάντως δεν υφίσταται ούτε στον *Άμλετ*, στην προσπάθειά του να δει τον πεθαμένο πατέρα του, ούτε στον *Ηλίθιο* του Ντοστογιέφσκι. Επίσης, ο ορθολογισμός είναι αδιανόητος και για τον ποιητή Phillipe Desportes[58], που φαίνεται ότι είναι άνθρωπος επιδεκτικός μετανοίας. Αλλά και ο ποιητής των στίχων του *Βοριά*, που παγώνει τα αρνάκια, τονίζει ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν ανέφικτη με τον κοινό νου. Στην ίδια γραμμή ο Πίνδαρος, ως πρόδρομος του Χριστιανισμού, αναφωνεί το «Άριστόν μεν ύδωρ»[59]. Φυσικά, από το έργο του Πεντζίκη δεν λείπουν και τα στοιχεία που είναι παρμένα από τη μυθολογία, όπως η αναφορά του για τον Ίκαρο[60], για το θρησκευτικό γένος των Ληγούρων[61], για τη Σκύλα και τις Σειρήνες, για την παράδοση της θεάς Αφροδίτης επί Βυζαντίου στην Κύπρο[62] καθώς και για την αναδυόμενη Αφροδίτη[63]. Επίσης, για την Αριάδνη και το λαβύρινθο[64], για τη βυζάστρα θάλασσα της Τιθύος[65], καθώς και για τη μεταμόρφωση της Ιώς σ' αγελάδα[66]. Ενώ, φανερή είναι και η συμπάθειά του για τον Όμηρο[67].

Βλέπουμε, λοιπόν, ποιο είναι το πνεύμα του Βυζαντίου για τα θύραθεν κείμενα. Ωστόσο, η κριτική του Πεντζίκη δεν έμεινε μόνο στη λογοτεχνία αλλά, λόγω και της εικαστικής του ενασχόλησης, επεκτάθηκε και στη ζωγραφική. Έτσι, τονίζει ότι ο Πικάσο σε κάποιο βαθμό δεν διαφέρει ουσιαστικά από τους βέλγους συμβολιστές, αφού η λύπη του πρώτου και η χαρά των δευτέρων καταλήγουν στο ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα[68]. Συνάμα υπογραμμίζει την εκλογίκευση του μυστηρίου της σωτηρίας από τους αναγεννησιακούς ζωγράφους, όπως από τον Mathias Grünewald, ο οποίος μ' αυτόν τον τρόπο εισάγει το συναίσθημα στην προσέγγιση του ακτίστου από τον άνθρωπο[69]. Ασχολίαστους, και μόνο ως υλικό για τη συγγραφή του, χρησιμοποιεί επίσης και τέσσερις πίνακες ισάριθμων ζωγράφων, διαφόρων τάσεων[70]. Ξέρει, ως γνήσιος Βυζαντινός, από παντού να επιλέγει το καλύτερο, σύμφωνα και με το λόγο του Μεγάλου Βασιλείου[71].

Το συκοφαντημένο εν πολλοίς Βυζάντιο στέκει ολόρθο μπροστά στον καθένα που ψάχνει να βρει την αλήθεια, όσο και αν ακόμα κάποιοι το πολεμούν. Αυτοί θα φθαρούν επιμένοντας στον ορθολογισμό τους. Πρέπει να καταλάβουμε ότι από την υπερχιλιετή αυτοκρατορία λαμβάνουμε το πνεύμα και όχι το γράμμα. Εξάλλου, το πού οδηγήθηκε η ανθρωπότητα με την απόρριψη της αίσθησης των Βυζαντινών είναι ολοφάνερο. Εγκλωβίστηκε σε μια ατομικιστική αντίληψη της ιστορίας, που είναι γέννημα του ανθρωπισμού και «που έχει εντελώς πια ξεφλουδίσει, εν ονόματι μιας πολύ περιορισμένης σ' έκταση λογικής», που μας έμαθε «ν' αποκαλούμε τερατο-

βολισμός», Αργύρης Ματάκιας, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα.

53. *Ό.π.* (λήμμα «Συμβολισμός»).

54. *Ομιλήματα*, σελ. 124, 161.

55. *Ό.π.*, σελ. 161-162.

56. *Ό.π.*, σελ. 164-165. Το παράδειγμα αυτό επισημαίνει ότι όταν τοποθετήσουμε έναν όνο μεταξύ νερού και τροφής, δεν ξέρει τι κίνηση να κάνει πρώτα και έτσι ούτε τρώει ούτε πίνει. Για αυτό πεθαίνει.

57. *Ομιλήματα*, σελ. 168.

58. *Ό.π.*, σελ. 178-179.

59. *Ό.π.*, σελ. 210.

60. *Ό.π.*, σελ. 27.

61. *Ό.π.*, σελ. 35.

62. *Ό.π.*, σελ. 53-54.

63. *Ό.π.*, σελ. 61.

64. *Ό.π.*, σελ. 83.

65. *Ό.π.*, σελ. 203.

66. *Ό.π.*, σελ. 209.

67. *Ό.π.*, σελ. 160.

68. *Ό.π.*, σελ. 86-87, 161.

69. *Ό.π.*, σελ. 184-185.

70. *Ό.π.*, σελ. 189.

71. Μεγάλου Βασιλείου, *Προς τους νέους*, P.G. 31, 569CD.

λόγους και παραμυθάδες αυτούς που στέκουν» ως «θεμελιωτές του γένους»[72].

Γι' αυτό ο Πεντζίκης αγαπάει το Βυζάντιο. Ο βυζαντινός πολιτισμός τον αφήνει να αναπνεύσει, χωρίς να σκέφτεται ορθολογιστικά, παρά μόνο καρδιακά. Γιατί αντιλαμβανόταν «τον άνθρωπο σαν ενότητα, ξεπερνώντας τις αντιφάσεις και αντιθέσεις, χάρις στην πίστη» του «στην Εκκλησία»[73]. Η Εκκλησία είναι η κοινωνία της θέωσης, δηλαδή της αληθινής ζωής. Δίκαια, λοιπόν, ο κυρ-Νίκος «ενεπλήσθην χαράς αντιλαμβανόμενος με βάση τα ιστορικά πρόσωπα του Βυζαντίου το Χριστό ως κοινό διαλύτη» των ανθρωπίνων ενεργειών[74].

Η απομάκρυνση του Θεού από τον κόσμο, η οποία εισάγει ταυτόχρονα την έννοια της ενοχής, που απομακρύνει ακόμα περισσότερο τον άνθρωπο από τον Θεό, είναι γέννημα του λεγόμενου «δυτικού» ανθρώπου. Η γλύκα όμως της πίστης των Βυζαντινών είναι ολοφάνερη. Τα δύο παραδείγματα μάλιστα που χρησιμοποιεί ο νεοέλληνας δημιουργός πιστοποιούν του λόγου του το αληθές. Το πρώτο συνέβη με τον Νικηφόρο Βρυένιο, όταν αυτός ήταν αιχμάλωτος και δεν χρησιμοποίησε, για να ελευθερωθεί, το σπαθί που του άφησαν δίπλα του. Το δεύτερο γεγονός συνέβη, όταν ο στρατηγός του Ιουστινιανού Βελισάριος είδε μπροστά στα μάτια του τη γυναίκα του να τον απατά και δεν την εκδικήθηκε, αλλά γονάτισε μπροστά της αποκαλώντας την αγία[75].

Έτσι, με λίγα λόγια αντικρύζει ο Πεντζίκης το Βυζάντιο στα *Ομιλήματά* του. Να λοιπόν μία ακόμα ευκαιρία για να ενσκύψουμε στο έργο του και να οδηγηθούμε από τα πράγματα του νου σε εκείνα του φωτός.

72. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 264.

73. *Ό.π.*, σελ. 59.

74. *Ομιλήματα*, σελ. 157.

75. Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, *Σημειώσεις 100*, σελ. 138.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ ΣΕ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ

18ος - 20ός αιώνας

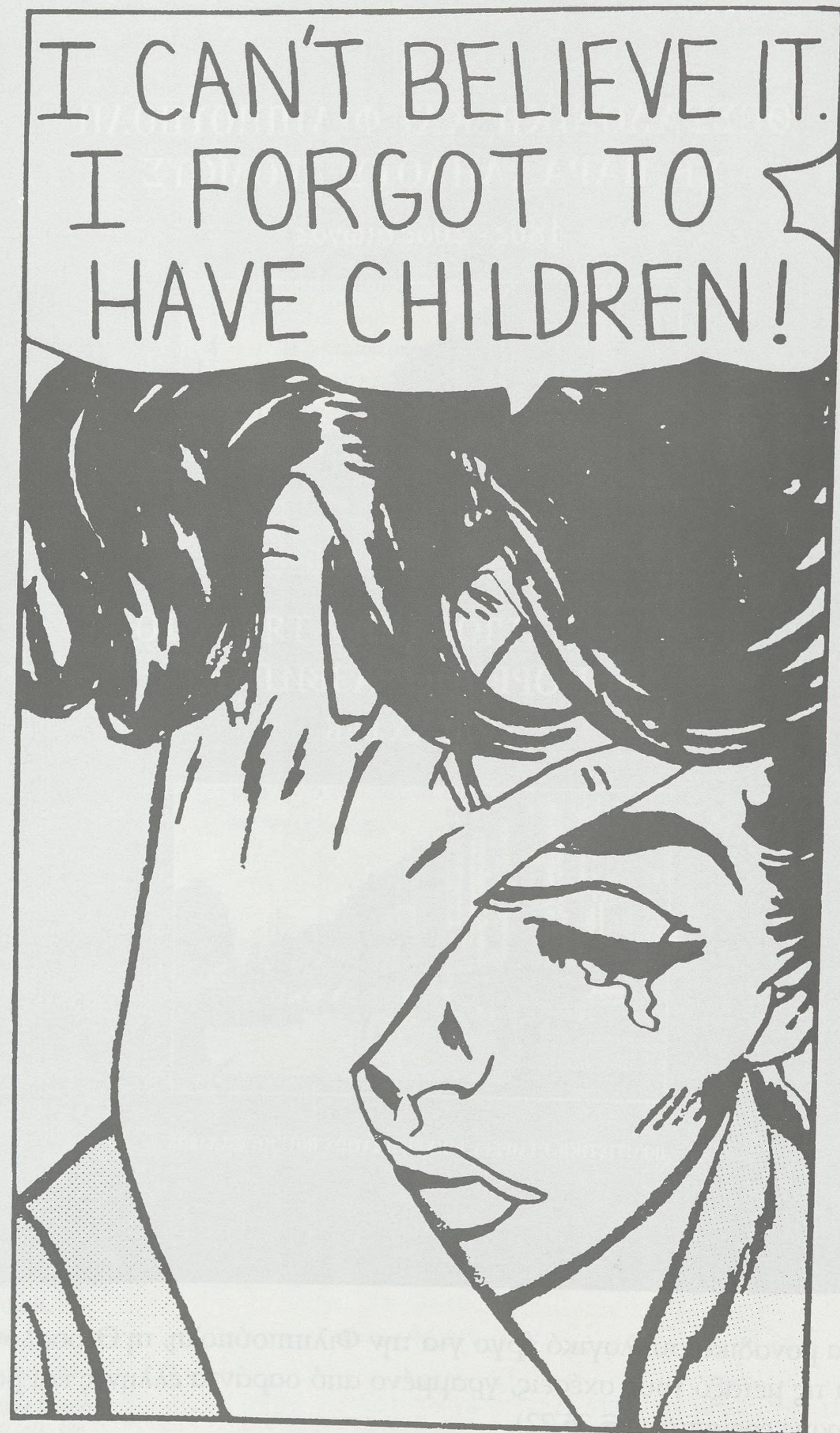
СОЛУН И ПЛОВДИВ И ТЯХНОТО УСПОРЕДНО РАЗВИТИЕ

XVIII-XX ВЕК

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ένα μοναδικό συλλογικό έργο για την Φιλιππούπολη, τη Θεσσαλονίκη και τις μεταξύ τους σχέσεις, γραμμένο από σαράντα έλληνες και βούλγαρους ερευνητές (€ 35,22)

...θυμήθηκε όμως να ανανεώσει

τη συνδρομή της στη σειρά

«Θεσσαλονικέων Πόλις»

«Η επανέκδοση του κλασικού συγγράμματος του Καλλίστου Μηλιαρά συμπίπτει με τη διεξαγωγή ενός ακήρυκτου πολέμου στην Αγία Γη εις βάρος αμάχων, τραγωδία κοινή για Ισραηλινούς και Παλαιστινίους. Παράλληλα, ως προς τα παλαίφατα Προσκυνήματα δεν ελλοχεύει μόνον η απειλή των υλικών καταστροφών, αλλά και αυτός ο κίνδυνος μεταβολής του καθεστώτος τους ας αναλογισθούμε δυτικά σχέδια περί περιελεύσεως της παλαιάς πόλεως των Ιεροσολύμων σε τριμερή διοίκηση, ασκουμένη από εκπροσώπους των τριών θρησκευμάτων. Στον θεωρητικό εξοπλισμό μας για την απόκρουση παρομοίων φαλκιδεύσεων των παραδεδομένων, το έργο αυτό πολλά και πολύτιμα είναι σε θέση να προσφέρει»

Στιγμιότυπο από την παρουσίαση της αναστατικής επανέκδοσης του έργου του Καλλίστου Μηλιαρά περί των Αγίων Τόπων (Θεσσαλονίκη, Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Πειραιώς, 6 Ιουνίου 2002). Από τα αριστερά: Ο γενικός γραμματέας της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών κ. Ανδρέας Μπούμης, ο μητροπολίτης Ιόππης κ. Δαμασκηνός, ο πρόεδρος της επιστημονικής επιτροπής του Κέντρου Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος, καθηγητής Χαράλαμπος Παπαστάθης, και ο διευθυντής της Πολιτιστικής Εταιρείας, δρ Ευάγγελος Χεχίμογλου.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ “ΑΓΙΟΙ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΣ”

ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ, ΚΑΙ ΤΑ ΕΠ’ ΑΥΤΩΝ ΔΙΚΑΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΜΗΛΙΑΡΑ

«Διὰ Σιὼν οὐ σιωπήσομαι καὶ διὰ Ἱερουσαλὴμ οὐκ ἀνήσω».
Ἡσ. ξβ΄, 1

ΠΡΟΛΟΓΙΖΕΙ
Η Α. ΜΑΚΑΡΙΟΤΗΣ Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ κ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ

ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ 1928-1933
ΦΩΤΟΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΑΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟ ΠΡΟΦΙΛ ΤΗΣ ΥΠΟΘΑΛΑΣΣΙΑΣ ΑΡΤΗΡΙΑΣ ΜΕ ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ

Η αρτηρία διαμπερούς κυκλοφορίας δεν θα αποτελέσει ένα απλό συγκοινωνιακό έργο, αλλά μια ευρεία κυκλοφοριακή, πολεοδομική και αρχιτεκτονική επέμβαση στον κεντρικό τομέα της Θεσσαλονίκης με ευεργετικές επιδράσεις στην ευρύτερη περιοχή. Το έργο θα επιτρέψει την παράκαμψη του ιστορικού κέντρου της πόλης από τα διερχόμενα οχήματα, θα συμβάλει στην αποσυμφόρηση, την ανάπλαση, την αναβάθμιση της περιοχής και θα αναδείξει την ιστορική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης.

Το έργο

* Οδική αρτηρία παράκαμψης του κέντρου, με υπόγεια και υποθαλάσσια σήραγγα καθώς και τις ράμπες πρόσβασης.
* Κατασκευή κόμβων σε κρίσιμες θέσεις (Δικαστικό Μέγαρο, παλιά Ηλεκτρική Εταιρεία).
* Πολεοδομικές επεμβάσεις και αναπλάσεις των επιφανειακών χώρων (περιοχής Δικαστικού Μεγάρου και λιμένα, λεωφόρου Νίκης, Λευκού Πύργου, στρατοπέδου Τσιρογιάννη, νέας παραλίας, Τσιμισκή και Βασιλέως Γεωργίου).

Η σχεδίαση

Η αρτηρία θα συνδέει τη νέα δυτική είσοδο με την παραλιακή λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου (νέα παραλία):
* Συνολικό μήκος αρτηρίας: 3.780 μ.
* Μήκος υποθαλάσσιας σήραγγας: 1.240 μ.
* Μήκος χερσαίων σηράγγων, εκατέρωθεν του υποθαλασσίου τμήματος: 2.140 μ.
* Συνολικό μήκος ανοικτών ραμπών στα άκρα: 400 μ.

Η κατασκευή της σήραγγας

Τα χερσαία τμήματα της σήραγγας θα κατασκευασθούν με τη μέθοδο ανοικτής εκσκαφής (cut & cover). Το υποθαλάσσιο τμήμα θα διαμορφωθεί με προκατασκευασμένα κιβώτια. Τα κιβώτια θα κατασκευασθούν σε ειδική λεκάνη, από την οποία θα ρυμουλκηθούν στις θέσεις όπου θα ποντισθούν, για να τοποθετηθούν στην τάφρο που θα εκσκαφτεί στον πυθμένα. Οι διαστάσεις των προκατασκευασμένων κιβωτίων είναι: πλάτος 33,00 μ., ύψος 9,20 μ. και μήκος 130,00 μ.

Η δυτική είσοδος

Ο κλάδος κυκλοφορίας από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά (δυτική είσοδος προς λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου) θα έχει είσοδο με δύο λωρίδες από τη δυτική είσοδο και μία ακόμη είσοδο, με μία λωρίδα, από την οδό Κουντουριώτη, απέναντι από το Δικαστικό Μέγαρο. Η έξοδος του κλάδου αυτού θα γίνεται στη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου, λίγο μετά το ξενοδοχείο «Μακεδονία Palace».

Το ενδιάμεσο τμήμα

Στο μεσαίο της τμήμα, η αρτηρία θα έχει τρεις λωρίδες ανά κατεύθυνση, που αποτελούν και τον μέγιστο αριθμό λωρίδων που μπορεί να διαμορφωθεί.

Η ανατολική είσοδος

Ο κλάδος κυκλοφορίας από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά θα έχει είσοδο με δύο λωρίδες από τη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην περιοχή της παλιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας, και ακόμα μία είσοδο με μία λωρίδα από τον κόμβο Καυταντζόγλου - λεωφόρου Στρατού. Ο κλάδος αυτός θα έχει κύρια έξοδο με δύο λωρίδες στη δυτική είσοδο και ακόμα μία έξοδο (διακλάδωση) προς την οδό Πολυτεχνείου, αμέσως μετά το πολυώροφο parking, για την εξυπηρέτηση των κινουμένων προς το Δικαστικό Μέγαρο και την πλατεία Δημοκρατίας (Βαρδαρίου).

Υποθαλάσσια διέλευση

Το μεσαίο τμήμα της αρτηρίας θα διέρχεται από υποθαλάσσια σήραγγα, σε απόσταση 120 μ. από το κρηπίδωμα της παλιάς παραλίας, έτσι ώστε να μην αλλοιώνει τη φυσιογνωμία του θαλάσσιου μετώπου της πόλης. Επιπλέον, θα βρίσκεται μακριά από την περιοχή όπου ενδέχεται να υπάρχουν τεμάχια αρχαιοτήτων που χρησιμοποιήθηκαν στα μέσα του προηγούμενου αιώνα για την κατασκευή του υπάρχοντος κρηπιδώματος.

Ασφάλεια και πυροπροστασία

Η σήραγγα θα είναι εφοδιασμένη με όλα τα σύγχρονα συστήματα ηλεκτρομηχανολογικών και ηλεκτρονικών εγκαταστάσεων (πυρανίχνευσης, πυρόσβεσης, φωτισμού, τηλεοπτικής παρακολούθησης, ρύθμισης και ελέγχου της κυκλοφορίας, τηλεπικοινωνίας κ.ά.).

Γιατί επελέγη η συγκεκριμένη μέθοδος κατασκευής

* Τα μεγάλα ευθύγραμμα τμήματα και οι μεγάλες ακτίνες καμπυλότητας εξασφαλίζουν καλή ορατότητα και παρέχουν ασφαλείς συνθήκες οδήγησης.
* Διασχίζει υποθαλάσσια τον όρμο Θεσσαλονίκης και, έτσι, δεν αλλοιώνει το πρόσωπο της πόλης από την θάλασσα.
* Διατάσσεται μακριά από την παλιά παραλία και δεν θα προκαλέσει περιβαλλοντικές και κυκλοφοριακές οχλήσεις κατά το στάδιο της κατασκευής.
* Δεν παρεμποδίζει την ελεύθερη απορροή των αγωγών που εκβάλλουν κατά μήκος της παλιάς παραλίας.
* Δεν θίγει το παλιό κρηπίδωμα και, έτσι, δεν θα απαιτήσει χρονοβόρες αρχαιολογικές έρευνες.
* Προβλέπεται είσοδος στην αρτηρία από τη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου και έτσι εκτρέπεται -μέσω των καθέτων οδών- σημαντικό μέρος της κυκλοφορίας του συμφορημένου άξονα Βασιλίσσης Όλγας – Βασιλέως Γεωργίου προς την παραλιακή λεωφόρο, που αμφιδρομείται.
* Αναβαθμίζεται μεγάλη περιοχή της πόλης και μειώνεται σημαντικά ο χρόνος διαδρομής των οχημάτων που έρχονται από το νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης (περιοχή 25ης Μαρτίου, Καλαμαριά κτλ.) και διασχίζουν το ιστορικό κέντρο της πόλης.
* Έχει τη δυνατότητα να συνδυασθεί με μελλοντικές κυκλοφοριακές ρυθμίσεις της περιοχής του Ποσειδωνίου Αθλητικού Κέντρου και του Μεγάρου Μουσικής.

* Έχει όλες τις τεχνικές προϋποθέσεις για να επεκταθεί μελλοντικά, τόσο προς την κατεύθυνση της Καλαμαριάς όσο και προς την κατεύθυνση της οδού Καυταντζόγλου και Νέας Εγνατίας.

Τα οφέλη από το έργο

**** Κυκλοφοριακά οφέλη:***

-Μείωση της κυκλοφορίας στο κέντρο της πόλης (για παράδειγμα, στην οδό Τσιμισκή κατά περίπου 40%).

-Γενική αύξηση (περίπου 35%) της μέσης ταχύτητας των οχημάτων στις ώρες αιχμής.

-Μείωση των χρόνων διαδρομής: (α) από Βασιλίσσης Όλγας (Δελφών) μέχρι τα Δικαστήρια, μέσω της αρτηρίας, μείωση κατά 70% στις ώρες αιχμής, (β) στην οδό Εγνατία (ώρες αιχμής), μείωση κατά 30-45%.

**** Περιβαλλοντικά και πολεοδομικά οφέλη:***

-Μείωση κατανάλωσης καυσίμων (λόγω της γενικής βελτίωσης της κυκλοφορίας) έως και 10.000.000 λίτρα ετησίως.

-Μείωση των συνολικών εκπομπών αέριων ρύπων από την κυκλοφορία κατά 35%, γενικά, και έως 40% κατά τις ώρες αιχμής.

-Πεζοδρόμηση παλιάς παραλίας (λεωφόρος Νίκης),

-Διαπλάτυνση πεζοδρομίων οδού Τσιμισκή.

-Αποσυμφόρηση και ανάπλαση άξονα Βασιλίσσης Όλγας - Βασιλέως Γεωργίου.

-Πεζοδρομήσεις και διαμορφώσεις επιφανειακών χώρων και αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις πλατειών και ελεύθερων χώρων.

Προϋπολογισμός έργου

Συνολικό κόστος: περίπου 300 εκατ. ευρώ.

Χρηματοδότηση - Τέλη διέλευσης

Η χρηματοδότηση του έργου είναι εξασφαλισμένη. Το ποσοστό συμμετοχής του ελληνικού δημοσίου με εθνικούς και κοινοτικούς πόρους, καθώς και ο τρόπος καταβολής του, προέκυψαν στα τέλη Απριλίου 2002, από την υποβολή της τελικής χρηματοοικονομικής μελέτης. Από την ίδια μελέτη προέκυψαν επίσης το είδος, το ύψος και ο τρόπος καταβολής των τελών διέλευσης.

Χρονοδιάγραμμα Υλοποίησης

Προανακοίνωση του έργου στην Εφημερίδα της ΕΕ: Μάρτιος 2002.

Πρόσκληση για εκδήλωση ενδιαφέροντος: Μάιος 2002.

Οριστικοποίηση λίστας προεπιλεγέντων: Νοέμβριος 2002.

Δημοπράτηση του έργου: Δεκέμβριος 2002.

Συνολική περίοδος κατασκευής έργου από την ανάθεση: 4 χρόνια.

Αγγελος Ν. Βασσος

ΥΠΟΘΑΛΑΣΣΙΑ ΟΔΙΚΗ ΑΡΤΗΡΙΑ: ΕΝΑ ΕΡΓΟ ΑΙΧΜΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η σκέψη για τη δημιουργία της υποθαλάσσιας οδικής αρτηρίας αποτυπώνεται στο ρυθμιστικό σχέδιο της πόλης ήδη από το 1986. Στη συνέχεια, οι σχεδιασμοί τοπικών αρχόντων και φορέων για το μπάζωμα της παραλίας και την επέκτασή της παρέπεμψαν το όλο θέμα στις ελληνικές καλένδες. Μόλις εφέτος (στις 26/06/2002) δημοσιεύθηκε η πρόσκληση για εκδήλωση ενδιαφέροντος, η οποία έληξε (μετά από παράταση) στις 04/09/2002. Η επιτροπή αξιολόγησης που θα συσταθεί θα επιλέξει ως τις 31.12.2002 τους πέντε υποψηφίους, προκειμένου να υποβάλουν τις αντίστοιχες τεχνικοοικονομικές μελέτες, βάσει των οποίων θα επιλεγεί ο ανάδοχος.

Ο προϋπολογισμός του κυρίως έργου ανέρχεται σε 322 εκατ. ευρώ (110 δισ. δρχ.), ενώ των παραλλήλων σε 14,67 εκατ. ευρώ (5 δισ. δρχ.). Στα ανωτέρω ποσά, η συμμετοχή του ελληνικού δημοσίου ανέρχεται σε 58,6 εκατ. ευρώ (20 δισ. δρχ.) στο κόστος κατασκευής και 14,67 εκατ. ευρώ (5 δισ. δρχ.) στα παράλληλα έργα.

Το έργο αφορά στην κατασκευή οδικής αρτηρίας με δύο ή τρεις λωρίδες κυκλοφορίας ανά κατεύθυνση, συνολικού μήκους περίπου 4 χλμ. (από τη δυτική είσοδο ως τη λεωφόρο μεγάλου Αλεξάνδρου). Το υποθαλάσσιο τμήμα είναι μήκους 1.240 μέτρων, ενώ συνολικά θα βρίσκεται σε σήραγγα τμήμα περίπου 3 χλμ. (χερσαία και υποθαλάσσια τμήματα). Η αρτηρία αυτή αναμένεται να έχει αρχικά κυκλοφορία της τάξεως των 60.000 οχημάτων ανά ημέρα.

Το έργο της υποθαλάσσιας αρτηρίας διαμπερούς κυκλοφορίας (όπως είναι το... επίσημο όνομα του έργου) στη Θεσσαλονίκη εκτιμάται ότι θα έχει ζωτική σημασία για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής και τη βιώσιμη, ισόρροπη ανάπτυξη της πόλης, καθώς θα

1870. Το πρώτο μεγάλο έργο. Η κατεδάφιση του παραλιακού τείχους και η δημιουργία προκυμαίας.

συνδέσει την πυκνοκατοικημένη νοτιοανατολική με τη βορειοδυτική περιοχή, στην οποία είναι συγκεντρωμένες οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες. Επίσης, θα μειώσει δραστικά τον κυκλοφοριακό φόρτο εντός της πόλης και τον χρόνο μετακίνησης των πολιτών.

ΣΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΕΥΘΕΙΑ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ «ΣΗΡΑΓΓΑ ΤΗΣ ΜΑΓΧΗΣ»

Μια υποθαλάσσια αρτηρία θα αποδειχθεί η... «ασπιρίνη» για το κυκλοφοριακό αδιέξοδο της Θεσσαλονίκης. Η νέα λεωφόρος προβλέπεται να κατασκευαστεί κατά μήκος της παραλίας του Θερμαϊκού, από το ύψος της οδού Κουντουριώτου και έως το ξενοδοχείο «Μακεδονία Palace». Στο έργο αυτό, που δημοπρατήθηκε ήδη από το υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (ΠΕΧΩΔΕ), στηρίζουν όλες τις ελπίδες τους οι αρμόδιοι παράγοντες για την αντιμετώπιση του προβλήματος, σε συνδυασμό με την εφαρμογή –για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη– ενός εκτενέστερου δικτύου λεωφορειοδρόμων σε βασικές αρτηρίες της πόλης –και κυρίως στο κέντρο.

Μια παλιά ιδέα...

Η αρχική πρόταση για σύνδεση του δυτικού με τον ανατολικό τομέα της πόλης, που είχε διατυπωθεί ήδη από το 1986, από τον τότε δήμαρχο της Θεσσαλονίκης, κ. Σωτήρη Κούβελα, προέβλεπε το «μπάζωμα» της παλιάς παραλίας, με παράλληλη ανέγερση υπέργειων κατασκευών. Στην πορεία των τελευταίων ετών διατυπώθηκε η πρόταση για την κατασκευή υποθαλάσσιας αρτηρίας μήκους 1.240 μέτρων, με τρεις λωρίδες κυκλοφορίας ανά κατεύθυνση και με συνολικό μήκος του έργου (συνυπολογιζόμενου και του επίγειου τμήματός του) στα 3.920 μέτρα. Το έργο θα συνοδευτεί από την πεζοδρόμηση της παραλιακής λεωφόρου Νίκης, την ανάπλαση της παραλίας και, σύμφωνα με τους σχεδιασμούς των ιθυνόντων, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στο κέντρο της Θεσσαλονίκης.

Σύμφωνα με την ειδική κυκλοφοριακή μελέτη, ο ημερήσιος κυκλοφοριακός φόρτος –χωρίς την επιβολή διοδίων, η οποία, όπως είναι προφανές, θα ανακόπτει κάπως τη ροή των οχημάτων, τόσο λόγω του χρόνου καταβολής (για όσους προτιμήσουν τελικά να διέλθουν από την υποθαλάσσια), όσο και λόγω κόστους (με δεδομένο ότι τα διόδια θα αποτελέσουν για ορισμένους αντικίνητρο χρήσης του έργου ...)– εκτιμήθηκε σε 80.000 επιβατηγά αυτοκίνητα το 2006 (χρονιά εντός της οποίας προβλέπεται, σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα που δημοσιοποιήθηκε, να ολοκληρωθεί το έργο) με πρόβλεψη ο κυκλοφοριακός φόρτος να έχει ανέλθει έως το 2026 στα 130.000 οχήματα ημερησίως. Σύμφωνα πάντα με την πρόβλεψη – εκτίμηση του τεχνικού συμβούλου του έργου, με την καταβολή διοδίων ύψους ενός ευρώ (340,74 δρχ.) σε ώρες αιχμής και 63 λεπτών (215 δρχ.) εκτός ωρών αιχμής, η κυκλοφορία θα περιοριστεί στα 63.000 και 105.000 οχήματα, αντίστοιχα.

Πάντως, εκτίμηση είναι ότι θα υπάρχει μεγάλη ζήτηση για χρήση της αρτηρίας, ώστε να φτάνει σε επίπεδα κορεσμού τις ώρες της κυκλοφοριακής αιχμής. Η πρόταση του τεχνικού συμβούλου για δεύτερη μελέτη σκοπιμότητας στόχευε ακριβώς στο να διακριβώσει το κατά πόσο θα μπορούσε να διοχετευθεί αυτή η κυκλοφορία στην αρτηρία χωρίς κυκλοφοριακό πρόβλημα στο επιφανειακό δίκτυο της πόλης, κυρίως στις περιοχές εισόδου και εξόδου. Στο πλαίσιο αυτό, τα προς διερεύνηση θέματα που έθεσε ο τεχνικός σύμβουλος αφορούσαν:

* στην αύξηση του ύψους της σήραγγας από τα 4,5 στα 5 μέτρα,
* στην κατασκευή ράμπας εξόδου προς τη λεωφόρο Στρατού, πέραν της παραλιακής λεωφόρου και
* στις κυκλοφοριακές ρυθμίσεις στην έξοδο της σήραγγας προς την οδό Πολυτεχνείου, πέραν της δυτικής εισόδου.

Οι προτάσεις αυτές ανέβασαν το κόστος κατασκευής του έργου στα περίπου 300 εκατ. ευρώ/110 δισ. δρχ., από τα 88 δρχ. δρχ. που προέβλεπε η αρχική μελέτη.

Με την τελική μελέτη του έργου, υπολογίζεται ότι θα απορροφηθεί πάνω από το 40% της διαμπερούς κυκλοφορίας της Θεσσαλονίκης, η οποία ξεπερνάει το 1,6 εκατ. μετακινήσεις την ημέρα. Η κατασκευή θα καλυφθεί από ιδιωτικά κεφάλαια και μικρή συμμετοχή του Δημοσίου, ενώ η αποπληρωμή της επένδυσης θα γίνει με την είσπραξη διοδίων.

Στο πλαίσιο της... «προϊστορίας» της υποθαλάσσιας αρτηρίας, που ξεπερνά τα δεκαπέντε χρόνια, αξίζει να αναφερθεί ότι για κάποιο διάστημα τα σχέδια κατασκευής του έργου μπήκαν κυριολεκτικά στο συρτάρι, καθώς η αρχική συμφωνία για το μετρό της Θεσ-

1900. Το δεύτερο μεγάλο έργο. Η δημιουργία λιμένος.

σαλονίκης περιλάμβανε όρο, σύμφωνα με τον οποίο δεν ήταν δυνατόν να κατασκευαστεί νέο οδικό έργο σε απόσταση 150 μέτρων από τον άξονα της σήραγγας! Στη συνέχεια, πάντως, η διάταξη αυτή καταργήθηκε...

Για την εύρυθμη λειτουργία του τούνελ, ο τελικός ανάδοχος είναι υποχρεωμένος να υποβάλει ολοκληρωμένο σχέδιο εγκαταστάσεων που θα αφορούν τη διαχείριση της κυκλοφορίας, το φωτισμό και τον εξαερισμό, καθώς και την αντιμετώπιση έκτακτων περιστατικών, όπως μποτιλιάρισμα, πυρκαγιά ή τροχαίο ατύχημα. Πρέπει ακόμη να εκπονήσει ένα πρόγραμμα ρυθμίσεων για την προστασία της παραλίας τόσο κατά τη διάρκεια της κατασκευής όσο και κατά το στάδιο της λειτουργίας. Το έργο θα συνοδεύεται από παρεμβάσεις στην ευρύτερη περιοχή της παραλίας, όπως πεζοδρομήσεις και διαμορφώσεις ελεύθερων χώρων.

Έτοιμη σε πέντε χρόνια

Η υποθαλάσσια αρτηρία θα έχει συνολικό μήκος 3.680 μέτρα. Θα ξεκινά από τη δυτική είσοδο της πόλης και αρχικώς θα καταλήγει στην παραλιακή λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου, ενώ θα έχει τρεις λωρίδες κυκλοφορίας.

Σήμερα, πολλά χρόνια μετά την πρώτη συζήτηση και αφού η αρχική ιδέα για την κατασκευή της... «σήραγγας της Μάγχης» του Θερμαϊκού πέρασε από σαράντα κύματα, το έργο θεωρείται βιώσιμο και έχει ενταχθεί στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Μοναδικό ίσως «αγκάθι» για την υλοποίησή του προβάλλει η αντίδραση ορισμένων φορέων της Θεσσαλονίκης στην καθιέρωση διοδίων για τα οχήματα που θα χρησιμοποιούν την υποθαλάσσια σήραγγα.

Ο διεθνής διαγωνισμός για την κατασκευή του έργου, μπροστά στον οποίο ωχριά –σε τεχνικά χαρακτηριστικά– ακόμη και αυτός ο ίδιος ο διαγωνισμός για το μετρό, βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη και αρκετοί υποστηρίζουν ότι εντός των προσεχών τεσσάρων-πέντε χρόνων η αρτηρία διαμπερούς κυκλοφορίας μπορεί να έχει ολοκληρωθεί. Το έργο, με συνολικό κόστος κατασκευής κοντά στα 110 δισ. δρχ., θα συνοδευτεί από την κατασκευή πέντε πάρκινγκ, η αυτοχρηματοδότηση των οποίων (σύμφωνα με δηλώσεις τόσο της νυν υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, κ. Βάσως Παπανδρέου, όσο και του προκατόχου της, κ. Κ. Λαλιώτη) μπορεί να προχωρήσει ξεχωριστά. Ήδη έχουν ολοκληρωθεί οι τεχνικές, εδαφοτεχνικές και οικονομοτεχνικές μελέτες, ενώ και ο φάκελος του έργου έχει αποσταλεί προς αξιολόγηση στους αρμόδιους φορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Διέλευση με διόδια

Η μερική αυτοχρηματοδότηση της υποθαλάσσιας αρτηρίας με την οικονομική συμμετοχή και του εργολάβου προβάλλει, σύμφωνα με την εκπονηθείσα οικονομοτεχνική μελέτη, ως η καλύτερη λύση για τη βιωσιμότητα του έργου. Από το Γ΄ ΚΠΣ έχει ήδη εξασφαλιστεί σχεδόν το σύνολο των κονδυλίων για να καλυφθεί το συνολικό κόστος κατασκευής (300 εκατ. ευρώ/110 δισ. δρχ.).

Η τήρηση των προϋποθέσεων που θέτει η Ευρωπαϊκή Ένωση για την κατασκευή συγκοινωνιακών έργων οδηγεί στην καθιέρωση σκιωδών διοδίων για τα οχήματα που διέρχονται από την υποθαλάσσια αρτηρία.

1. Ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε την πληρωμή των διοδίων με ηλεκτρονική κάρτα (smart card), λύση που απεδείχθη ανεπαρκής με δεδομένη τη διαπίστωση ότι οι κάτοικοι μιας άλλης πόλης που θα έφθαναν οδικώς στη Θεσσαλονίκη δεν θα διέθεταν τη συγκεκριμένη κάρτα.
2. Για τον λόγο αυτό εξετάστηκε παράλληλα το ενδεχόμενο καθιέρωσης παγίων τελών για την πληρωμή ετήσιου ποσού στην εργολαβική εταιρεία, μέσω των τιμολογίων της ύδρευσης και αποχέτευσης (ΕΥΑΘ), για παράδειγμα. Ακόμη κι αυτή η προοπτική, όμως, αποδείχθηκε ότι είχε τρωτά σημεία και ότι αδικούσε ορισμένους, από τη στιγμή που η υποθαλάσσια αρτηρία διαμπερούς διέλευσης θα χρησιμοποιείται μόνον από τους πολίτες που διαθέτουν ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητο, ενώ αντίθετα η καταβολή τελών προς την ΕΥΑΘ (στο προαναφερθέν παράδειγμα) αφορά το σύνολο των κατοίκων της Θεσσαλονίκης.
3. Ως τρίτη λύση εξετάστηκε η καταμέτρηση των ετήσιων διελεύσεων οχημάτων από την αρτηρία, ώστε ο εργολάβος να εισπράττει το ποσό που αντιστοιχεί στα «σκιώδη» διόδια από το κράτος, το οποίο θα τα εντάσσει στον προϋπολογισμό του.
4. Τέλος, ακόμη ένα σενάριο που πρόβαλε στον ορίζοντα αφορούσε στην καθιέρωση ενός τρόπου μεικτής είσπραξης διοδίων (φυ-

σικών και «σκιωδών»), τα οποία θα πληρώνονται σε ποσοστό 50% από το κράτος και τους πολίτες.

Σημαντικά πλεονεκτήματα

Η αρτηρία διαμπερούς κυκλοφορίας έχει ως στόχο να επιτρέψει την παράκαμψη του ιστορικού κέντρου της πόλης από τα διερχόμενα οχήματα και να συμβάλλει στην αποσυμφόρηση, στην ανάπλαση της περιοχής καθώς και στην ανάδειξη της ιστορικής της φυσιογνωμίας. Στο πλαίσιο αυτό, το έργο υπολογίζεται ότι θα μειώσει θεαματικά τους χρόνους διαδρομής από την ανατολική Θεσσαλονίκη έως και το Δικαστικό Μέγαρο και τη νέα δυτική είσοδο της πόλης και θα ελαττώσει τη συνολική ατμοσφαιρική ρύπανση από την κυκλοφορία κατά 35%-40%.

Τα πλεονεκτήματα της προκριθείσης χάραξης με υποθαλάσσιο τμήμα μακριά από το κρηπίδωμα της παλιάς παραλίας, όπως τα περιγράφει ο μελετητής του έργου, Γιάννης Χατζόπουλος, είναι πολλά: «Προσφέρει άνετη πορεία, με μεγάλα ευθύγραμμα τμήματα και μεγάλες ακτίνες που εξασφαλίζουν επαρκή ορατότητα και παρέχουν ασφαλείς συνθήκες οδήγησης, ενώ διασχίζει υποθαλάσσια τον όρμο της Θεσσαλονίκης και δεν αλλοιώνει το πρόσωπο της πόλης από τη θάλασσα. Συγχρόνως, δεν παρεμποδίζει την ελεύθερη απορροή των αγωγών που εκβάλλουν κατά μήκος της παλιάς παραλίας, ενώ έχει τη δυνατότητα να συνδυασθεί με μελλοντικές κυκλοφοριακές ρυθμίσεις της περιοχής του Ποσειδωνίου Αθλητικού Κέντρου και του Μεγάρου Μουσικής, διαθέτοντας όλες τις τεχνικές προϋποθέσεις μελλοντικής επέκτασης προς την Καλαμαριά και την οδό Καυταντζόγλου.

Στο μεσαίο τμήμα της, η αρτηρία θα έχει τρεις λωρίδες ανά κατεύθυνση, που αποτελεί και το μέγιστο αριθμό λωρίδων που μπορεί να διαμορφωθεί λόγω των περιορισμών που τίθενται στο εύρος των εισόδων και εξόδων από τη σήραγγα, με δεδομένο το υφιστάμενο οδικό δίκτυο. Ο κλάδος κυκλοφορίας από τη δυτική είσοδο προς τη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου θα έχει είσοδο με δύο λωρίδες από τα δυτικά και ακόμα μία είσοδο (με μία λωρίδα) από την οδό Κουντουριώτου, απέναντι από το Δικαστικό Μέγαρο. Η έξοδος του κλάδου αυτού θα γίνεται στη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου, λίγο μετά το ξενοδοχείο «Μακεδονία Palace».

Ο κλάδος κυκλοφορίας από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά θα έχει είσοδο με δύο λωρίδες από τη λεωφόρο Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην περιοχή της παλιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας, και ακόμα μία είσοδο (με μία λωρίδα) από τον κόμβο της Καυταντζόγλου με τη λεωφόρο Στρατού. Ο κλάδος αυτός έχει κύρια έξοδο με δύο λωρίδες στη δυτική είσοδο και ακόμα μία έξοδο (διακλάδωση) προς την οδό Πολυτεχνείου, αμέσως μετά το πολυώροφο πάρκινγκ, για την εξυπηρέτηση των κινούμενων προς το Δικαστικό Μέγαρο και την πλατεία Δημοκρατίας (Βαρδαρίου).

1904. Το τρίτο μεγάλο έργο. Η επέκταση της προκυμαίας.

Το μεσαίο τμήμα της αρτηρίας θα διέρχεται από υποθαλάσσια σήραγγα, σε απόσταση 100-150 μέτρων από το κρηπίδωμα της παλιάς παραλίας, έτσι ώστε να μην αλλοιώνει τη φυσιογνωμία της παραλιακής ζώνης της πόλης και να βρίσκεται μακριά από αυτήν την περιοχή. Μάλιστα, εξετάζεται το ενδεχόμενο στη συγκεκριμένη περιοχή να υπάρχουν τεμάχια αρχαιοτήτων που χρησιμοποιήθηκαν στα μέσα του προηγούμενου αιώνα για την κατασκευή του υπάρχοντος κρηπιδώματος. Όπως διευκρινίζει ο νομάρχης Θεσσαλονίκης, Κώστας Παπαδόπουλος, που φέρει τη συνολική ευθύνη για τον προγραμματισμό της διαμπερούς αρτηρίας, «Με σύμφωνη γνώμη του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και σε περίπτωση που εντοπιστούν αρχαιολογικά ευρήματα, θα διατεθεί το ποσό των 2.93 εκατ. ευρώ / ενός δισ. δρχ. για τη διευκόλυνση των επιστημονικών ερευνών, παράλληλα με την κατασκευή του έργου».

Το συνολικό μήκος της αρτηρίας από τη δυτική είσοδο μέχρι την έξοδο επί της λεωφόρου Μεγάλου Αλεξάνδρου θα είναι 3.780 μέτρα, διαχωριζόμενο ως εξής: μήκος υποθαλάσσιας σήραγγας 1.240 μ., μήκος χερσαίων σηράγγων εκατέρωθεν του υποθαλάσσιου τμήματος 2.140 μ. και συνολικό μήκος ανοικτών ραμπών στα άκρα 400 μ.

Από την περιβαλλοντική μελέτη προέκυψε ότι η κατασκευή της υποθαλάσσιας αρτηρίας θα βοηθήσει στη μείωση των κυκλοφορια-

κών φόρτων στο κέντρο της πόλης: στην οδό Τσιμισκή, ο φόρτος της πρωινής αιχμής θα μειωθεί από 4.600 οχήματα/ώρα σε 2.400 οχήματα/ώρα. Αντιστοίχως, ο κυκλοφοριακός φόρτος της Εγνατίας οδού κατά τις ώρες αιχμής θα μειωθεί έως και 60% και, έτσι, θα καταστεί δυνατή η κατασκευή μεσαίας διαχωριστικής νησίδας, που θα βελτιώσει τις συνθήκες κίνησης. Εκτιμάται ότι η μέση ταχύτητα κίνησης των οχημάτων σε ολόκληρο το δίκτυο της πόλης θα παρουσιάζει αύξηση της τάξεως του 35%. Χάρη στην εξομάλυνση της κυκλοφορίας, θα μειωθεί και η συνολική κατανάλωση καυσίμων στο οδικό δίκτυο κατά 13% το πρωί και κατά 12% τις απογευματινές ώρες. Έτσι, σε ετήσια βάση θα υπάρχει εξοικονόμηση περίπου 10.000.000 λίτρων καυσίμων. Παράλληλα, η αύξηση της μέσης ταχύτητας των οχημάτων και η ομαλοποίηση της κυκλοφορίας υπολογίζεται ότι θα μειώσουν το σύνολο των εκπεμπόμενων ρύπων: εκτιμάται ότι οι ποσότητες του διοξειδίου του άνθρακα και του μολύβδου θα μειωθούν κατά 40%, ενώ μεγαλύτερη θα είναι η μείωση των εκπομπών του μονοξειδίου του άνθρακα και των υδρογονανθράκων.

Τέλος, η κατασκευή των πέντε προτεινόμενων σταθμών αυτοκινήτων -κόστους 30,81 εκατ. ευρώ/10,5 δισ. δρχ.- θα γίνει παράλληλα ως ανεξάρτητο αυτοχρηματοδοτούμενο έργο βάσει των προτάσεων του Ενιαίου Σχεδίου Στάθμευσης. Η συνολική χωρητικότητά τους θα είναι 3.100-3.300 θέσεις.

ΜΙΑ... ΛΙΜΝΗ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΗΣ ΥΠΟΘΑΛΑΣΣΙΑΣ!

Στην αναζήτηση χώρου για τη δημιουργία μιας τεράστιας τεχνητής λίμνης στο νομό Θεσσαλονίκης βρίσκονται οι αρμόδιοι φορείς επίβλεψης του έργου κατασκευής της υποθαλάσσιας αρτηρίας διαμπερούς διέλευσης, όπως επίσης και οι υπεύθυνοι των κατασκευαστικών εταιρειών που έχουν ενδιαφερθεί για την εκτέλεση του έργου. Την ίδια στιγμή, διερευνώνται οι πιθανοί χώροι και οι πηγές από τις οποίες θα ληφθούν τα υλικά που απαιτούνται για την κατασκευή της αρτηρίας. Πρόκειται για μια διαδικασία μάλλον με δυσκολίες, καθώς, αν και υπάρχουν αρκετές εταιρείες -και μάλιστα πολύ μεγάλες- στο νομό Θεσσαλονίκης που είναι σε θέση να προμηθεύσουν τον ανάδοχο με τα απαραίτητα υλικά, θα πρέπει να θεωρούνται σχεδόν βέβαιες οι αντιδράσεις σε περίπτωση που απαιτηθεί η απόληψη υλικών από συγκεκριμένες περιοχές (όπως έγινε, εξάλλου, και στην περίπτωση κατασκευής της Εγνατίας Οδού).

Σύμφωνα με τους μελετητές του έργου, η λίμνη είναι απαραίτητη για τη δημιουργία των κιβωτίων που θα προκατασκευαστούν και θα τοποθετηθούν στον βυθό του Θερμαϊκού, αποτελώντας τελικώς την αρτηρία διαμπερούς κυκλοφορίας του κέντρου της πόλης.

Σύμφωνα με δηλώσεις προς τον ημερήσιο Τύπο του γενικού γραμματέα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, κ. Ηλία Λιακόπουλου, «Έως το τέλος του 2002, θα έχουμε αναδείξει την κοινοπραξία που θα αναλάβει την κατασκευή του έργου. Θα χρειαστεί να γίνει μια τεράστια λίμνη για τις ανάγκες κατασκευής της υποθαλάσσιας, ενώ ο όγκος των υλικών που θα απαιτηθούν είναι επίσης ένα ζητούμενο. Προς το παρόν, πάντως, πρέπει να ολοκληρώσουμε εντός των χρονοδιαγραμμάτων τις διαδικασίες έναρξης υλοποίησης του έργου, ώστε το 2003 να αρχίσουν οι εργασίες».

Η λίμνη θα δημιουργηθεί για να γίνουν και οι δοκιμές στα προκατασκευασμένα κιβώτια που ακολούθως θα αποτελέσουν τον «αγωγό» όπου θα κινούνται υποθαλάσσια τα οχήματα. Οι δοκιμές αφορούν σε βυθίσεις των κιβωτίων και σε τεστ αντοχής τους, προκειμένου να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό επίπεδο ασφάλειας. Ο όγκος των απαιτούμενων υλικών είναι τεράστιος και, σύμφωνα με πληροφορίες, είτε θα τα προμηθεύσουν εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον νομό Θεσσαλονίκης, είτε θα γίνουν μεγάλα εργοτάξια, λατομεία και χώροι αμμοληψιών από τον τελικό ανάδοχο του έργου, αναλόγως των τεχνικοοικονομικών στοιχείων που θα προσκομίσει και της σύμβασης που θα υπογραφεί.

ΥΠΕΡΔΕΚΑΕΤΗ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΥΠΟΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΕΙ ΜΕ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΤΟ ΤΕΕ/ΤΚΜ

Υπερδεκαετή καθυστέρηση παρουσιάζουν οι απαιτούμενες βασικές υποδομές της Θεσσαλονίκης, οι οποίες θα μπορούσαν να επιτρέψουν στην πόλη να αντεπεξέλθει με απόλυτη επιτυχία σε μεγάλες και φιλόδοξες διεθνείς διοργανώσεις οι οποίες φιλοδοξεί να της ανατεθούν, όπως η σύνοδος κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (η οποία, όπως έχει ήδη δεσμευτεί η κυβέρνηση, θα πραγματοποιηθεί στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 2003), αλλά και η Παγκόσμια Έκθεση (EXPO), το 2008.

Αυτό επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, σε υπόμνημα το οποίο υπέβαλε προς τον πρωθυπουργό της χώρας, κ. Κώστα Σημίτη, ενόψει της επίσκεψής του στην 67η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ) το Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΤΕΕ/ΤΚΜ). Το ζήτημα τέθηκε εκ νέου και στην καθιερωμένη συνάντηση που είχε ο πρωθυπουργός με τους εκπροσώπους των τοπικών παραγωγικών τάξεων, πάντα στο πλαίσιο της 67ης ΔΕΘ.

Ειδικότερα, το ΤΕΕ/ΤΚΜ εκφράζει ανησυχίες για την έκβαση του έργου της υποθαλάσσιας αρτηρίας, εξαιτίας της περιορισμένης -σύμφωνα με τις εκτιμήσεις- συμμετοχής του ελληνικού δημοσίου στη χρηματοδότηση. Όπως επισημαίνεται, «Το Ελληνικό Δημόσιο, αντί να αναλάβει το κόστος της υποθαλάσσιας αρτηρίας, επέλεξε την ανάθεση με σύμβαση παραχώρησης και με συμμετοχή μόνο στο 22% του συνολικού προϋπολογισμού, σενάριο που μπορεί να οδηγήσει και αυτό το έργο σε αδιέξοδα όπως του Μετρό». Παράλληλα, στο υπόμνημα εκτιμάται ότι η λύση που προκρίθηκε βρίσκεται σε αντίθεση με την οικονομοτεχνική μελέτη της ΕΤΕΒΑ. Έτσι, με βάση τα σημερινά δεδομένα, το Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας του Τε-

Παραλία.

Υποθαλάσσια. Ένα ρεύμα.

χνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος προτείνει για την υποθαλάσσια αρτηρία:

1. Να μην υπάρξουν διόδια για τους χρήστες της αρτηρίας και οι συμβατικές υποχρεώσεις να χρηματοδοτηθούν από το ελληνικό δημόσιο.
2. Να μελετηθούν αμέσως τα σημεία εισόδου και εξόδου καθώς και η κυκλοφοριακή σύνδεσή τους με το αστικό οδικό δίκτυο της Θεσσαλονίκης.
3. Να ξεκινήσουν αμέσως οι πρόδρομες εργασίες και να υπάρξει πρόβλεψη για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που θα προκύψουν με την έναρξη της κατασκευής (αρχαιολογικά, γεωτεχνικά κτλ.).
4. Να ερευνηθούν σε πραγματική βάση τα δεδομένα της κυκλοφοριακής μελέτης του έργου, στα οποία στηρίζεται και η βιωσιμότητά του.
5. Η υλοποίηση του έργου να αναληφθεί από αποκεντρωμένη υπηρεσία του ΥΠΕΧΩΔΕ (όπως η ΕΥΔΕ).

Συνολικά παράπονα

Στο ίδιο υπόμνημα του ΤΕΕ/ΤΚΜ επισημαίνεται ότι, και σε ό,τι έχει να κάνει με το μετρό της Θεσσαλονίκης, εξαντλούνται τα τελευταία χρονικά περιθώρια προώθησης των διαδικασιών και εκκίνησης των εργασιών, αφού στις 31 Δεκεμβρίου του 2002 λήγει και η τελευταία παράταση της σύμβασης παραχώρησης με την ανάδοχο εταιρεία.

Στο πλαίσιο αυτό, το ΤΕΕ/ΤΚΜ επεσήμανε στον πρωθυπουργό ότι το έργο βρίσκεται σε οριακό σημείο και ότι το ελληνικό δημόσιο αδυνατεί να αποδείξει τη βιωσιμότητα της σύμβασης με τον ανάδοχο, συγκεκριμενοποιώντας τα χρηματοδοτικά δεδομένα που θα καταστήσουν το έργο χρηματοδοτήσιμο από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (ΕΤΕπ). Όπως επισημαίνεται, «Το ελληνικό δημόσιο θα πρέπει να αναλάβει το κόστος των πρόσθετων εγγυήσεων, γιατί, σε αντίθετη περίπτωση, υπάρχει ενδεχόμενο να μην αρχίσει η εκτέλεση των εργασιών».

Τέλος, το ΤΕΕ/ΤΚΜ μετέφερε στον πρωθυπουργό τις προτάσεις του για τη διεκδίκηση της Παγκόσμιας Έκθεσης (EXPO) του 2008 από τη Θεσσαλονίκη, καθώς επίσης και για την πορεία εκτέλεσης του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος (ΠΕΠ) Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006, για το οποίο εκφράζει την ανησυχία του, αφού οι εκταμιεύσεις είναι ουσιαστικά μηδενικές (μόλις στο 3,4% της συνολικής εγκεκριμένης δημόσιας δαπάνης ή στο 19% του προϋπολογισμού των ενταγμένων πράξεων).

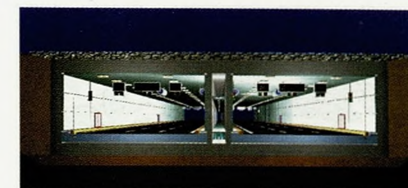
ΠΟΙΕΣ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΕΠΤΑ ΚΟΙΝΟΠΡΑΞΙΕΣ ΠΟΥ ΕΚΔΗΛΩΣΑΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ

Επτά όμιλοι εκδήλωσαν εμπρόθεσμα μέχρι τις 4 Σεπτεμβρίου ενδιαφέρον για την Α΄ φάση (προεπιλογή) του διαγωνισμού για τη «Μελέτη, Κατασκευή, Χρηματοδότηση, Συντήρηση και Εκμετάλλευση της Υποθαλάσσιας Αρτηρίας Θεσσαλονίκης».

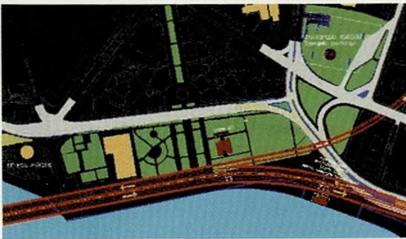
Το έργο, συνολικού προϋπολογισμού 300 εκατ. ευρώ/110 δισ. δρχ., θα εκτελεστεί με σύμβαση παραχώρησης. Το ελληνικό δημόσιο θα συμμετέχει στον προϋπολογισμό με 58,6 εκατ. ευρώ/20 δισ. δρχ., πλέον 14,67 εκατ. ευρώ/5 δισ. δρχ. για τις απαιτούμενες απαλλοτριώσεις, τις αρχαιολογικές έρευνες και τις μετατοπίσεις των δικτύων οργανισμών κοινής ωφέλειας.

Οι όμιλοι, κατά σειρά υποβολής των φακέλων τους, είναι οι ακόλουθοι:

1. «ΣΗΡΑΓΓΑ ΘΕΡΜΑΙΚΟΥ»: Vinci SA (Γαλλία) / Vinci Construction Grands Projects SA (Γαλλία) / J&P - ΑΒΑΞ ΑΕ (Ελλάδα) - Εταιρεία Τεχνικών Έργων Θεσσαλονίκης ΑΕ (Ελλάδα). Ως Σύμβουλος και Μέτοχος της Εταιρείας Λειτουργίας: Cofiroute SA (Γαλλία).
2. «TRANS PORT THESSALONIKI»: Strabag AG (Γερμανία) / Bilfinger Berger AG (Γερμανία) / ΑΕΓΕΚ (Ελλάδα).
3. «ΟΜΙΛΟΣ ΘΕΡΜΑΙΚΗ ΟΔΟΣ»: Ελληνική Τεχνοδομική ΤΕΒ ΑΕ (Ελλάδα) / Άκτωρ ΑΤΕ (Ελλάδα) / Boskalis International BV (Ολλανδία) / Archirodon Group NV (Ολλανδία) / Θεμελιοδομή ΑΕ (Ελλάδα).
4. «BOUYGUES TP-ASF-ΑΛΤΕ-VOLKER STEVIN»: Bouygues Travaux Publics (Γαλλία) / Autoroute du Sud de la France (Γαλλία) / ΑΛΤΕ ΑΕ (Ελλάδα) / Volker Stevin Construction Europe BV (Ολλανδία).
5. «ΟΜΙΛΟΣ ΠΟΣΕΙΔΩΝ»: Hochtief Projektentwicklung GmbH (Γερμανία) / Hochtief Construction AG (Γερμανία) / Dragados Concesiones de Infrastructuras SA (Ισπανία) / Dragados Obras y Proyectos SA (Ισπανία) / Ballast Nedam Infra BV (Ολλανδία) / Αθηνά ΑΕ (Ελλάδα).
6. «ΟΜΙΛΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ»: Impregilo SpA (Ιταλία) / Impregilo International Infrastructures NV (Ιταλία) / ΓΕΚ ΑΕ (Ελλάδα) / ΤΕΡΝΑ ΑΕ (Ελλάδα) / ΤΕΡΝΑ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΑΒΕΤΕ (Ελλάδα) / ΕΜΠΕΔΟΣ ΑΕ (Ελλάδα) / NCC International AB (Σουηδία). Μελετητικά Γραφεία του Ομίλου: Faber Maunsell LTD (Αγγλία) με υπεργολάβο DENCO (Ελλάδα). Υπεργολάβος κατασκευής: SMIT HEAVY LIFT EUROPE BV (Ολλανδία).
7. «ΟΜΙΛΟΣ THESCROS»: FCC Construccion SA (Ισπανία) / E. PIHL & SON AS (Δανία) / Κ. Ι. Σαραντόπουλος ΑΕ (Ελλάδα) / Παντεχνική ΑΕ (Ελλάδα) / ΑΤΤΙ-ΚΑΤ ΑΤΕ (Ελλάδα) / MACQUARIE International LTD (Αυστραλία) / ΠΕΙΡΑΙΩΣ FINANCE ΑΕ (Ελλάδα) / COWI AS (Δανία).

Υποθαλάσσια: τομή.

Ανατολική είσοδος.

Πίνακας 1. **Συντελεστές αξιολόγησης των υποψήφιων**

ΚΡΙΤΗΡΙΟ	ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΣ %
1 Χρηματοπιστωτική και Οικονομική Ικανότητα	40
1.1 Ικανοποιητικό Χρηματοπιστωτικό / Οικονομικό Ιστορικό	70
1.2 Δυνατότητα Άντλησης Κεφαλαίων	15
1.3 Δυνατότητα Εξασφάλισης των Κατάλληλων Συμβούλων	15
Σύνολο	**100**
2 Τεχνική ικανότητα και δυναμικότητα	40
2.1 Συμβάσεις παραχώρησης βυθιζόμενων σηράγγων, αυτοκινητοδρόμων, σιδηροδρομικών έργων και έργων «μετρό»	35
2.2 Κατασκευή αυτοκινητοδρόμων	10
2.3 Κατασκευή βυθιζόμενων σηράγγων	30
2.4 Διαχείριση κατασκευής βυθιζόμενων σηράγγων, αυτοκινητοδρόμων, σιδηροδρομικών έργων και έργων «μετρό»	5
2.5 Λειτουργία βυθιζόμενων σηράγγων, αυτοκινητοδρόμων, σιδηροδρομικών έργων και έργων «μετρό»	15
2.6 Μελέτη βυθιζόμενων σηράγγων	5
Σύνολο	**100**
3 Επιχειρηματική προσέγγιση	20
3.1 Καταλληλότητα της επιλογής της ομάδας και οργάνωση συμβατικών σχέσεων	30
3.2 Καταλληλότητα χρηματοδότησης	20
3.3 Δυνατότητα αποτελεσματικής αντιμετώπισης θεμάτων που ανακύπτουν κατά τη μελέτη, προγραμματισμό, κατασκευή, συντήρηση και λειτουργία	20
3.4 Κατάλληλη κατανομή κινδύνων και δυνατότητα διαχείρισης των κινδύνων αυτών	15
3.5 Καταλληλότητα βασικών παραμέτρων επιτυχίας	15
Σύνολο	**100**

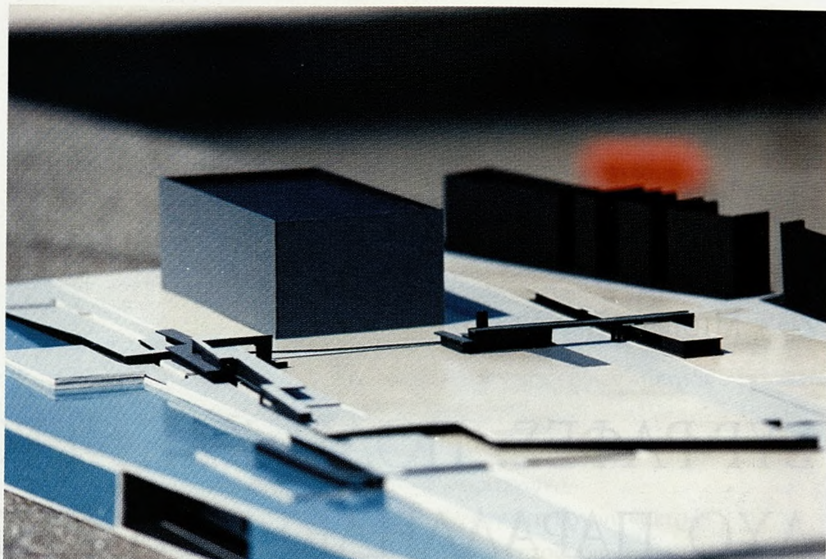
Ζωη Μπαμπου, Ναταλια Χρυσικου

ΣΥΡ-ΡΑΦΕΣ. ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΝΕΡΟ: ΔΥΟ ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Με αφορμή τη διπλωματική εργασία με τίτλο "*Συρ-ραφές. Πόλη και νερό: Δυο παράλληλες ιστορίες*", η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έγιναν συγκεκριμένες προτάσεις για την περιοχή της Νέας Παραλίας Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα για το τμήμα ανάμεσα στο ξενοδοχείο «Μακεδονία Παλλάς» και το Μέγαρο Μουσικής. Η μελέτη έγινε στα πλαίσια της διερεύνησης του ορίου στεριάς-θάλασσας σε συνεργασία με τον επίκουρο καθηγητή Γιώργο Παπακώστα.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης, αμφιθεατρικά τοποθετημένη ως προς τη θάλασσα, παρουσιάζει διαφορετικές "εικόνες" ως προς το όριο στεριάς- θάλασσας στο πέρασμα των χρόνων. Αρχικά, η παλιά πόλη ήταν περιτοιχισμένη και η σχέση της με τη θάλασσα ήταν μια σχέση αποκλεισμού. Στη συνέχεια, με την πτώση των τειχών η πόλη επεκτείνεται σταδιακά προς τη θάλασσα και σε σύντομο χρονικό διάστημα (τριάντα περίπου ετών) ολοκληρώνεται η οικοδόμηση της Νέας Παραλίας. Το νέο χαρακτηριστικό του μετώπου της πόλης ως προς τη θάλασσα στην συγκεκριμένη περιοχή είναι η ομοιομορφία του, θυμίζοντας έτσι την εικόνα του παλιού τείχους της πόλης. Αυτό το νέο μέτωπο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το "νέο αστικό τείχος" για την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Στην ανάγνωση της πόλης, μετά την δημιουργία της Νέας Παραλίας, διακρίνονται τρεις περιοχές: Η πρώτη αφορά την παλιά πόλη με όριο τον Λευκό Πύργο (ένα από τα σημαντικότερα τοπόσημα της Παραλίας της Θεσσαλονίκης). Η δεύτερη αποτελείται από τμήματα με περισσότερο έντονο τον δημόσιο χαρακτήρα, όπως είναι η έκταση που καταλαμβάνει η Δ.Ε.Θ., ο χώρος των εγκαταστάσεων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, το παραλιακό πάρκο κ.τ.λ. Τέλος, η τρίτη περιοχή αναφέρεται στην Νέα Παραλία στην οποία ανή-

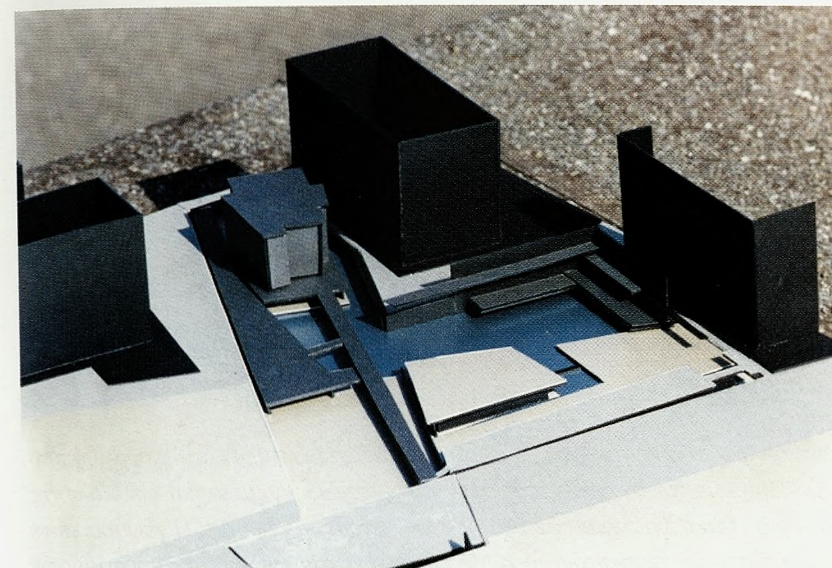
Εικ. 1. Δίπλα στο ξενοδοχείο «Μακεδονία Παλλάς» προτείνεται η κατασκευή μιας γέφυρας (στην θέση της ήδη υπάρχουσας γέφυρας στο σημείο αυτό), η οποία θα συνδέει τις δύο απέναντι ζώνες πρασίνου με τις αντίστοιχες πλατείες τους. Στον παραλιακό άξονα διακρίνεται η πρώτη κατασκευή κοντά στη θάλασσα, η οποία αναπτύσσεται σε διάφορα επίπεδα και φιλοξενεί εκθέσεις σχετικές με το νερό.

κουν και δύο αξιόλογα τοπόσημα («Μακεδονία Παλλάς», Μέγαρο Μουσικής).

Στην πρόταση της διπλωματικής εργασίας θεωρείται ως δεδομένο ότι η αναφορά της πόλης στο νερό είναι ορατή στις δύο πρώτες προαναφερθείσες περιοχές. Για παράδειγμα, η οδός Αριστοτέλους αποτελεί τον μοναδικό άξονα στην πόλη ο οποίος σχεδιάστηκε με βάση την θάλασσα. Ακόμα, ο Λευκός Πύργος, απομεινάρι του παλιού παραθαλάσσιου τείχους, αναβιώνει την παλιά εικόνα μιας πόλης που έχει άμεση σχέση με το νερό, καθώς ο Πύργος κατασκευάστηκε για λόγους άμυνας από την πλευρά της θάλασσας. Όσον αφορά στην δεύτερη περιοχή, οι μεγάλες περιοχές πρασίνου, η "ανάσα" στον πυκνοδομημένο αστικό ιστό επιτρέπουν τον διάλογο της πόλης με το νερό, αφού το στοιχείο που παρεμβάλλεται είναι πάλι το φυσικό περιβάλλον. Επομένως, στις παραπάνω περιπτώσεις η κεντρική ιδέα σχεδιασμού της πόλης έχει αναφορά στη θάλασσα που ως επί το πλείστον χαρακτηρίζει την Θεσσαλονίκη.

Αντίθετα, στη Νέα Παραλία η εικόνα της πόλης διαφέρει. Στην περιοχή αυτή οι ζώνες αστικού ιστού (πολυκατοικίες)-κεντρικού παραλιακού οδικού άξονα (οδός Μ. Αλεξάνδρου)-ζώνης πρασίνου-παραλιακού περιπάτου- θάλασσας εμφανίζονται αυτόνομες, καθώς δεν εισχωρεί η μία στην άλλη.

Αυτή η σχέση παραμένει αναλλοίωτη σε όλο το μήκος της περιοχής. Έτσι, η θάλασσα και όλα τα χαρακτηριστικά του υγρού

***Εικόνα 2.** Στο διατηρητέο κτίριο που βρίσκεται σχεδόν απέναντι από το «Μακεδονία Παλλάς» και το οποίο έχει χαθεί ανάμεσα στις πολυώροφες οικοδομές προτείνεται η δημιουργία ενός συνόλου από πλατείες, όπου η έντονη παρουσία του υγρού στοιχείου (γλυκού και όχι θαλάσσιου) θα αναβιώνει την παλιότερη παραθαλάσσια εικόνα του.*

στοιχείου -ρευστότητα, διαφάνεια, αντανάκλαση -δεν επηρεάζουν το κρηπίδωμα ούτε και την διαμόρφωση των δημόσιων χώρων της παραλιακής ζώνης. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η πόλη έχει επεκταθεί προς το νερό (εις βάρος του πολλές φορές), χωρίς να αποτυπώνεται η αντίστροφη κίνηση, δηλαδή αυτή της εισχώρησης του νερού στον αστικό ιστό.

Στη μελέτη προτείνεται:

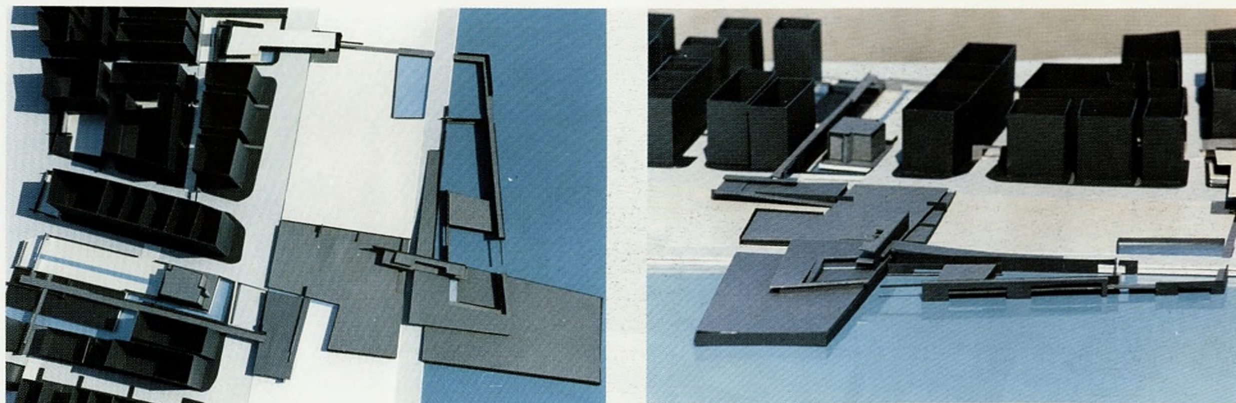
α) να δημιουργηθεί μια σχέση διαλόγου νερού-πόλης και να εμφανιστούν πλέον οι αντιδράσεις μεταξύ τους, μέσω διαφόρων κατασκευών στην περιοχή,

β) να επαναδιατυπωθεί το νέο αστικό "μέτωπο-τείχος" μέσω της εισόδου του νερού στο εσωτερικό της πόλης με την μορφή γλυκού νερού,

γ) να αναδειχθούν τα διατηρητέα κτίρια της περιοχής (τα οποία ήταν παλιότερα παραθαλάσσια) και να ανοιχτούν στην πόλη ως μουσεία με έντονο το στοιχείο του νερού, ώστε να παραπέμπουν στην αλλοτινή παραθαλάσσια εικόνα τους,

δ) να καταργηθεί η αυτονομία των παράλληλων ζωνών (κτισμένο-πράσινο-νερό) σημειακά, ώστε να εμφανίζονται ως ενιαίο σύνολο,

ε) να δημιουργηθούν νέες στάσεις στον χώρο της παραλίας (χώροι συνάθροισης, πλατείες, πολιτιστικοί χώροι, κατασκευές που μπορούν να φιλοξενήσουν εκθέσεις σε σχέση με την ιστορία της πόλης με το νερό κ.τ.λ.).

Εικ. 3-4. Στο Λαογραφικό Μουσείο εμφανίζεται μία ζώνη νερού -η οποία αναβιώνει την θέση του ποταμού που υπήρχε δίπλα σε αυτό- και ένα πάρκο. Το Μουσείο πλέον ανοίγεται στην πόλη ως ένα μνημείο για την πόλη της Θεσσαλονίκης και ενοποιείται με την απέναντι ζώνη πρασίνου με μία δεντροφυτεμένη γέφυρα. Η γέφυρα αυτή καταλήγει σε πλατείες, εκ των οποίων η μία εισχωρεί στην θάλασσα. Με την συγκεκριμένη επέμβαση-συρραφή ουσιαστικά ο χώρος του Λαογραφικού Μουσείου διευρύνεται και επεκτείνεται μέχρι τη θάλασσα και ταυτόχρονα το νερό εισχωρεί δυναμικά στην πόλη.

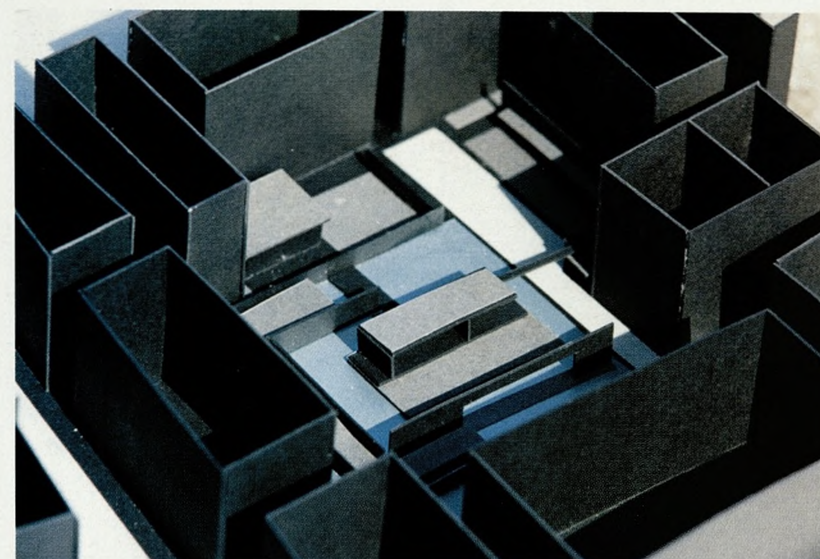
Γενικότερα, κρίνεται απαραίτητο η εν λόγω περιοχή να αποκτήσει μια κεντρική ιδέα σχεδιασμού και έναν χαρακτήρα συγκεκριμένο με αναφορά στη θάλασσα.

Όλες οι προτεινόμενες επεμβάσεις έχουν την μορφή εγκάρσιων γραμμών ως προς το αστικό μέτωπο και το όριο στεριάς-θάλασσας. Διαπερνούν την πόλη, τη ζώνη πρασίνου και την παραλιακή ζώνη και ενδέχεται να καταλήξουν μέσα στη θάλασσα. Αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους της πόλης με την θάλασσα, τις *συρ-ραφές* του κτισμένου με το νερό *(1η ιστορία)*.

Παράλληλα με το σενάριο των *συρ-ραφών* του κτισμένου με το νερό, προτείνονται πέντε εφήμερες κατασκευές-στάσεις πάνω στον παραλιακό άξονα οι οποίες "κινούνται" ως προς το όριο στεριάς-θάλασσας (βρίσκονται μέσα στην θάλασσα ή στο όριο του κρηπιδώματος ή ακόμα και πάνω στον παραλιακό άξονα) και λειτουργούν ως χώροι έκθεσης και ενημέρωσης *(2η ιστορία)*. Οι δύο αυτές *ιστορίες* εξελίσσονται παράλληλα και όλες οι γραμμικές επεμβάσεις στην πόλη (γραμμές) καταλήγουν στις εν λόγω κατασκευές (σημεία).

Παρουσιάζονται ενδεικτικά 4 εκδοχές των *συρ-ραφών*:

1. Εναέριες προσβάσεις: Μία τέτοια περίπτωση εμφανίζεται δίπλα στο «Μακεδονία Παλλάς», όπου μία γέφυρα ενοποιεί δύο ζώνες πρασίνου και συνδέει τις αντίστοιχες πλατείες που υπάρχουν εκατέρωθεν του παραλιακού οδικού άξονα. Με τον τρόπο αυτό σηματοδοτείται και η είσοδος σε ένα νέο κομμάτι της πόλης (σε αυτό της Νέας Παραλίας). (Εικόνα 1).

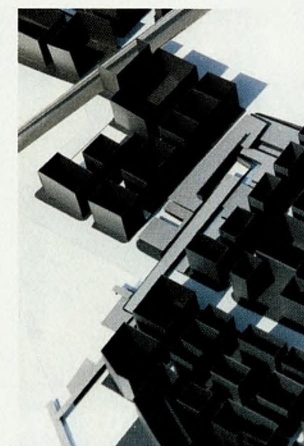

Εικ. 5. Σε ένα αστικό κενό, όπου ο χώρος παραμένει ανεκμετάλλευτος, προτείνεται η δημιουργία μιας πλατείας με έντονη την παρουσία του νερού.

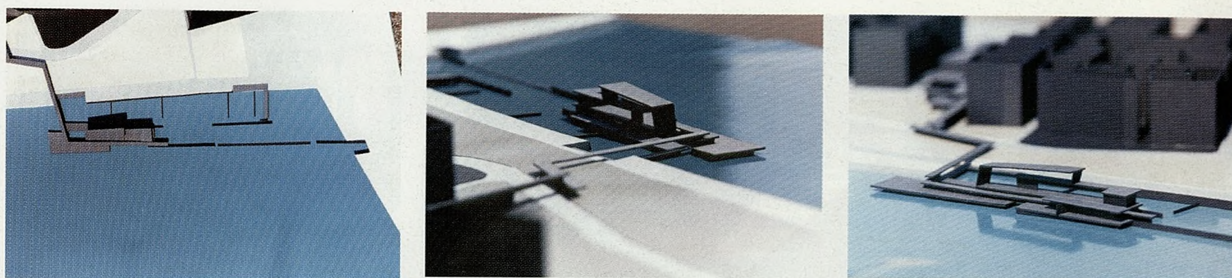
Συμπληρωματικά, κοντά στην περιοχή Μακεδονία Παλλάς υπάρχει ένα διατηρητέο κτίριο, το οποίο αναδεικνύεται με την διαμόρφωση πλατειών γύρω του και με έντονη την παρουσία του νερού. (Εικόνα 2)

2. Εναέριες προσβάσεις με τη μορφή πάρκων-πλατείες σε διαδοχή: Κοντά στο Λαογραφικό Μουσείο προτείνεται μια τέτοια μορφή γέφυρας- πάρκου η οποία διασχίζει τον παραλιακό οδικό άξονα εναέρια και με τον τρόπο αυτό ενοποιεί δύο διαφορετικούς χώρους: το πάρκο γύρω από το Μουσείο και μια μεγάλη πλατεία-χώρο συγκέντρωσης πάνω στη παραλιακή ζώνη πρασίνου. Η προτεινόμενη πλατεία διακόπτει την συνέχεια της ζώνης πρασίνου (η οποία παραμένει αναλλοίωτη σε όλο το μήκος της Νέας Παραλίας), δημιουργώντας έτσι έναν χώρο συνάθροισης πάνω στην παραλία με θέα την θάλασσα. Η θέση και το μέγεθός της είναι κατάλληλο ώστε να μπορούν να πραγματοποιηθούν σε αυτή συναυλίες με φόντο το Λαογραφικό Μουσείο. Η πλατεία επεκτείνεται στην θάλασσα με τη μορφή προεξοχής (στη θέση όπου υπήρχε η προεξοχή του Ναυτικού Ομίλου) και έτσι δημιουργείται μία συμπληρωματική πλατεία η οποία βρίσκεται πια μέσα στη θάλασσα και προσφέρει άλλες δυνατότητες και οπτικές φυγές. (Εικόνες 3-4).

3. Πλατεία με νερό: Δημιουργείται σε ένα αστικό κενό οικοδομικού τετραγώνου (ελεύθερος χώρος), ο οποίος στην υπάρχουσα κατάσταση παραμένει ανεκμετάλλευτος. Με τον τρόπο αυτό εισχωρεί το νερό στο κτισμένο περιβάλλον και κάνει έντονη την παρουσία του. (Εικόνα 5).

Εικ. 6. Στην θέση ενός σχολείου στην αρχή της οδού Γ. Παπανδρέου προτείνεται εναλλακτικά η δημιουργία ενός συνόλου από πλατείες οι οποίες συνδέονται μέσω μιας κλειστής γέφυρας με το τριγωνικό τμήμα πρασίνου. Στη συνέχεια υπάρχει ενοποίηση με το παραλιακό τμήμα όπου εμφανίζεται μια πλωτή κατασκευή.

Εικ. 7, 8, 9. Το πλωτό κομμάτι της κατασκευής που βρίσκεται μέσα στη θάλασσα παίρνει τρεις εναλλακτικές θέσεις σε σχέση με το κρηπίδωμα. Η τελική του θέση βρίσκεται δίπλα στο Μέγαρο Μουσικής. Έτσι, δημιουργείται ένας χώρος με διαφορετικές απόψεις της πόλης από την πλευρά της θάλασσας, όμοιες με τις εικόνες που έχει κάποιος όταν βρίσκεται σε πλοίο. Ο χώρος αυτός θα φιλοξενεί δρώμενα.

4. Σύνολο από πλατείες: Στο σημείο που διακλαδίζεται ο κύριος οδικός άξονας, στην αρχή της οδού Γ. Παπανδρέου, εμφανίζεται μία γέφυρα κλειστή, ένας χώρος ο οποίος συνδέει αυτό το σύνολο πλατειών (στη θέση ενός υπάρχοντος σχολείου) με τον απέναντι τριγωνικό χώρο πρασίνου. (Εικόνα 6).

Στην ίδια ευθεία αυτής της γέφυρας εμφανίζεται μία κατασκευή κοντά στο Μέγαρο Μουσικής, όπου γίνεται αισθητή η επιρροή του υγρού στοιχείου στο κτισμένο περιβάλλον. Η κατασκευή-κτίριο αποτελείται από σταθερό και πλωτό κομμάτι με τρεις διαφορετικές εναλλακτικές θέσεις του πλωτού. (Εικόνες 7, 8, 9).

Καταλήγοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι παραπάνω προτάσεις έχουν κύριο στόχο την αλληλεπίδραση των δυνάμεων του κτισμένου και του υγρού στοιχείου, ώστε να δοθεί στην περιοχή της Νέας Παραλίας ένας χαρακτήρας ενιαίος και μια φυσιογνωμία ιδιαίτερη, όπως συμβαίνει στο παλιότερο κομμάτι της πόλης της Θεσσαλονίκης. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την πόλη "χτισμένη" με βάση τη θάλασσα.

ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ – ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ

Το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» ή ο Ψευδοκαλλισθένης και οι απεικονίσεις του σε βυζαντινά χειρόγραφα». Ανάτυπο από τον τόμο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, University Studio Press, σελίδες 33.

Για τη ζωή και τη δράση του Μεγάλου Αλεξάνδρου δεν έχει διασωθεί κανένα αξιόλογο ιστορικό κείμενο γραμμένο, όσο ζούσε ο ίδιος ή αμέσως μετά το θάνατό του. Αυτό, λοιπόν, το γεγονός καθιστά το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» κύρια πηγή πληροφόρησης για τον βίο και τη δράση του μεγάλου κατακτητή. Η διήγηση αποδόθηκε στον ιστορικό Καλλισθένη (ανιψιό του Αριστοτέλη). Ωστόσο, οι διάφορες παραλλαγές του μυθιστορήματος, των οποίων η δημιουργία τοποθετείται από τον 3ο έως και τον 8ο αιώνα, δεν έχουν σχέση με τον ιστορικό Καλλισθένη (πέθανε το 327 π.Χ.). Έτσι, οι μελετητές ονομάζουν τον άγνωστο συγγραφέα «Ψευδοκαλλισθένη». Με την εξέλιξη του μύθου του Αλεξάνδρου, με τις μεταμορφώσεις και την εξάπλωση των κατορθωμάτων του, με την οικειοποίηση του προσώπου του από τους διαφόρους λαούς, ο Μ. Αλέξανδρος κατόρθωσε και ξεπέρασε σε φήμη και δημοτικότητα τον τρωικό του αντίζηλο, τον Αχιλλέα.

Το πρωτότυπο του «Μυθιστορήματος», το οποίο έχει χαθεί, είναι γνωστό σε μας από μερικές παραλλαγές. Αυτές είναι:

α) η αρχαιότερη από όλες, η «α» γράφτηκε στην Αλεξάνδρεια,

β) η παραλλαγή «β» ανάγεται στον 5ο αιώνα και

γ) οι «λ» και «ε» παραλλαγές χρονολογούνται στον 8ο αιώνα.

Το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» μέσω του

Βυζαντίου θα διαδοθεί στις περιοχές που τελούσαν υπό τη θρησκευτικο-πολιτική επιρροή του. Οι Δυτικοί το μεταφράζουν σε όλες τις νεογέννητες ευρωπαϊκές γλώσσες. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης εμφανίζονται και πολλές άλλες δημώδεις διασκευές σε πεζό και έμμετρο λόγο. Στεκόμαστε σε δύο: (α) στη «Ριμάδα» και (β) στη «Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου», η οποία θα γίνει και το προσφιλέστερο ανάγνωσμα του ελληνικού λαού. Οι εκδόσεις της πολλές, με τελευταία εκείνη του 1989 από τον Γ. Βελουδή.

Η εικόνα του Αλεξάνδρου αποτελεί πρότυπο θάρρους και τιμής σε μια περίοδο πολιτικής και κοινωνικής κρίσης. Οι άνθρωποι στο Βυζάντιο αρέσκονταν να ταυτίζονται με τον ήρωα. Έτσι, ο μεγάλος κατακτητής της Ανατολής λειτουργεί ως αυτοκρατορικό πρότυπο για τον Αλέξιο Γ' Κομνηνό.

Ολοκληρώνοντας το σημείωμά της για τη βιογραφία του μεγαλύτερου στρατηλάτη του κόσμου, η συγγραφέας επικεντρώνει την προσοχή του αναγνώστη στις μεταφράσεις που έγιναν από διάφορους λαούς και στον ρόλο που έπαιξε ο θρύλος του Αλεξάνδρου στη διαμόρφωσή τους (αρμενική και σλαβική μετάφραση).

Από την ειδησεογραφία των τελευταίων ημερών αναφέρθηκε ότι εκατό συγγραφείς απ' όλο τον κόσμο εξέλεξαν ως καλύτερο μυθιστόρημα όλων των εποχών τον «Δον Κιχώτη» του Θερβάντες. Για μας τους Έλληνες πιστεύω ότι διαχρονικά δεν θα υπάρξει καλύτερο μυθιστόρημα από το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου». Ίσως σήμερα το έχουμε περισσότερο ανάγκη από κάθε άλλη φορά!

Χρίστος Ράστος

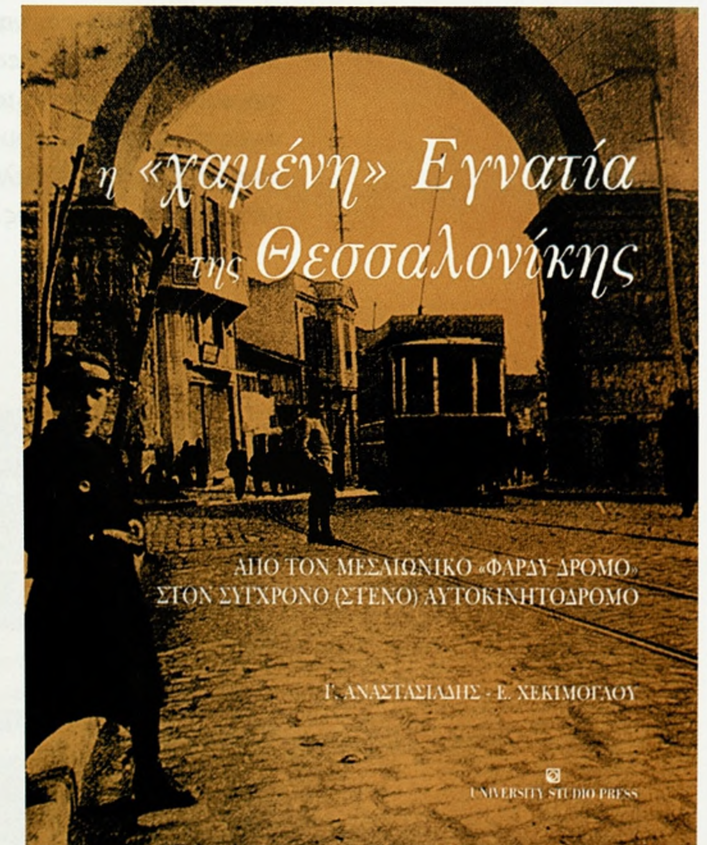
Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ - Ε. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης. Από τον μεσαιωνικό «φαρδύ δρόμο» στον σύγχρονο (στενό) αυτοκινητόδρομο.

Το University Studio Press του Ανδρέα Μιχάλη συνεχίζει την εικονογραφημένη ιστορία των δρόμων της Θεσσαλονίκης των Γ. Αναστασιάδη- Ε. Χεκίμογλου, με την έκδοση της "Χαμένης Εγνατίας", ενός πολύτιμου βιβλίου που διαπραγματεύεται την Εγνατία της μνήμης.

Το βιβλίο αρχίζει συζητώντας απόψεις, όπως το αν η αρχαία ρωμαϊκή Εγνατία περνούσε ή όχι μέσα από τη Θεσσαλονίκη, ζήτημα που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί μέχρι σήμερα τους ερευνητές, σε συνδυασμό με το κατά πόσο η βυζαντινή «λεωφόρος» ταυτίζεται με τη σημερινή Εγνατία. Στη συνέχεια αναζητεί τεκμήρια για την Εγνατία του 19ου αιώνα, την οποία εικονογραφεί με παλιές καρτποστάλ. Η εξερεύνηση της οδού γίνεται με την παράθεση και τη συμβολή κειμένων, χαρτών και σχεδίων, με πορεία από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Ξεκινώντας από την πύλη Βαρδαρίου και τον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό, οι συγγραφείς συζητούν τις επάλληλες διαμορφώσεις της πλατείας Βαρδαρίου, μας πληροφορούν πως στη θέση του ξενοδοχείου «Βιέννη» υπήρχε η εκκλησία της αγίας Κυριακής, σταματούν στην Κολόμβου και τον Ταχτά καλέ και προχωρούν σταθμεύοντας στο Καραβάν Σεράι, το Αλκαζάρ, την πλατεία Αρχαίας Αγοράς και το Μπεζεστένι. Συνεχίζοντας την πορεία τους μιλούν για την Παναγία Χαλκέων, την Καταφυγή, την Αχειροποίητο, τον Άγιο Αθανάσιο, την Καμάρα, τις τρεις εκκλησίες (Παναγούδα, Υπαπαντή, Παναγία Δεξιά) και καταλήγουν στο Σιντριβάνι. Ωστόσο, δεν περιορίζονται μόνον στα μνημεία και τα κτίρια που κοσμούσαν την Εγνατία. Δίνουν το εμπορικό στίγμα της οδού καταγράφοντας-πληροφορία ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνα-τους επαγγελματίες που είχαν καταστήματα στην Εγνατία και ολοκληρώνουν την ιστορική τους περιδιάβαση παραθέτοντας τις επετειακές φωτογραφίες που την απεικονίζουν.

Το βιβλίο εκτός από τη γνωριμία της τοπογραφίας της οδού που πετυχαίνει να δώσει μεταφέρει τον αναγνώστη του σε σημαντικές στιγμές της ιστορίας της Θεσσαλονίκης που συνδέονται με την Εγνα-

τία, θυμίζοντάς του διάφορες καταστροφικές πυρκαγιές και ακόμη τη δια μέσου της πορεία και διαπόμπευση των ηττημένων ανταρτών, τους ανταρτόπληκτους, το Τσίρκο «Απόλλο» και τις διαδηλώσεις για την Κύπρο στην πλατεία Δικαστηρίων. Αναφέρεται, επίσης, στις πρώτες ανασκαφές και την αναστήλωση του μοναδικού κίονα της Αρχαίας Αγοράς από τον Φώτη Πέτσα, παραθέτει εικόνες της Αχειροποιήτου ως κατοικίας προσφύγων, σπιτιών και ενοριτών της γειτονιάς του Αγίου Αθανασίου και καταγράφει την ανθρωπογεωγραφία του δρόμου, σχολιάζοντας διεξοδικά πρόσωπα και πράγματα με τη βοήθεια πλούσιου και σπάνιου φωτογραφικού υλικού. Η λαμπρή χριστιανική συνοικία του Αγίου Αθανασίου εικονογραφείται όχι μόνον με τα πρόσωπα και τα σπίτια των ενοριτών της, όπως των αρχόντων Κωνσταντίνου και Ελένης Μεγαβούλη, Καλλιόπης και Κωνσταντίνου Τάττη αλλά και με πολύτιμη παράθεση του κτηματολογίου του ναού. Ακόμη, φωτογραφίζει το ξακουστό φαρμακείο «Πεντζίκη», τόπο συγκέντρωσης των λογοτεχνών της Θεσσαλονίκης, το διακεκριμένο γιατρό Οικονόμου και τις σημαντικές ανασκαφές της Ροτόντας από τον γερμανό αρχαιολόγο Σόνεμπεργκ.

Μέσα από σχέδια, φωτογραφίες, αποκόμματα, ρεκλάμες, σχόλια, η Εγνατία, ο κυριότερος δρόμος της διαχρονικής Θεσσαλονίκης, η λεωφόρος ή μέση οδός των βυζαντινών χρόνων και το φαρδύ της Τουρκοκρατίας διαγράφει την όμοια με παλίμψηστο ιστορική της πορεία, στην οποία μετέχουν μνημεία, κτίρια, σπίτια και προπαντός άνθρωποι. Η Εγνατία προσφέρει στους συγγραφείς το έναυσμα, για να αναζητήσουν και να δουν μέσα από αυτήν την αγαπημένη τους πόλη. Εραστές της Θεσσαλονίκης και οι δύο μάς δίνουν μέσα από την εικονογραφημένη ιστορία των δρόμων της πολύτιμες επιστημονικές πληροφορίες που δεν αναφέρονται μόνον στις διεργασίες και τα γεγονότα του παρελθόντος της, αλλά προσδιορίζουν και τις προοπτικές του μέλλοντος.

Ευτέρπη Μαρκή

Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Π. ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ (ΕΠΙΜ.)

Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, αντίσταση και επιβίωση. Πρόλογος Ι. Κ. Χασιώτης. Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

Πρόκειται για εντυπωσιακό συλλογικό ιστοριογραφικό εγχείρημα, με αντικείμενο την συγκέντρωση και επεξεργασία ιστορικού υλικού από την περίοδο 1940-1944, για την Εθνική Αντίσταση στη πόλη της Θεσσαλονίκης.

Η μελέτη έχει μακρά και θλιβερή προϊστορία, την οποία διηγείται στον πρόλογο ο καθηγητής Ι.Κ. Χασιώτης. Το υλικό του τόμου χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος καταγράφονται: (α) η βιολογική και πνευματική επιβίωση των Θεσσαλονικέων στην περίοδο της Κατοχής (πείνα, συσσίτια, μαύρη αγορά, αλλά και πολιτιστική δράση), από τη Μαρία Καβάλα, β) οι αντιστασιακές οργανώσεις, από τον Πέτρο Παπαπολυβίου, γ) οι γερμανικές αρχές Κατοχής και η ελληνική διοίκηση, από τον Ευστράτιο Δορδανά.

Στο δεύτερο μέρος ο αναγνώστης θα βρει δύο σημαντικά κείμενα. Τη μελέτη του Γιώργου Καζαμία για τα γερμανικά αντίποινα, στη θεωρία και την πράξη και τη συναρπαστική έρευνα των Β. Γούναρη και Π. Παπαπολυβίου για τα θύματα της κατοχής. Τα πλούσια παραρτήματα περιλαμβάνουν κατάλογο εκτελεσθέντων ως φόρο τιμής στη μνήμη τους. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον πρώτο εκτελεσθέντα στη πόλη μας (19 Αυγ. 1941), τον Γ. Πολυχρονάκη, που καταδικάστηκε σε θάνατο από το γερμανικό στρατοδικείο για απόκρυψη άγγλων αιχμαλώτων.

Στην ανάλυση των ενοτήτων θα σταθούμε στην «Αντίσταση εντός των τειχών», του Π. Παπαπολυβίου, όπου αναφέρονται οι οργανώσεις αντίστασης. Μία από αυτές ήταν οι ΥΒΕ (Υπερασπιστές

Βορείου Ελλάδος). Την οργάνωση ίδρυσαν οι ταγματάρχες Ι. Παπαθανασίου, Ε. Δόρτας, Θ. Μπάρμπας και ο λοχαγός Α. Σακελλαρίδης. Σε μικρό χρονικό διάστημα είχαν προσχωρήσει σχεδόν όλοι οι μόνιμοι αξιωματικοί της Μακεδονίας και Θράκης. Η ΠΑΟ (Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωση) ήταν, κατά κάποιο τρόπο, η διάδοχος της ΥΒΕ. Με πολυμελή διοίκηση έγινε γνωστή στο πλατύ κοινό με την κυκλοφορία προκηρύξεων και φυλλαδίων. Μερικά ονόματα που απετέλεσαν την διοίκηση ήταν αυτά των Π. Γούλα, Π. Κιτσικόπουλου, Μ. Δημητρακοπούλου, Α. Καμάρα.

Το τοπικό κλιμάκιο του ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Α. Παπαχριστοδούλου. Ως αρχηγό τους ανεγνώριζαν τον στρατηγό Ζέρβα. Τύπωναν το παράνομο φύλλο «Φωνή της Ελλάδος».

Το ΠΕΚ (Πατριωτικό Ελληνικό Κομιτάτο) με δημοσιογραφική κυρίως δραστηριότητα. Εξέδιδαν την παράνομη εφημερίδα «Ελεύθεροι Σκλάβοι».

Αναφέρεται η ύπαρξη τριών ακόμη οργανώσεων: της ΟΜΕ (Οργάνωση Μεγάλης Ελλάδος), της ΑΕΚ (Αντιβουλγαρικό Ελληνικό Κομιτάτο) και των «Φίλων του Χωριού».

Οι παραπάνω αποτελούσαν τις μη ΕΑΜικές οργανώσεις. Τον Απρίλιο του 1942 δημιουργείται το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Τη βάση του απετέλεσε το «Μακεδονικό Γραφείο» του ΚΚΕ. Συμμετείχαν, επίσης, το ΑΚΕ (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος) ο Δ. Ψαρρός και η «Δημοκρατική Ένωση».

Η παράνομη εφημερίδα «Ελευθερία» είναι το επίσημο όργανο της οργάνωσης. Ένας τομέας που το ΕΑΜ έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα ήταν η οργάνωση των παράνομων τυπογραφείων. Στη Θεσσαλονίκη οργανώθηκαν τέσσερα παράνομα τυπογραφεία.

Το 1942 αποφασίστηκε η ίδρυση του «Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού». Στις 23 Φεβρουαρίου το 1943 ιδρύθηκε η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων). Πρόεδρος της ΕΠΟΝ Μακεδονίας είχε εκλεγεί ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Καββάδας. Η φοιτητική αντιστασιακή δραστηριότητα ήταν πλούσια. Περίπου 400 φοιτητές πολέμησαν στον ανταρτικό στρατό του ΕΛΑΣ. Ένας τομέας που έδωσε έμφαση η ΕΠΟΝ ήταν ο παράνομος τύπος. Κύριο όργανο του συμβουλίου περιοχής Μακεδονίας της ΕΠΟΝ ήταν τα «Λεύτερα Νιάτα». Επίσης, κυκλοφόρησε η «Έφοδος», το περιοδικό «Καινούργιοι Δρόμοι», η «Φλόγα», ο «Νέος Αγρότης» κ.ά.

Στην προσπάθεια επιβίωσης τόσο της βιολογικής όσο και της πνευματικής οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης αναγκάζονται να ενεργοποιηθούν με θεμιτά ή και με αθέμιτα μέσα (μαύρη αγορά). Οργανώθηκαν συσσίτια, συστήθηκε τον Δεκέμβριο του 1941 η Διεύθυνση Επισιτισμού και τον Ιούνιο του 1942 ιδρύθηκε η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας. Συσσίτια οργάνωσε και ο Ερυθρός Σταυρός, το Βιοτεχνικό και Επαγγελματικό Επιμελητήριο, το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο, η Τεκτονική Στοά, οι ναυτικοί όμιλοι, τα κατηχητικά σχολεία, οι χριστιανικές οργανώσεις.

Στον αγώνα της επιβίωσης η ψυχαγωγία ήταν και αυτή ένα καταλυτικό μέσο. Η Κατοχή βρήκε την πόλη μας να διαθέτει 15 αίθουσες που χρησιμοποιήθηκαν σαν θέατρα (Παλλάς, Διονύσια, το Εθνικό Θέατρο, τα Κυβέλεια, τα Ηλύσια κ.ά.). Η «Καλλιτεχνική Εταιρεία» στα πλαίσια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για ποιοτικό θέατρο δημιουργείται από τον Κ. Χαρατσάρη.

Τον Αύγουστο του 1943 ιδρύθηκε το Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης ως απάντηση στη βουλγαρική προπαγάνδα, η οποία εγκατέστησε κλιμάκιο του Εθνικού Θεάτρου της Βουλγαρίας και της Όπερας της Σόφιας.

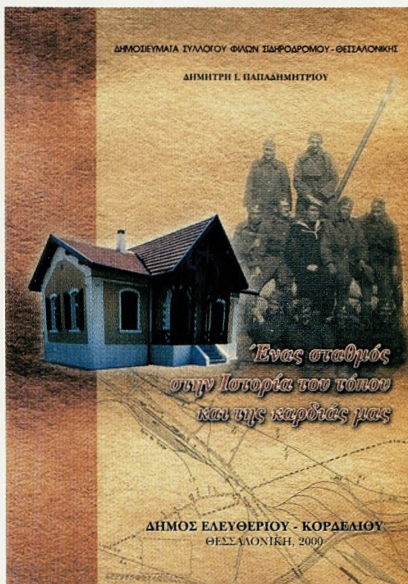
Ούτε η μουσική σταμάτησε στα χρόνια της Κατοχής. Οι αρχές Κατοχής από την πρώτη στιγμή επίταξαν τα μηχανήματα του ραδιοφωνικού σταθμού Τσιγγρίδη και ίδρυσαν το γερμανικό ραδιόφωνο Θεσσαλονίκης, ευρωπαϊκής εμβέλειας. Οι καλύτεροι μουσικοί επιστρατεύθηκαν και κατήρτισαν μια συμφωνική ορχήστρα, η οποία έπαιζε κλασικά κομμάτια. Μια δεύτερη ορχήστρα ερμήνευε έργα ποικίλης μουσικής, μια τρίτη ελαφράς μουσικής υπό τον μαέστρο Αλέκο Σπάθη, ενώ σχηματίσθηκε και 80μελής μικτή χορωδία με μαέστρο τον Ε. Φλώρο.

Το Λύκειο Ελληνίδων οργάνωσε, επίσης, εκδηλώσεις με λαϊκούς χορούς, καλλιτεχνικές εκθέσεις, μουσικές εκδηλώσεις. Ο κόσμος συνωστιζόταν στο θέατρο, στο σινεμά και σε άλλες ιδιωτικές διασκεδάσεις, για να ξεφύγει από τα βάσανα της κατοχικής καθημερινής ζωής. Ήθελε να ξεχάσει αλλά και να ξεχαστεί!

Προχωρώντας στα κεφάλαια του βιβλίου στεκόμαστε στα γερμανικά αντίποινα τόσο στη θεωρία όσο και στη πράξη. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος ήρθε να περιπλέξει ακόμη περισσότερο το ήδη ασαφές θέμα της πρακτικής των αντιποίνων και της επιτρεπομένης έκτασης που μπορεί να έχουν. Κι αυτό γιατί σε πολλές περιοχές - μέσα σ' αυτές και η Ελλάδα- η αντίσταση στον κατακτητή πήρε μεγάλη έκταση και σχεδόν παλλαϊκό χαρακτήρα. Το τρίπτυχο μέτρων στα οποία στηρίχτηκε η προσπάθεια των γερμανικών δυνάμεων να ελέγχουν τη νέα κατάσταση που δημιουργούνταν ήταν τα αντίποινα, οι συλλήψεις και εκτελέσεις ομήρων και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Πρωτοφανής ήταν η έκταση την οποία έδωσε ο γερμανικός στρατός κατοχής στις συλλήψεις και στις εκτελέσεις ομήρων. Στις 30 Οκτωβρίου του 1944 ολοκληρώθηκε η αναχώρηση των Γερμανών. Η απελευθέρωση ήταν γεγονός.

Η πλούσια βιβλιογραφία, οι ανέκδοτες πηγές, οι παραπομπές στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της εποχής, τα παραρτήματα που παρατίθενται στις τελευταίες σελίδες αποτελούν έναν ισχυρό κίνητρο ανάγνωσης. Οι συγγραφείς ανάλωσαν αρκετούς μήνες έρευνας και μελέτης. Η παρούσα έκδοση τους δικαιώνει.

Χρίστος Ράστος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ένας σταθμός στην ιστορία του τόπου και της καρδιάς μας. Δημοσιεύματα Συλλόγου Φίλων Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης, Δήμος Ελευθερίου-Κορδελιού, Θεσσαλονίκη 2000.

Με την ευγενή χορηγία του Δήμου Ελευθερίου-Κορδελιού πραγματοποιήθηκε μία ακόμη προσεγμένη έκδοση του Συλλόγου Φίλων του Σιδηροδρόμου. Τα σημαντικά στοιχεία της καταγραφής-έρευνας, στοιχεία συλλεκτικά, αλλά και ιστορικά, αποτελούν τον πυρήνα της προσπάθειας να θυμηθούν οι παλιότεροι και να γνωρίσουν οι νεότεροι την ιστορία του σιδηροδρόμου σε σχέση με την ιστορία του τόπου.

Στις σελίδες του αφιερώματος υπάρχουν σπάνιες φωτογραφίες εποχής, καθώς και χάρτες (1901-1905). Κύριο σημείο της διαδρομής ήταν το κτίριο της στρατιωτικής στάσης της «Εταιρείας Σιδηροδρόμων της Jonction Salonique-Constantinople". Κτίσθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο χιλιομετρικό σημείο 4.673 του ήδη υπάρχοντος σιδηροδρομικού δικτύου της γραμμής Θεσσαλονίκης-Σκοπίων-Μητροβίτσας. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης κοντά στην αερογέφυρα του Κορδελιού. Ένας δεύτερος σταθμός, μικρότερης ίσως σημασίας, ήταν ο «Σταθμός Θεσσαλονίκη-Ville» που βρισκόταν στη συμβολή των οδών Προμηθέως-Αναγεννήσεως-26^{ης} Οκτωβρίου, απέναντι από τα Δικαστήρια, όπου μέχρι το 1999 υπήρχε ένα κτίσμα.

Η μορφή του κτιρίου της στρατιωτικής στάσης ανάγεται σε δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα κατασκευής αναλόγων κτιρίων. Σήμερα χρησιμοποιείται ως έδρα του Συλλόγου Φίλων Σιδηροδρόμου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον προαστιακό σιδηρόδρομο του χθες, τον περίφημα «μπαλέ» ή «μπανλιέ», προφανώς από την παραφθορά της γαλλικής λέξεως *banlieue* (προάστιο). Μια πολύ ζωντανή περιγραφή για τη διαδρομή του «μπαλέ» σιδηροδρόμου μάς δίνει η γνωστή θεσσαλονικιά λογοτέχνης Μαρία Κέντρου-Αγαθοπούλου στο βιβλίο της «Συνοικισμός σιδηροδρομικών». Το δρομολόγιο άρχιζε από τα σημερινά Δικαστήρια και πήγαινε προς Επτάλοφο, Ν. Μενεμένη, Ν. Κορδελιό, Ν. Μαγνησία. Έτσι, ο Σύλλογος Φίλων Σιδηροδρόμου προτείνουν μια άλλη μορφή συγκοινωνίας βασιζόμενη στο ίδιο περίπου δρομολόγιο. Ίσως δοθεί μια ανάσα οξυγόνου, μέσα στο ασφυκτικό κυκλοφοριακό χάος. Το ενδιαφέρον αφιέρωμα κλείνει με αναμνήσεις κυρίως κατοίκων των δυτικών συνοικιών.

Με κάποια συγκίνηση και ο γράφων, κάτοικος των δυτικών συνοικιών τότε, θυμάται τη γραμμή, η οποία ίσως ακόμη υπάρχει, από Χαρμάνκιοϊ στην Μπαΐπ (μέσα στο στρατόπεδο της Ν. Μενεμένης). Το σφύριγμα του τρένου ομόρφαινε το φεγγάρι των δυτικών συνοικιών. Και εμείς, πιτσιρικάδες χωρισμένοι σε ομάδες, περιμέναμε να περάσει ο φωτεινός του όγκος, για να συνεχίσουμε το παιχνίδι πάνω στις ράγες.

Χρίστος Ράστος

ΝΙΚΟΣ ΥΦΑΝΤΗΣ

Βορειοηπειρωτικά, Αφιέρωμα στο Αργυρόκαστρο, Ενημερωτική έκδοση Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 2001, σελίδες 68.

Πρόκειται για μια έκδοση-αφιέρωμα του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών. Επιδίωξη του περιοδικού είναι να φανεί ότι το Αργυρόκαστρο και η ευρύτερη περιοχή του είναι φορείς ελληνικού πολιτισμού και ότι οι κάτοικοί του διατήρησαν ατόφια την ελληνική συνείδηση, την εθνική τους ταυτότητα και συγκράτησαν την μητρική τους γλώσσα.

Το αφιέρωμα ξεκινά την διαδρομή του από την ίδρυση της πόλης. Από τα βυζαντινά κειμήλια που υπάρχουν στην κοιλάδα της Δ(ε)ρόπολης, συνάγεται ότι το Αργυρόκαστρο χτίστηκε κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Κατοικήθηκε από αμιγώς ελληνικούς πληθυσμούς.

Στις επόμενες σελίδες αναπτύσσεται το κεφάλαιο «Εκκλησία», όπου ως πρώτος επίσκοπος μνημονεύεται από τον «Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως» του 1892 ο Ευτύχιος. Τελευταίος μητροπολίτης ήταν ο Βασίλειος.

Στον τομέα «Εκπαίδευση», τα σκήπτρα στα χρόνια της τουρκοκρατίας τα κρατούσαν οι Έλληνες. Το πρώτο ελληνικό σχολείο λειτούργησε το 1633, με την φροντίδα του επισκόπου Καλλίστου. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι μεγάλη ώθηση στην παιδεία έδωσε ο Κοσμάς ο Αιτωλός.

Το 1913, χρονιά που ελευθερώθηκε το Αργυρόκαστρο, λειτουργούσαν δύο παρθεναγωγεία, ένα νηπιαγωγείο και εξατάξια Αστική Σχολή Αρρένων με 300 μαθητές περίπου.

Ο συγγραφέας του κειμένου, Νίκος Υφαντής, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο της τουρκοκρατίας (1430-1913)· αναφέρει ότι, λίγο πριν πέσει στα χέρια των Τούρκων η πόλη του Αργυροκάστρου, η αλβανική ληστρική ομάδα του Γκίνου Ζενεβίση κατέλαβε την πόλη. Έτσι, οι Τούρκοι δίνουν μάχη με τους Αλβανούς στη θέση Κρανιά (1411-12), σκοτώνεται ο Γ. Ζενεβίσης και καταλαμβάνουν την Δρυϊνούπολη το 1417. Ο δρόμος για την άλωση του Αργυρόκαστρου έχει ανοίξει. Το 1418 καταλαμβάνεται με την βοήθεια-προδοσία του γιου του Γκίνου Ζενεβίση! Κατά την περίοδο της τουρκικής κατοχής γίνονται διάφορες προσπάθειες απελευθερωτικές, αλλά όλες αποτυγχάνουν.

Η συμμετοχή των Αργυροκαστριτών στην Επανάσταση του 1821 υπήρξε καθοριστική. Μεγάλες μορφές της ήταν ο μητροπολίτης Ευρίπου Γρηγόριος, ο Αναστάσιος από το γένος Ματζώτη, ο Θωμάς Αργυροκαστρίτης, ο Κυριακούλης ή Πολυχρόνης, ο Κώστας Λαγουμιτζής, ο Σταύρος Βασιλείου. Η μητέρα του Καποδίστρια καταγόταν από το Αργυρόκαστρο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, «Το Αργυρόκαστρο από το 1913 μέχρι σήμερα», αναπτύσσονται ενδιαφέροντα θέματα, όπως η Ανακήρυξη της Αυτονομίας με πρόεδρο της προσωρινής κυβέρνησης τον Γεώργιο Ζωγράφο. Το 1921 η Αλβανία έγινε μέλος της Κοινωνίας των Εθνών και καθορίστηκε η μεθοριακή γραμμή. Οι ισχυροί της γης παραχώρησαν την ελληνικότατη αυτή περιοχή στην Αλβανία. Στον πόλεμο του 1940 ο ελληνικός στρατός προελαύνει. Φθάνει στην Β. Ήπειρο και απελευθερώνει το Αργυρόκαστρο. Ο πόλεμος τελειώνει με τις συνέπειες που όλοι γνωρίζουμε. Με την εγκαθίδρυση της «Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας» από τον Ενβέρ Χότζα, το Αργυρόκαστρο και οι άλλες περιοχές υπέφεραν και μαρτύρησαν όσο ποτέ άλλοτε. Ο αφελληνισμός πήρε τραγικές διαστάσεις. Οι διώξεις, οι εξορίες, οι φυλακίσεις, οι θάνατοι σημάδεψαν για μισό αιώνα τους ελληνικούς πληθυσμούς.

Ο συγγραφέας του κειμένου κατόρθωσε να παρουσιάσει με πλούσια τεκμηρίωση –άλλωστε, η πλούσια βιβλιογραφία που χρησιμοποίησε το μαρτυρεί– την ελληνικότητα της περιοχής, τον διαχρονικό αγώνα των Ελλήνων να διατηρήσουν τον χαρακτήρα, την γλώσσα, την θρησκεία και πάνω απ' όλα την συνείδηση του Έθνους. Η «επόμενη μέρα» για το Αργυρόκαστρο σίγουρα θα έρθει.

Χρίστος Ράστος

ISSN 1108-5452